

821
Б. 23

Атамұра
А.К.
Кітапханасы

ҚАЙСЕНОВ

Қасым

ҚАЙСЕНОВ

Жау
тылыңдағы
бала

Повестер мен әңгімелер

Қасым

АЛМАТЫ
«АТАМҰРА»
2003

Қайсенов Қ.

Қ 23 Жау тылындағы бала. Повестер мен әңгімелер.— Алматы: Атамұра, 2003.— 208 бет.

ISBN 9965-05-798-2

Көрнекті жазушы Қасым Қайсенов бұл кітабында Ұлы Отан соғысы кезінде жау тылындағы партизандардың басқыншыларға қарсы жасаған зор ерліктерін және өзінің ауылда өткен балалық шағын үлкен тебіреніспен суреттеп жазған.

Кітап көпшілік оқырман қауымға арналған.

К 47002220201-302
418(05)-2003 хабарландырусыз—2003

ББК 84.4 Каз 7

ISBN 9965-05-798-2

© Қайсенов Қ., 2003

© «Атамұра» баспасы, 2003

Повестер

*Соғыс зор апат. Сондықтан дүние
жүзіндегі барлық ізгі ниетті адам
бейбітшілік болуын тілейді.*

ЖАУ ТЫЛЫНДАҒЫ БАЛА

Кешегі сұрапыл Ұлы Отан соғысы кезінде он жасар қазақ баласы Украина жерінде, жау тылында, партизандар қатарында болды дегенге, бәлкім, сене де қоймассыздар. Сөйткенмен, осы бір сәбидің басынан кешкен қилы-қилы өмір соқпақтарын оқушыларға айтып беру көптен бергі борышым сияқты болып келген еді. Қайда барсам да, сол баланың бейнесі көңілімнен бір шықпай, әлдебір балалық мұңын шаққандай, көз алдымда мөлтендейді де тұрады. Сәби жүзі, бұғанасы қатпай ауыр күндерге дұшар болған балғын шағы жан-жүйемді тебіреніп беретін болды.

Сол баланың өмірі туралы жолдастарыммен әңгімелесіп, оқиғаның ұзын-ұрғасын баяндап бергенімде: «Жаз-саңшы осыны, балаларға мұндай жағдайды білудің өзі бір сабақ емес пе? Жаз, оқысын замандастарын», — дейтін еді. Содан бері көп уақыт өтсе де, бірақ оқиға барған сайын ойыма ұялап, әңгіменің айтылар толғағы жиілеп, жанымды мазалай берді. Сөйтін, енді сол бір қиын-қыстау күндерден бері есімде жүрген оқиғаның ізіне түскелі отырмын.

* * *

Июнь айының жайма шуақ күндерінің бірі еді. Аспан асты тыныштық құшағында маужырап тұр. Сол тыныштыққа кеудесін кере тосқан майор Мергенбаев қатты жүріп келе жатқан жеңіл машинаның алдыңғы жағына дегбірсіздене қарайды. Әлдебір жайға асығып келе жатқан түрі бар. Қолындағы телеграмманы қайта-қайта оқып, қуанышты сезіммен жымып күліп те қояды өзі.

— Жолдас майор, бір оқиға есіңізге түсіп келе ме? — деп сұрады шофер машина астына сырғи кіріп, сызыла қалып жатқан түп-түзу асфальт жолдан көзін алмай, алға тура қарап отырып.

— Жоқ, осы поезбен келе жатқан баламды көрмегеніме екі жыл болған еді. Мен кеткенде бірінші класта оқитын

жеті жасар бала еді өзі. Қазір ер жетіп қалған болу керек. Биыл, мінеки, үшінші класты бітіріп, папасына қонаққа келе жатыр. Мұндай құрметті қонаққа қалай қуанбассың!— деп, майор сағатына қарады.— Поездың келуіне бес-ақ минут қалыпты, үлгіреміз бе?

— Үлгіреміз!— деді де, шофер машинасын үшінші жылдамдыққа басты.

Жолдың екі жағындағы қалың сымды бағаналар, көкке бойлап өскен зәулім ағаштар, қатарлана тізілген әдемі биік үйлер көз ілеспей артта қалып жатыр...

Машина вокзал алдына келіп тоқтағанда, жолаушы поезының паровозы да алқына дем алып, перронға келіп тоқтаған-ды.

Қолдарына жомарт жаздың қызылды-жасыл гүлін алып, вагондарға қарай жүгіріп бара жатқан жұрт. Майор Мергенбаев қолына бір шок гүл ұстап, жүгіре басып бесінші вагонның алдына келді. Дәл осы кезде бір қолына чемодан ұстап, он жасар ер баланы соңынан ерткен бір толықша келген, қараторы жас әйел вагоннан шығып келе жатыр еді. Жұбайы мен баласын көрген жерде майордың жүзі жүз құбылып жайнап кетті.

Алда, шофердің қатарында отырған жас әйел артына бұрылып:

— Біз кеткендегіден ел көп өзгерген екен. Колхозшылар қазір дүрілдеп тұр. Еңбектеріне 4—5 килограмнан астық, ақшалай да көп ақы алыпты. Колхоз үлкен электр станциясын салып жатыр екен, осы бірер айда бітетін болу керек. Әр үй электр сымын тарттырып қойып, Ильич нұрын күтіп отыр... Енді біраз уақытта халықтың тұрмысы қандай жақсы болар екен десеңші!— деп, еріне ауылдан алып қайтқан әсерінің шет-жағасын сүйініш сезіммен айтып келеді.

— Біздің үйде де электр лампасы бар,— деп, папасының жанында отырған бала мамасының сөзін бөліп жіберді. Мамасы баласына елжірей қарап:

— Серікжан үшінші класты өте жақсы деген бағамен бітіріпті. Атасы «екі-үш ай болса да сағынамын гой» деп, бетінен сүйіп, жылап қалды. Қартайған адам бала сияқты болады екен, тіпті солқылдап тұрып жылады. Август айынан қалдырмай әкеп тастандар деп қалды. Көрші-

лердің балалары да өзін жақсы көреді екен, жиналып шығарып салды. Тиісті Степанның Петясы мен Ефим шалдың Мишасы да станцияға дейін шығарып салды. Тегі, Серікжанды алып қайтуға барғаным да жақсы болған екен, туған-туысқандардың бәрін көріп, амандықтарын біліп қайттым. Өзгеріс те, жаңалық та көп. Айтпақшы, біздің Асылғазы Семен қарттың Люба деген кіші қызына үйленіпті. Бүлдіршіндей екі баласы бар екен,— деп жол-жөнекейгі сөзін аяқтағандай болды да, енді ерінен мұндағы көршілердің, таныс-жолдастардың хал-жайын сұрай бастады.

Машина екпіндей жүріп, үш қабат қызыл кірпіш үйдің алдына келіп тоқтады...

Шырт ұйқыда жатқан Серік төрдегі стол үстінде тұрған телефонның безектей шылдырлаған дыбысынан кенет оянып кетті. Бір аунақшып түсіп, басын көтеріп алып еді, папасы телефон трубкасын құлағына тосып тұр екен.

— Тыңдап тұрған майор Мергенбаев,— деп келте сөйлеген папасы лезде,— солай ма?.. Қазір жетем!— деді де, өңі бұзылып, трубкуны тарс еткізіп іле салды. Сосын үнсіз-түнсіз тез киіне бастаған еді. Төсектен ұшып тұрған Жамал:

— Жомартжан, не боп қалды?— деп абыржи сұрады.

— Тұрып киініндер де, дайын болыңдар! Шекарадан фашист армиясы өтіп кетіпті. Біздің полкте соғыс дабылы соғылғалы бес минут болған екен,— деп қысқа жауап қатты да, майор Жамалы мен Серігінің беттерінен сүйіп, киімдерін апыл-құпыл түзей салды да, үйден жүгіріп шыға жөнелді...

Жамал мен Серік тез киінді де, үйдің ішін буып-түйе бастады. Жамал ойына әр түрлі қорқынышты күдіктер ұялай берді. Бұл қала шекарадан небары қырық-ақ километр жерде болатын. Шекарадан отіп кеткен жау бірнеше сағаттан соң осы қалаға, өздері тұрған зәулім биік үйлерге оқ атуы мүмкін. Сонда қайтпек? Жамал әрі ойлап, бері ойлап, Серікті атасы мен әжесінің қолынан алып келгеніне қатты өкінді. Жап-жас баласының ендігі күндері немен шектелмек? Көңілінде ешбір күдігі, ой-

ында ешбір аланы жоқ сәби енді жау оғынан бүкпантайлап, бас сауғалап жүрмек пе? Бұл қалай болғаны сонда? Жамал әлсін-әлі балконға шығып, полк тұрған казармаларға, зенбірек алаңдарына, ат қоралар жаққа көз жіберді. Қайда болмасын абыр-сабыр, асығып-үсігіп қайшыласып жүгіріп жүрген солдаттар мен офицерлер. Терезелерден, балкондардан бастары қылтиып жан-жағына күдіктене көз жіберіп тұрған офицер семьялары, жай адамдар. Сонсон тұрып тың тыңдады. Қаланың әр жерінен соғыс дабылы, анда-санда санқ-санқ еткен офицерлердің бұйыра айқайлаған дауысы естіледі.

Тыныштық құшағында мүлгіген осы көркем қаланы мұнша әбігерлендіріп, шырқын бұзған кім? Неге өшкіті екен осынша? Керегі не оған?

Жамал әлі қарап тұр сыртқа. Ендігі бір сәтте сапқа тізілген солдаттар, көсемдеп бірнеше ат жеккен зенбіректер, ұшы-қиыры жоқ жүк тиеген машиналар, атты әскерлер көше-көшелермен қаланың батыс жағына қарай ағылып өте бастады. Серік те мамасының жанында осы жойқын көріністен көз алмай қарап тұрған-ды. Бала жүрегі де қауіпті сезгендей еді. Сонысын байқатып:

— Папам үйге енді келе ме?— деп сұрады ол мамасына күдіктене қарап.

— Келеді, жаным, келеді!— деп, жұбаныш айтып жауап қайырды, Жамал ұзақ-сонар ой соңында тұрып. Осыдан кейін екеуі біріне-бірі тіл қатқан жоқ, мамасы баласына, баласы анасына үнсіз қарай берді. Екеуі баяу басып, бірінің соңынан бірі еріп, үйге қайта кірді.

Серіктің құлағына соғыс дабылы алыстан үзіліп-үзіліп келіп тұрды.

Жомарт үйге келгенде Жамал мен Серік бұған теңнің үстінде үрпийсіп-үрпийсін отырған-ды. Серік папасын көре сала орнынан ұшып тұрып, жүгіріп барып, оның мойнына асыла кетті. Майор оны екі бетінен алма-кезек сүйді де:

— Жамал, біз аттанып барамыз. Қоштасайын деп бірер минутке ғана келдім. Өте асығыспын. Командованиенің бұйрығы бойынша бүгін барлық офицерлердің семьясы кейін, тылға қарай көшіріледі. Көшіретін адамдар осында қалды. Бірақ қай жерге көшірілетіні белгісіз. Кейін

хабарласамыз ғой. Әйтсе де,— деп сәл кідіріп, Жамалға қадала қарай бергенде, Жамал көзіне жас алып:

— Жомарт, жолың болсын! Әлдеқандай уақыт болады, кім білсін. Мүмкін соғыс ұзаққа созылар; біз елге қайтайық. Аман болсаң келерсің. Хат жазып тұр,— деп Жомарттың құшағына кіре түсті.

— Мен де соны айтайын деп тұр едім. Асылы елге қайтқандарың жөн болар. Барлық туған-туысқандарға сәлем айт!— деді Жомарт та жарының сөзін мақұлдап. Серік папасы мен мамасына жаутаңдап қарай берді.

Сөйтіп, семьяның да шырқы бұзылып, бірімен-бірі қоштасып, әке — майданға, шеше мен бала елге қарай жол тартты.

Эшелон жол-жөнекей жиі тоқтап, ауа шабуылынан қорғанып келеді. Осы үш күндік сапарда, шыққан жерінен онша ұзап та кете қойған жоқ. Күн сайын, сағат сайын ауа шабуылы жиілеп, бомбадан қираған вагондардағы адамдарды сау вагондарға ауыстырып, ал істен шыққан вагондарды кез келген разъезд, станцияларға тастап отырды.

Бұл эшелондағы адамдардың көбі жаралы болатын.

Серігін құшақтап нардың астында отырған Жамал қарсысындағы полк комиссары Савченконың әйелі Анна Ивановнаға ойлы пішінмен көз тастап, әлденені айтқысы келгендей қарай береді. Анна Ивановна да Борясының басын көкірегіне қысып, әлденеден қауіптенгендей, сыртқа құлағын сала тыңдап, вагонның есігінен көз алмай қарап отыр. Ересек балалар, әйелдер вагон есігінің тесіктерінен сығалап тұр.

Көп кешіккен жоқ, жау самолеттерінің гуілі тағы өрши бастады. Эшелон жай жылжып келді де, бір жерге тоқтады.

Жоғарыдан естілген самолет моторларының мазасыз гуілі қара жерді қақ жаратындай боп қаһарлы үнге басты. Бір кезде әр жерден жарылған бомбаның гүрсілі естіліп, оған қоса самолеттерден пулемет оғы жауды. Ышқынып түскен бомбаның, ысқырып өткен оқтың зәрелі даусы ғана естіледі. Эшелон жауған оқ, түскен бомбаның астында қалды. Серік көзін шарт жұмып, мамасының бауырына тығыла түсті.

Далада жер төңкеріліп жатқандай, ұлардай шулаған үрейлі дауыс. Самолет моторларының гуілі басылу ор-

нына, барған сайын үдей ғулейді. Вагондағы жұрт түп-түгел үрейлі.

Бір кезде бірнеше бомба жақын бір жерден жарылды да, вагондарды дірілдете-солқылдатып, шайқап толқытып жіберді. Сол-ақ екен, сырттан:

— Вагоннан тез шығындар, эшелон өртенді. Тез шығындар!—деген бір еркек адамның ащы даусы саңқылдай естілді.

Соны күткендей боп әзір тұрған адамдар вагонның есігін жабылып ашып жіберіп, есіктен бірлеп-екілеп қарғи бастады. Жамал да Серіктің қолынан жетектеп вагоннан жерге түссе, алдыңғы бірнеше вагон жанып жатыр екен. Жұрттың бәрі өкпе тұстағы шағын тоғайға қарай тырым-тырағай боп жүгіріп кетіп барады. Жамал Серікті сүйрелей-мүйрелей отырып, вагоннан жүз метрдей ұзағанша, жау самолеттері эшелонды тағы да бомбалай бастады. Бірнеше бомба бірінен соң бірі эшелонның ұзын бойына қуалай түсті де, вагондардың астын-үстіне шығарды. Жұрт азан-қазан. Маңай лаулаған өрт. Будақтаған қою кара түтін мен қып-қызыл жалынға оранып эшелон жанып жатты.

Тылға тартып бара жатқан эшелонды әбден басынып алған жау самолеттері сол төңірекке қайта оралып, қарусыз ана, дәрменсіз балаларға енді тіпті жақыннан шүйіліп келіп, пулеметтен оқты бүрқата жаудырды. Жан ұшыра жүгірген жұрт әр жерге бір бассауғалап, зытып барады. Жау тіпті көзіне көрінген әрбір адамды оқтың астына алған болатын-ды.

Жамалда ес жоқ. Екі өкпесін қолына алып, сүріне-қабына жүгіріп келе жатыр еді, бір самолет төмендей түсіп, оған оқты боратып жіберді. Ол баласын күшақтаған күйі бір шұқырға етпетінен құлап түсті де:

— Серігім!— деп дауыстап жіберді. Ышқына шықты үні. Шешесінің бауырында жатқан Серіктің оған жауап қатуға мүршасы келмеді. Ана үрейі баланы тіптен булықтырып жіберді.

Не заматта Жамал есін жиғандай болып:

— Серікжан, оқ тиген жоқ па, қарашығым?!— деді.

— Жоқ, тиген жоқ! Мама, бұл жерден тез кетелік. Самолет тағы келіп қалады. Жүр, жүр, мама,— деп Серік мамасының бауырынан жұлқынып ұшып тұра келді де, оның қолынан тарта бастады. Бірақ мамасы жатқан ор-

нынан тез тұра алмады. Әзер-әзер көтерілді. Ол екі-үш ұмтылып барып қайтадан құлап түсті. Оқ тиген екен.

Мамасына оқ тигенін Серік сонда ғана барып білді. Енді не істерін білмей сасқан бала, жан-жағына жалтақтап, аңырып тұрып қалды. Бар қауқары: «Мама, тұр, тұр!»— деп қолынан тартқылай берді.

Бір кезде Жамал ышқынып барып, екінші жақ жамбасына аунап түсті.

Сол жерде Серік шешесінің қанға боялып жатқанын көрін шошып кетті.

— Мама, ана ағаш ішіне жетелік, жұрттың бөрі соған барып тығылды. Мама, жүрші!— деді Серік тағы да, он қолымен көзінің жасын сүртіп. Жамал тіл қатпады. Аузынан әлсіз үн, болымсыз дем шығады. Серік көгендеген қозыдай ешқайда кете алмай, шешесінің жанында жылап тұра берді.

Жау самолеттері қайтып оралмады. Әлгінде ғана астан-кестен болған дүние бір сәт тынышталып, жым-жырт бола қалды.

Маңайда жан жоқ. Екі-үш сағат өткеннен кейін Серіктің жылай-жылай дәрмені құрып, шешесінің бас жағына жүресінен отыра кетті.

Жамал тағы бір сағаттай қиналып жатты да, жан тапсырды. Әкесі алдыңғы шепке аттанып, анасы далада қаза тауып, жас Серік бұрын аяғы баспаған алыс жерде тірі жетім боп, жалғыз қала берді. Қайда барады, не істейді, не күтіп тұр алдында? Бөрі оған мәлімсіз.

Серік анасының қасынан кете алмай тұрған шақта, сол маңдағы бір ағаштың түбінде толық денелі, орта бойлы, кою сары шашты, отыздың екеу-үшеуіне келген бір әйел отыр еді. Бұл полк комиссары Савченконың жұбайы, партия мүшесі Анна Ивановна Савченко болатын. Оның жанында ағашқа сүйеніп, он бір-он екілер шамасындағы ақ сары шашты, көк көзді жалаң бас бір ер бала тұр. Бұл сол Анна Ивановнаның Борис деген жалғыз ұлы болатын. Ол станция жаққа ағаш арасынан коз алмай ұзақ карап тұрды.

— Мама, ана жерде біреу отыр. Ол мұнда келіп неге тығылмайды?— деді. Анна Ивановна орнынан тұрып, баласының нұсқаған жағын карап еді, шынында да ашық алаңда біреу отыр екен.

— Мама, анау Серік кой! Танып тұрмын, Серік!— деді тағы да манадан бері одан көз алмай қарап тұрған Борис.

Анна Ивановнаның басына енді: «мұның шешесіне оқ тиген екен, сөйтіп, Серік оның жанынан кете алмай тұр екен»,— деген күдікті ой сап ете түсті. Бористің қолынан жетектеп алды да, Анна Ивановна солай қарай беттеді. Орманның шетіне келін анықтап қарап еді, әлгі отырған Серіктің дәл өзі екен. Анна Ивановна «жау самоләті көрінбей ме екен» дегендей, айнала аспанға бағдарлай қарап алды да:

— Боря, сен осы жерде тұра тұр. Мен барып, не болғанын біліп келейін,— деді. Боря басын изеді. Анна Ивановна жедел басып Серіктің жанына келгенде, ол орнынан ұшып тұрып, Анна мен шешесіне алма-кезек қарап егіліп жылап қоя берді.

— Серік, неге жылайсың? Мамаң жаралы ма?— деп, Анна Ивановна Жамалдың бетіне үніле қарап, тамырын ұстап көрсе, ол жан тәсілім берген екен. Енді Анна Ивановна да не істерін білмей, Серіктің басынан сипап аңырып тұрып қалды. Оның қоз алдынан қара торы, толық денелі, кою, ұзын қара шашты, өзінің көршісі Жамалдың жарқын бейнесі кетпеді. Ол сол сүйкімді бейнені көз алдынан кетіргісі келмегендей, бір нүктеден көзін алмай қарап тұра берді. Сәлден соң бір шешімге келгендей Серікті бауырына қыса түсіп:

— Серік, мамаң өлді. Мамаңды фашистер өлтірді!— деуі-ақ мұң екен, Серік тағы да тізерлеп отыра қалып, мамысының олі денесін құшақтап еңіреп жылап қоя берді. Анна Ивановна да егіліп тұр еді. Жамалдың бетін оның жасырып кеткісі келді, бірақ қалай жасырмақ?! Не қолында күрегі жоқ, не төңіректен еш нәрсе табар емес.

Сөйткенше болған жоқ, алыстан самолет моторлары жер жара гуілдеп, тағы да жақындай түсті. Анна Ивановна дереу Жамалдың үстіндегі қанға боялған жаздық жұқа пальтосын шешіп алды да, денесіне айқара жапты. Қысылтаанда қолынан бар келгені сол-ақ еді. Сосын:

— Серік, жүр кетейік! Әне, фашист самолеттері тағы да ұшып келеді. Жүр, әне жерде Боря тұр, соған барайық,— деді ол Серіктің қолынан ұстап. Көзіне жас толған Серік мамысының денесінен көз алмай: «Бармаймын, осы арада боламын»,— дегендей басын шайқап, орнынан қозғалмады.

— Серік, мұның не? Жүр, мамаң өлді. Енді папанды тауып алайық!— деді Анна Ивановна, оны мамасынан күдер үздіріп, ертіп әкетейін деген оймен. Сол арада жау самолеттері де қаптап кетті. Серік артына жалтақ-жалтақ қарап, Анна Ивановнаның соңынан еріп, бүлкектеп кете барды.

Толассыз жауған жаңбыр. Әр ағаштың түбіп паналаған адам. Бұлар екі-үш күннен бергі жау бомбасынан, бораған оқтан әлдеқалай аман қалғандар. Көбі әйел, балашаға, іштерінде эшелондарды басқарып келе жатқан бірен-саран әскери адамдар да бар. Эшелондары өртеніп, жаудан баспаналап қашқанда бәрі де киім-кешек, азық-түліктерін тастап кеткен. Дені жаралы. Бұларға осы төңіректегі село, станциялардан қашқан адамдар да келіп қосылған. Жаңа қосылған адамдар: «Жау полен жерге, түген жерге келіп қалды. Қызыл Армия шегініп келеді. Жау бүгін-ертең осы арада болады. Бұл жерден дереу кету керек»,— деген үрейлі хабарды да ала келген болатын.

Анна Ивановна екі баланы бауырына қысып, бұтақты жуан талды паналап тұр. Не істеу керек? Осы сұраққа ол неше күннен бері жауап бере алмады. «Енді поезбен жүре алмаймыз. Біреуді біреу біліп болар емес. Төңіректегі жұрттың бәрі шығысқа беттеп барады. Алдағы бірер күнде азығымыз да таусылады, сонда не істемекпін? Жаяулап қанша жерге бармақпын? Егер жау қуып жетсе, фашистердің қолында қалсам не боламын?» Дәл осы ақырғы сұраулы ойға келіп тоқтағанда, оның денесі тітіркеніп кетті де, костюмінің ішкі қалтасындағы партбилетін ұстай алды.

Жаулап алған жерлерде фашистер коммунистерге, тіпті жай совет адамдарына не істеп келе жатқанын батыс жақтан қашқан адамдардан талай естіген болатын.

Анна Ивановнаның өз басындағы қайғысына бауырында бүрісіп тұрған кішкентай Серіктің қасіретті қайғысы келіп үстемелей қосылды. Оның ойы онға, санасы санға бөлініп, басы қатты. Ұйқы дегенді ұмытты. Шаршау не, шалдығу не? Ол да бұл шақта ойға кіріп шығар емес.

Анна Ивановна Винница облысы, Сомогородок ауданы, Зазулин селосында туған еді. Онда қарт әкесі, өгей шешесі тұратын. Ендігі бір ойы, осы туған селосына

жеткісі келді. Осы тоқтам, осы байлам женіп, ақырында қалған бір тілім нанды екі балаға бөліп берді де, жолға әзірленді ол.

Шығысқа қарай шұбыра ағылып бара жатқан жұрт. Біреулер бозғыл шанды бұрқыратып жолмен, кейбіреулер жол бойына жарыса шыққан ағаш арасымен, енді біреулер ашық даламен тартқан. Бәрі де арттарына, батыс жаққа, аспанға жалтақ-жалтақ кектене қарайды, ызалана қарайды. Үлкеннің де, кішінің де жүзінде жанкештіліктің, ызының, ашу-толқынның, жалындаған кектің таңбасы бар.

Анна Ивановна арт жағына бұрылып қараса, шұбырынды қалың босқындар әр жерге топтанып-топтанып тұр екен. Бір кезде бірнеше жерден автоматтардан дыр-дыр етіп оқ атылды. Жұрт әр жаққа тырым-тырақай қаша жөнелді. Автомат даусын естігенде, Серік пен Борис құлақтарын тіге қалды да, зәрулері ұшып кетті. Қарусыз халық кез келген жаққа жан ұшыра ойысып барады. Оқ тигендері құлап та жатыр. Босып келе жатқан бейбіт адамдарға жан-жақтан оқ борап кетті. Анна Ивановна екі баланы екі қолымен ұстай алды да, оң жақ өкпе тұстағы тоғайға қарай жүгірді.

— Мама, оқ атқан кімдер?— деп сұрады артына бұрыла қарап келе жатқан Борис.

— Білмеймін!— деп, Анна Ивановна келте жауап қайырды да, ілгері қарай жүгіре берді.

Автоматтан, жеке винтовкалардан атылған оқ даусынан төңірек жаңғырығып кетті. Дәл осы кезде гүрілдеген мотор даусы естілді де, гүріл үдей түсіп, дарылдаған автомат даусына ұласты. Біреуді біреу біліп болар емес. Астан-кестен бір дүние әйтеуір. Бассауғалап кез келген жаққа қарай жан ұшыра безіп бара жатқан жұрт.

Анна Ивановна екі баласымен тоғайға келіп кірді де, не істерін білмей кілт бұрылып, бір орыннан тапжылмай тұрып қалды.

— Жүр, жүр, мама!— дей берді үрейлері ұшқан екі бала аналарының қолынан ілгері қарай тартып. Анна Ивановна: «оқ атқан кімдер, анықтап көріп алайын» дегендей, қашып келген жағына ұзақ қараумен болды. Екі көзі бұлдырап еш нәрсе көрер емес. Көзін қайта-қайта сүртіп қарағанмен, бірақ ешкімді анық көре алмады. Содан соң ол балаларын ертіп бір талдың түбіне келді де, отыра кетті. Тағы да құлақ тұндыра оқ атылды. Сәлден соң атылған

оқ Серіктер отырған маңайды тіміскілей бастады. Ысқырып өткен оқтан қорғанып, балалар да бұталарды паналап бұға қалысты.

«Бұл не сұмдық?... Оқ атып жатқан кім? Фашистердің келіп-ақ қалғаны ма?.. Жоқ. Ол жауыздарды Қызыл Армия жібере қоймас!.. Сонда оқ атқан кім? Біздің әскерлер босып келе жатқан өз адамдарына оқ ата ма? Жоқ, оқ атуы мүмкін емес. Сонда кімдер?..»— деген ойда отырғанда, мотоциклистер жол бойына қаптап кетті. Бірінің соңынан бірі жолмен ілгері қарай өтіп жатыр. Бәрі де біркелкі кок киімді, білектерін шынтақтарына дейін түріп, бастарына каска киіп, автоматтарын алдарына көлденең асып алған.

— Мынау біздің солдаттар емес!— деді Борис жұлып алғандай мотоциклистерден көз алмай қарап тұрып. Серік те, Анна Ивановна да оған ешбір жауап қатқан жоқ, үнсіз, қимылсыз тұрып мотоциклистерге үңіле қараумен болды.

Анна Ивановна көзін оң қолының салалы саусақтарымен қайта-қайта сүртіп қарап тұр. Не заматта осы сабылып өтіп жатқан фашистер екеніне көзі әбден жеткен соң: «Ия, жау қуып жетті! Ендігі күніміз не болар екен?»— деп күбірледі де, Борис пен Серікке алма-кезек бір қарап қойды.

Сол күні Анна Ивановна екі баласымен ағаш түбіне паналап шықты. Енді жолмен жүру бұлар үшін қауіпті болды. «Не болса да алға қарай жүре берейін»,— деген шешімге келген ана Борис пен Серікті ертіп, ағаш-ағаштың арасымен ілгері қарай жүре берді. Азықтары таусылған болатын. Бірер сағат жүргеннен кейін сирей бастаған тоғай шетінен қалың өрт көзге шалынды. Будақтаған түтін ішінен қызыл жалынның тілі жалаң-жалаң етті. Орт маңында қарандаған әйелдер... Үшеуі солға қарай бұрылып, өртті айналып жүрмек болды. Анна Ивановнаға жанып жатқан мал қорасы, не бір сарай сияқты болып көрінді. Ілгері біраз жүргеннен кейін өртеніп жатқан мал қорасы емес, село болып шықты. Әр үйдің қасында екі-үштен мотоциклистер жүр екен.

— Село өртеніп жатыр!— деді Серік Анна Ивановнаға қарап. Бірақ ана ешбір жауап қатпастан ілгері қарап аяңдай берді.

Ағаш ішімен жанып жатқан селоны айналып өткен соң, бір талдың түбіне отырып дем алды бұлар. Неше күндер бойы жол жүріп, шаршап-шалдығып келе жатқан Серік пен Борис мамаларының тізесіне басын сүйеп отырып, қалғып та кеткен еді. Жарты сағаттай уақыт өтті. Анна Ивановна балаларының ұйқысын қимай, екеуінің басын екі қолымен сипап отыра берді. Тағы бір он минуттай уақыт өткен соң, Серік:

— Мама!.. Мама, жүрші!— деп айқайлап шошып оянып кетті.

— Сережа, Сережа! Не болды саған? Айқайлама?!— деп, Анна Ивановна Серікті құшақтай алды. Серік кеудесіне келіп қалған өксігін басып, кішкентай көкірегін кере күрсінді де, көзінін жасын сүртіп, жан-жағына мұңая қарады. Борис те оянып, не болды дегендей, мамасына қарап тесіле қалды. «Ұйықтап кетсе-ақ шошиды. Ана қазасы баланы әбден илеп барады. Сережа шошымалы ауру болып кетер ме екен?».. Аурулы болып кетсе, не істемекпін? Онда мұның көрген күні мен менің күнім не болмақшы?!»— деп ойлады ана.

Осылай қайғы құшағында отырғанда, село жақтан дырылдағын мотоцикл моторларының даусы естілді де, мылтық атылды. Сөйткенше болмай, атылған мылтық даусына ұлардай шулаған үрейлі адам даусы ұласып, төңірек азан-қазан болды да қалды. «Тағы не болып қалды?» дегендей, Анна Ивановна орнынан тұрып қараса, село жақтан көп адам қашып келеді екен. Көбінің қолында жас нәресте. Әйелдер, балалар, кемпір мен шалдар. Бәрі де қолдарынан келер қайраты жоқ, қорғансыз жандар. Ажал тырнағынан сытылып шыққандай, екі өкпелерін қолдарына алып, сүрініп-қабынып, жан ұшырып, бассау-ғалап келеді. Бәрінің іздейтіні тыныштық, бас амандық. Бірақ жау бейбіт елге ол берекені берер емес. Ойрандап, талқандап барады.

«Бұлар осынша неден ығып келеді? Әлде немістер қуып келе ме?»— деген оймен, Анна Ивановна шұбырып келе жатқандардан көз айырмады.

— Неге тұрсыңдар? Қашыңдар! Неміс солдаттары селоны өртеп, адамдарды асып-атып жатыр!— деп, баласын көтеріп тоғай жиегіне еңтігіп-демігіп бұрын жеткен жас әйел Анна Ивановнаға есі шыға қарады.

Анна Ивановна жас әйелге тіл қатқанша, шұбырындылар соңынан оқ атылып, селодан онша ұзап шыға алмаған дәрменсіз қарттар бораған оқтың астында қалды. Басқыншылар оғына ұшқан жас балалар, қарттар, әлсіз аурулар әр жерде ажал азабын шегіп жатыр. Селодан қуғыншылар да шықты.

— Не деген қанішерлер!.. Адам баласында осыншама тағылық, осыншама жауыздық болады екен?!.. Жоқ, бұлар адам баласы емес, жоқ!...— деп күбірледі Анна Ивановна осы көрініске қарап тұрып. Қуғыншы мотоциклистердің қарасы жақындаған соң, Анна Ивановналар да босып шыққан село адамдарымен қалың тоғай ішіне кіріп, тоғай шетінен алыстай берді. Ит тұмсығы өткісіз ағаш ішіне баспаналарын тастап келген село адамдары жиналып қалды. Қуғыншылар тоғай ішіне кірмеді. Әр жерден оқ атты. Жарты сағаттан соң ол да тынды.

Анна Ивановна село жайын анықтап білмек болып, манағы жас әйелдің жанына барып:

— Селода не болды, айтшы?— деді.

— Біздің селодан өзіміздің солдаттардың соңы кеткеніне екі-ақ сағаттай уақыт болды. Сонан соң, селоға неміс мотоциклистері қаптап кетті де, әр үйді қоршап алып, тінте бастады. Савчук деген қарттың үйінің шатырына жасырынған біздің екі солдат оларға қол пулеметінен оқ атыпты. Немістің біраз солдаттарын өлтірсе керек. Сол үшін бүкіл селоны өртеп, адамдарын атып, аса бастады. Олардан құтылып шыққандар, міне, осылар ғана болғаны ғой!..— деп, әйел көзіне жас алып, қолындағы нәрестесін бауырына қыса түсіп, жан-жағындағы адамдарға қамыға қарады.

— Көбін үйлерінен шығармай, үйлерінің есіктерін сыртынан бекітіп, өртеп жіберді. Терезелерінен қашып шықпақ болғандарын атып тастады. Жас балалары барлар, кемпір-шалдар үйден шыға алмай қалды!..— деді ентігіп-демігіп бір мосқал адам.

Бірінің анасы, екіншісінің баласы, үшінші біреулерінің туған-туысқандары қалған үрейлі жандар село жаққа қарайды. Қайран село қара күйеге малтығып ол жатыр.

Анна Ивановна село адамдарынан жол сұрап алды да, түс ауа олармен қоштасты.

Қалың орманнан шыққан соң, село адамдарының айтқан «бас паналар бүргені де жоқ» ашық даламен жүруге

тура келді. Сонда да жолдан бой тасалап, тағы бір күн жүргеннен кейін, үлкен өзен кездесті. Кешіп өтуге болмайтындығын сезген ана амалсыздан көпір іздеді. Судың бойымен жоғары қарай үш-төрт шақырым жүрген соң, темір көпір көрінді. Көпірге жақындаған кезде, оның ауызында тұрған неміс сақшыларын көріп, зәресі ұшып анырып тұрып қалды. Есі кетіп: «Енді не істеймін?.. Бұл судан қалай өтемін?»— деп тұрған ананың ойын:

— Ком, комая!— деп барқ ете түскен неміс сақшыларының бірінің даусы бөліп жіберді. Анна Ивановнаның қорқынышы біреу-ақ еді. Ол талай қауіпті күндерден бері көзінің қарашығындай сақтап келе жатқан партиялық билеті болатын. Оны соңғы күндері Серіктің вельветкасының жағасының ішіне тігіп берген еді. Бірақ қайда тыкса да неміс жендеттері көріп тұрғандай, тінткен жерде оны тауып алып қоятындай болып көрінетін-ді оған. Әсіресе соны қауіп қылып, қипақтап қалды.

Шақырып тұрған сақшының алдына қанша барғысы келмесе де, амалсыздан екі баласын екі жағына алып, қолдарынан мықтап ұстап, көпірге қарай беттеді. Екі бала қауіпті сезгендей, ана мен неміс сақшыларына алма-кезек жалтақтап қараумен келеді.

— Бұл жерде не іздеп жүрсің?— деп сұрады бір солдат орыс тілін әзер құрап сөйлеп.

— Үйге кетіп бара жатырмыз,— деп жауап қатты Анна Ивановна.

— Үйге!.. Үй қайда?..— деп әлгі солдат қайта барқ ете түсті де, жанындағы солдаттарға «тіңтіңдер» дегендей иек қакты. Үш-төрт солдат әрі тінтіп, бері тінтін Анна Ивановнаның паспорты мен қол сағатынан басқа еш нәрсе таба алмады.

— Басқа документтерің қайда?— деп тебінді әлгі солдат.— Басқа документім жоқ,— деп, Анна Ивановна қысқа ғана жауап берді. Не қыларын білмей аптығып тұрған әлгі солдат:

— Мынау кімнің баласы?— деп сұрады Серікке қадала қарап.

— Өзімнің балам!— деп Анна Ивановна іркілмей жауап берді де, Серіктің иығынан ұстап өзіне қарай тартты.

— Өтірік айтасың! Мынау азиат. Орыс емес, украиндық емес!— деп ақырды әлгі солдат.

— Азиат, азиат!..— десіп жамырасып кетті солдаттардың барлығы.

Анна Ивановнаның зәресі ұшып кетті. «Азиат деп бұл сорлы баланы менен айырып алып кетсе қайтем?.. Онда баладан да, партиялық билетімнен де айырылғаным ғой!..»— деген ой оған сап ете түсіп, Серікті өзіне қарай онан сайын тарта берді. Серік те қорқып, Анна Ивановнаның бауырына қарай тығылды.

Солдаттар біріне-бірі барқылдап сөйлеп, бұларды қоршай түсті.

— Сен азиатпысың, ө!...— деп бір кекселеу жуан қарын солдат Серікке төніп келді де, «Сен кісі етін жейтін ұлттың баласымысың?» дегендей өзінің добалдай жүнді білегін өзі тістеді. Сонан соң оң қолының сұқ саусағын шошайтып балаға сүс көрсетті. Серік онан бетер қорқа түсті. Зәре қалмады. Кішкентай қара көздеріне мөлдіреп жас іркіле қалды.

«Гитлер солдаттарын азия халықтары кісі етін жейді деп үйреткен екен ғой»,— деп жорамалдады Анна Ивановна, жуан қарын солдаттың әлгі сөзінен кейін.

Анна Ивановнаның аузына: «Өзімнің балам, өзімнің балам»,— дегеннен басқа сөз түспеді. Бастапқы солдат қол сағатты өз қалтасына салды да, паспортты Анна Ивановнаға қайтып берді. Сөйтіп тұрғанда, көпірдің арғы жағынан үстін брезентпен жапқан он шақты жүк машинасы келе қалды. Алдыңғы машинаның кабинасынан басына маңдайы шошайған қалпақ киген бір неміс офицері қарғып түсті де, Анна Ивановналардың қасында үймелеп тұрған солдаттарға қолын бұлғап айқай салды. Барлығы соған қарай жүгіре жөнелді. Жүгіріп бара жатқан солдаттардың ең соңындағы біреуі тұра қалды да, артына қарап сәл кідіріп барып, Анна Ивановнаға жүгіріп келді.

— Мен чехпын. Біз туысқан адамдармыз. Бұлардың өздері кісі жегіш! Ел тонағыш тағылар! Тез кетіңіздер,— деп түстік жақты нұсқады да, ол қайта жүгіре жөнелді. Анна Ивановна екі баласын жетектеп, көпір аузынан түстікке қарай ұзай берді....

Көпірден ұзап шыққан соң, бір қалың тоғайға кезікті олар. Тұңжырап жай ғана ағып жатқан үлкен судың жағасымен жоғары орлеп тағы біраз жүрген соң:

— Мама, Сережа әбден шаршады. Менің де аяғымды ботинкем қажап, жүре алмай келемін. Дем алайықшы.

Жендеттерден тағы бір кұтылдык қой,— деді Борис жас терекке сүйене кетіп. Бористің ұсынысын қолдағандай, Серік те тұра қалды. Анна Ивановна артына бұрылып, «жарайды, демалсақ, демалайық» дегендей, жуан теректің түбіне отыра кетті. Балалар да шешесінің жанына келіп жайғасты.

— Мама, қара жолмен жүрсек, Сережа екеуіміз де ботинкелерімізді шешіп алып, жалаң аяқ жүрер едік. Мына жолсыз жерде ботинке аяғымызды әбден қажап тастады. Жалаң аяқ жүруге бұта-қарағаннан тағы болмайды,— деді Борис ботинкесін шешіп жатып.

— Е, Боречка! Енді бізге жолмен жүруге болмайды. Фашистер атып тастайды. Көрдiңдер ғой, әлгiнде олардың бiздi қалай қаумалағанын?.. Енді алыс емес. Бірер күнде жетеміз. Нағашыларың аман болса...— деп, Анна Ивановна ауыр күрсініп алды. Ана күрсінісін балалар да ұғады. Ұққанымен істер қайрат, қылар дәрмен бар ма?

— Мама, «тез кетiңдер» деген неміс жақсы екен. Бізді аяп кетті ғой деймін?— деді Борис балалық мінезбен.

— Ол неміс емес. Өзі чехпын деді ғой. Ол чех. Тiптi немістердің ішінде де жақсылары бар. Олардың барлығы фашистер емес,— деді Анна Ивановна зат салатын дорбасының ауызын шешіп жатып.

— Онда, олар бізге қарсы неге соғысады?— деді Серік жұлып алғандай.

— Оларды Гитлер соғысқа зорлап жіберіп отыр. Бармаймын десе асып өлтіреді, туған-туысқандарын да тірі қоймайды,— деді Анна Ивановна Серікке бір үзім нан ұсынып жатып.

— Гитлер жауыз!— деді Серік.

— Әрине, ол жауыз! Жол-жәнекей көрдің ғой. Ортеп жатыр. Асып жатыр. Атып жатыр, соның барлығын Гитлердің бұйрығымен істеп отыр,— деп, Борис екілене сөйледі. Екі баланың да Гитлерге деген, Гитлер жендеттеріне деген кегі іштерінде қазандай қайнап тұр.

— Жарайды. Нандарыңды жеп, дем алыңдар! Күн батпай мына судың арғы жағына өтіп алайық,— деді Анна Ивановна жау қылығына ызалы отырған балаларын аздап та болса дем алдырып алғысы кеп.

Бір сағаттай тынығып алған соң, тағы да суды жағалап жүріп отырып, бір селоға жақындады.

«Селода тағы жендеттерге кездесіп қалармыз» дегендей, Анна Ивановнаның ілгері жүргісі келмеді. Сөйтіп, дал болып тұрғанда, судың арғы жағынан бері қарай бір қол қайық келе жатты. «Не де болса, осы қайықшыға жалынып көрейін»,— деп, Анна Ивановна жағаға қарай беттеді. Қайықшы ескегін құлаштай есіп, Анна Ивановнаның қасына келіп тоқтады.

— Саламатсыз ба?— деді Анна Ивановна ары қарап отырған қайықшының желке жағына барып.

— Саламат! Саламат!— деп қайықшы ескегіне сүйеніп, орнынан тұрып. Анна Ивановнаның бетіне тесіле қарай қалды. Анна Ивановна да бұл адамды қайдан көрдім дегендей, сілейіп тұр.

— Сізді мен бір жерден көрген сияқтымын,— деп тіл қатты әлден уақытта қайықшы.

— Мен де сізді шырамытамын. Бірақ, қайдан көргенімді есіме түсіре алмай тұрмын,— деді Анна Ивановна оған жақындап.

— Сіз Винницада оқыдыңыз ба?— деді қайықшы қайығынан қарғып түсіп.

— Оқыдым,— деді де, Анна Ивановна:— Сіз Иващенко емессіз бе?— деді жұлып алғандай. Қайықшы жан-жағына ұрлана қарады да:

— Ия, Иващенкомын. Сіздің фамилияңыз кім?— деді.

— Полищук.

— Е, енді таныдым. Аня, халің қалай, қайдан жүрсің?— деп қайықшы Анна Ивановнаны құшақтай алды. Төрт жыл бойы Винницаның педагогикалық институтында жүп жазбай бірге оқыған екеуі осылай кездесті.

— Коля, сен, тіпті өзгеріп кетіпсің, мен танымай қалдым. Толыпсың. Мына қоя берген сақал-мұртың не?— деді Анна Ивановна оған таңдана қарап.

— Қазір жағдай солай болып тұр ғой, Аня! Жасым қырыққа жетпесе де, сақал-мұрт қоюға тура келді. Ол жөнінде әңгімелесерміз. Өзің қайдан келесің? Ана тұрған балалар кім?— деді Иващенко.

— Ол екеуі бізге қарап қалыпты ғой. Анау — үлкені менің Борис деген балам. Биыл он екіде. Жанындағы Сережа деген, ол да менің балам,— деп күрсініп қойды Анна Ивановна.

Сол күні қас қарайғанша Анна Ивановна мен Иващенко екеуі ұзақ әңгімелесті. Анна Ивановна институт

бітіргеннен кейінгі өмірін, соғыс басталғаннан бері жирма күннің ішіндегі басынан кешірген оқиғаларын, көрген-білгендерін Иващенкоға түгел айтып берді. Иващенко да институтты бітіргеннен кейін аудандық комсомол комитетінің секретары, онан аудандық партия комитетінің екінші, соңынан бірінші секретары болып жүріп, ауданға басқыншылар кірердің алдында астыртын жұмысқа қалдырылғанын айтып ұзақ отырды. Ұзақ жол жүріп, шаршап-шалдығып әбден бұрлығып келе жатқан екі балаға ол алма-кезек қарады да:

— Балалардың қарны әбден ашқан шығар. Мен мына селодан азық алып келейін. Сендер мына бір жас қайыңның ішіне кіріп, күте тұрыңдар. Біреу-міреу көріп қоймасын. Қазір басқыншылардың соғыс комендантының бұйрығы бойынша, орманда жүрген адамдарды банда ретінде атады, не асады. Кешкі сағат сегізден кейін далада, село мен қала көшелерінде жүруге болмайды,— деп ескертті Иващенко орнынан тұрып жатып.

— Онда, Коля, өзің де байқап жүр,— деді Анна Ивановна.

— Жоқ, мен бұл селоға үйреніп алдым. Мұнда сенімді адамдар бар,— деп Иващенко селоға қарай жүгіріп кетті.

Иващенко жанына екі адам ертіп, түннің бір уағында оралды. Екі бала олар келгенде қалжырап ұйықтап жатқанды. Оларды оятып, тамақтандырып болған соң:

— Ал, Аня, өткел қайықшысы болғандықтан, сендерді арғы жағаға өткізіп салайын, жүріңдер. Бұл қайықпен әлі талайлар отер, талай жауыздар су түбіне кетер,— деп қалжыңдады Иващенко.

— Жоқ, Коля, қызметің жаман емес,— деп қойды Анна Ивановна қайыққа түсіп жатып. Борис пен Серік те қайықтың ортасына жайғасып отырды.

Судың арғы жағына жолаушыларын өткізіп салып тұрып:

— Жолдарың болсын! Аня, ендігі хабарды өзімнен күт. Сақ бол! Біздің тапсырмамызды орындар деп сенеміз,— деген еді Иващенко.

— Ракмет, Коля! Маған өзіңдей сен!— деп жауап қатты Анна Ивановна.

Анна Ивановна туған селосына үшінші күні кеш батып, қас қарайған шақта ғана жетті. Ол тура өзінің әкесінің үйіне бармай, жолда селоның батыс жақ шетіндегі жастайынан

бірге оқып, бірге өскен Тамараның үйіне соға кеткісі келді. Оның үйіне бірден кірмей, екі баланы үйдің арт жағындағы тасалау жерге қалдыра тұрып, өзі аяғын ептеп басып, терезеге жақындады. Терезеден шам жарығы көрінбеген соң, жан-жағындағы үйлерге қарады. Ол үйлердің де терезелерінен жарық көре алмады. Сонан соң: «Бұл село адамдары қайда кеткен?»— деп ойлап, сәл анырып тұрды да, әлгі үйдің терезесіне құлағын төсеп, тың тындап еді, құлағына күбірлеп сөйлеген адамның даусы келді. Енді Анна Ивановна: «Бұл үйде адам бар екен»,— деп, терезенің бұрыш-бұрышынан мұқият қарай бастады. Бір кезде төргі бөлменің терезесінен саңылау тауып, сығалап қараса, үсті ішімдікке толы стол басында немістің бір офицері отыр екен. Барлық формасымен емін-еркін арақ ішіп отырған неміс офицерін көргенде, Анна Ивановнаның жүрегі су ете түсті. «Тамара үйде жоқ шығар. Ол не шығысқа қарай кетіп қалды, не болмаса мына жендеттер олтіріп тастаған ғой!»— деп ойлады. Офицердің жанында біреу отыр, бірақ оның офицерге қарай созған рюмка ұстаған қолының көлеңкесі ғана көрінеді. Анна Ивановна қанша сығалағанмен оның кім екенін байқай алмады. Сонан соң ол екі баланың жанына қайтып келді де, «кеттік» дегендей белгі беріп, өз үйіне қарай жүріп кетті.

Келсе, өз үйінде де жарық жоқ екен. Тағы да терезеге келіп қараса, ол ішінен жабылмаған. Үйде мүлде жарық жоқ. «Кемпір мен шал сорлыларды да құртқан екен ғой!»— деп ойлап аңырып тұрып қалды. Екі бала да жанына келіп тұрды. Анна Ивановна өз көзіне өзі сенбей, терезеге тағы үңілді. Сол кезде үйдің ішінен біреу қараңдап көрінді де, терезеге жақындап келіп:

— Бұл кім?— деп сұрады. Бірақ Анна Ивановна бірден жауап бермей, кідіріп қалды.

— Бұл кім?— деп әлгі адам даусын қаттырақ шығарып, екінші рет сұрағанда барып, Анна Ивановна өз әкесінің даусын танып қуанып кетті.

— Папа, папа! Мен Аня ғой, Аня!— деп Анна Ивановна сыбырлап, терезе шынысына аузын төседі. Қарт та қызын таныды білем:

— Құдай-ау... Аночка!— деп, сол сәтте-ақ ғайып болды. Терезеден кейін шегіне бергенде, Анна Ивановнаны әкесі мен шешесі қабаттасып келіп құшақтай алды. Біраз құшақтап мауқын басқан соң:

— Жүр, жүр үйге!— деп сыбырлады әкесі. Барлығы үйге кірді. Терезені ішінен түмшалап жауып, шам жақты. Иван Дементьевич қызын тағы құшақтап, солқылдап жылай берді.

— Папа, қой жылама?— деді Анна Ивановна.— Анна Борис пен Сережаны көрдіңіз бе?

Иван Дементьевич көзінің жасын сүртін, екі баланың мандайынан сүйді.

— Аночка, бұл дүние не болды?! Құрыдық қой! Біздің армияға не болды?...— деп Иван Дементьевич тағы да сарыуайымға салынып, Анна Ивановнаға қарады. Анна Ивановна күрсініп:

— Қайдан білейін! Әлі еш нәрседен хабарым жоқ. Бұл бір уақытша жағдай шығар. Совет халқының жеңілуі, фашистерге құл болуы мүмкін емес. Қашан да болса әділеттілік жеңеді. Фашистер елімізге басып кірді, бұл әділеттілік емес. Біздің халық болса, енді өз отанын қорғайды, басқыншыларды туған жерімізден қуу үшін оларға қарсы күреседі, бұл әділеттілік. Олай болса, біз жеңеміз!— деді.

— Осында Антон Архипович, Тамара Уляктар немістердің алдынан нан мен тұз алып шығып, «совет үкіметі құрыды» деп жүр,— деді қарт. Сол кезде Анна Ивановнаның көзі шарасынан шығып кете жаздады. Ол сасқалақтап:

— Папа, не дейсіз? Тамара дейсіз бе?... Антон шалды қойшы. Ол өмірі колхоз мүлкін ұрлаумен абақтыда келе жатыр. Ал Тамараны не қара басты? Бәсе, бәсе!..— өзінің жаңа ғана Тамараның үйінің жанында болғанын есіне түсіріп, неміс офицерімен рюмка соғыстырып сұрқиялана күлші отырғанын ол көз алдына келтірді.

— Ол бұзылған әйел. Неміс офицерлері үйінен шықпайды. Николайды ұмытты. Бұл бұрынғыдай емес. Біздікіне келуді қойды. Сен онымен енді байқап сөйлес,— деп, Софья Павловна да сөзге араласты.

— Жоқ, мама! Онымен мен енді сөйлеспеймін де. Әлгінде келе жатып оның үйіне соғып едім, мен де бір сұмдықты байқап қалдым...— деп сәл кідірді де:— Оны қойшы, Николай келсе, көреміз. Ал не істедіңдер? Село адамдарынан кімдер бар?— деп, Анна Ивановна әкесіне жақындай түсті.

— Селода ашық жүргендер тоғышарлар. Фашистерге қайтсем жағам деп жүргендер. Ал өзіміздің совет үкіметін жақсы көретіндерден ашық жүргендер жоқ. Қоршауда қалып үйлеріне келген жастардың барлығы да әлі көшеге шыға қойған жоқ. Осында жақсы жігіттер де бар. Олар туралы кейін айтам,— деді қарт балаларға күдіктене қарап.

Өзінің әке-шешесінің бұрынғыдай совет үкіметіне берілген күйінде қалғанына Анна Ивановна қатты қуанып, бар ықылас-денімен риза болып, өзін шын бақыттымын деп есептеді осы кез.

— Майданнан не хабар бар, папа? Қызыл Армия қай жерге дейін шегініпті?— деп сұрады Анна Ивановна.

— Днепрде дейді ғой майдан. Олейниктің баласы келген екен. Сол біздің армия Днепрдің сол жағында, ал немістер оң жағында, немістерді ары қарай өткізбей тұр деп келіпті, кім білсін!— деп жауап берді қарт.

— Папа, уайымдама. Бұл уақытша ғана шегіну ғой. 1812 жылы Наполеон да Москваға дейін барып, оны алып та қойған. Артынан не болды? Бар солдатын тастап өзі әзер құтылмап па еді. Бұл Гитлер де соның аяғын құшады. «Қызыл армия жеңіледі, совет халқы фашистер алдында тізе бүгеді» деген лақапқа еш уақытта сенуге болмайды,— деп, Анна Ивановна қыза сөйледі.

— Аночка, қайдан білейін, бізге көп мемлекет жабылып кетті ғой!— деп күрсінді қарт.

— Жабылғанмен олар өз еріктерімен жабылып жатқан жоқ. Оларды да Гитлер жаулап алды ғой. Демек, ол мемлекеттердің халықтары да біздің совет халқы сияқты өздерінің отандарын азат ету үшін күреседі. Тарихта талай ел талай елді жаулап алған. Бірақ жауланған елдің халқы әділеттік соғыс ашып, өз отанын азат еткен. Демек, біз де өз отанымызды азат етеміз, олар да өз отанын азат етеді,— деді Анна Ивановна өзінің көкейіндегі көптен бергі ойын ақтарып.

Кешегі күле қараған өмір, енді аяқ астынан қабағын түйіп күңіреніп өтіп жатты. Біреуден біреу қорқады, біреуге біреу сенбейді. Өйтпеске лаж жоқ. Неміс комендантының бұйрығы бойынша селодан ешкім шашау шықпайды. Түнде селода полицейлардан басқа ешкімнің үйден шығуға да правосы жоқ. Орманда ұсталған адамдар

сол жерде қолма-қол атылады. Коммунистер мен активтерді атып-асып жатыр. Адам правосын қорғайтын заң жоқ. Басқыншыларды былай қойғанда, сатқын боп алған староста, полицайлар халыққа не істеймін десе де ерікті. Олардың қолдарын ешкім қақпайды. Көңілдеріне жақпағандарды атуға да, асуға да, дүре соғуға да, мал-мүлкін тонап алуға да праволы. Бір сөзбен айтқанда, халық правосыз, заңсыз өмір кешін жатты.

Анна Ивановна Тамараны үш-төрт күннен кейін көрді. Есік алдында кір жуып жатқан Анна Ивановнаны көріп Тамараның өзі бұрылған-ды. Амандасып тұрып ол:

— Қашан келдің?— деп сұрады.

— Осы, жаңа ғана,— деп жауап берді Анна Ивановна.

Сол сәтте Серік пен Борис үйден шыға келді.

— А, мыналар кімнің балалары?— деп, Тамара шегір көзімен балаларды түйреп өтті.

— Өзімнің балаларым ғой,— дей салды Анна Ивановна Тамараға жирене қарап.

— Сенде бала біреу-ақ емес пе еді?

— Жоқ, екеу,— деді Анна Ивановна. Осы тұста: «Жаман айтпай жақсы жоқ. Комиссардың әйелі деп мені осы Тамараның өзі ұстап бермесін»,— деген жаман ой да сап ете түсті. Тамара ұзақ тұрмады, бұрынғыдай емес, салқын ғана сөйлесіп, село орталығына қарай жүріп кетті.

«Екі жүзді азғын! Сені де совет үкіметі тегін оқытып тәрбиеледі-ау. Соны ақтағаның, қадірін білгенің осы ма?»— деп күбірледі Анна Ивановна оның соңынан қарап тұрып.

Анна Ивановнаның ойлаған күдігі Тамараның залымдық әрекетінің үстінен дәл шықты. Оның кеткеніне екі сағат өтпей-ақ Анна Ивановна: «Екі балаңызбен комендантқа келіңіз»,— деген шақыру қағаз алды. Ол не істерін білмей сасып қалды. Бірақ, амал не, бармаса болмайды. Екі баланы ертіп, комендантқа келді. Комендант бұрынғы орта мектеп үйіне орналасыпты. Мұғалімдер бөлмесі есігінің алдында қолына винтовка ұстап тұрған полицай:

— Аня, аман ба?— деді. Анна Ивановна оған ала көзімен бір қарады да, жауап қатпады. Полицай ыңғайсызданып қалды да, теріс айналып кетті.

«Совет үкіметі тұсында бригадир болып жүруші еді, бұл сүм енді полицай болып, неміс полицайының кебінін киіп, өзгере қалыпты ғой. Сатылған екі жүзді!»— деп Анна естілер-естілмес қылып күбір ете түсті де, комендант

кабинетінің есігін ашты. Үстіне көк шұға жапқан төрдегі ұзын стол басында отырған ат жақты, көзілдірікті, ұзын бойлы неміс Анна Ивановна мен екі балаға көзілдірігінің үстінен сүзе қарады. Неміс офицерінің сол жағында отырған ақсары мосқал әйел:

— Фамилияңыз кім?— деп сұрады орыс тілінде.

— Полищук,— деп қана солғын жауап берді Анна Ивановна. Оның көзі офицердің артқы жағындағы қабырғада ілулі тұрған Гитлердің суретінің астына жазылған: «Гитлер азат етуші»,— деген орыс тіліндегі жазуды шалып қалғанда, жүрегі су ете түсті. «Бұл жауыздың түрі осындай екен ғой»,— деп ойлады ол ішінен. Сол сәтте осыдан екі-үш күн бұрын өз көзімен жол-жөнекей көрген бұл «азат етушінің» кісі өлтіргіштерінің айуандықтары бірінен соң бірі түйдектелін Аннаның ой елесіне келе қалып, енді оның көзі суреттен сүрініп кетті. Көзіне елестеп, ойына оралған бұл көріністерден де қашқалақтағандай болған Анна Ивановнаның көзі қарсы алдындағы офицерге, онан тілмаш әйелге амалсыз келіп тірелді.

— Комиссар Савченконьң зайыбы емессіз бе?— деп тілмаш әйел сиқырлана күлді.

— Ия, бұрынғы күйеуім комиссар екені рас. Бірақ онан айырылып кеткеніме он бір жыл болды. Көзіргі күйеуім паровоз машинисі — ұлты қазақ. Одан бір балам бар. Мынау бала соңғы күйеуімнен,— деп, Анна Ивановна Серікті нұсқады. Неміс офицері орнынан тұрып, өшіп қалған шылымын қайта тұтатты да, «не дейді» дегендей, тілмаш әйелден немісше бірдемелерді сұрады. Тілмаш әйел Анна Ивановна мен екі баланы алма-кезек нұсқап, немісше сөйлеп кетті. Тілмаш сөзін аяқтаған кезде, офицер қос ауыз мылтықтың аузындай шүңірейіп кеткен көзіне көзілдірігін баса түсіп, Серікке қарады. Серік те оған тайсалмай кектене қарай қалды. Комендант тілмаш әйелге қарап, басын шайқап бірдемелерді айтып, ашу шақырып айқайлай бастады. Оның даусы қатты шыққан сайын, оң жағында жатқан тік құлақ үлкен қара сүр ит иесіне елең етіп, әлдебір әмір күткендей, тілін шығарып тамсанып қояды. Иесі «айт» десе, Анна Ивановна мен екі баланы ала түсетіндей, кейде ырылдап, кейде қозғалақтап оларға да қарайды. Комендант даусы бәсеңдей берген кезде:

— Сіз өтірік айтасыз. Комендант қолындағы мәлімет бойынша сіз комиссар Савченконың әйелсіз. Өзіңіз коммунистсіз. Неге жасырасыз? Шыныңызды айтыңыз! Бәрібір шыныңызды айтқызады! Айтыңыз шыныңызды!— деді тілмаш әйел комендантқа қарап қойып.

— Шыным сол. Шынымды айттым!— деп қысқа жауап қатты Анна Ивановна.

— Онда өз обалыңыз өзіңізге болсын, пан комендантқа шыныңызды айтқаныңыз жөн болатын еді. Бәрібір айтқызамыз!— деп, тілмаш әйел комендантқа бар денесімен бұрылып, немісше бірдемелерді мыңқылдап айта бастады. Бірақ комендант оның сөзінің аяғын тыңдамастан айқайлап орнынан атып тұрды. Жанындағы жәрдемші иті де «ыр» ете түсті. Сол кезде Борис пен Серік шошып кетті. Комендант Анна Ивановнаға жақындап барып, оң қолының сұқ саусағын шошайтып «Большевик», «Комиссар!» деп тебінді. Анна Ивановна тіл қатпады. Ит Анна Ивановнаға төніп келіп қалған сәтте «ең алдымен өзім қабайын, итті ұстай тұр» дегендей, тілмашына белгі берді. Тілмаш әйел итті қарғыбауынан екі қолымен ұстай алып, кейін тартты. Екі бала үрейі ұшып, не істерін білмей тұр. Ашуға булығып екі көзі қанталап кеткен жендет Анна Ивановнаны бар пәрменімен жақтан салып жіберді. Сол кезде «Мама!» деп, Серік бар даусымен айқайлап жіберді де, бетін алақанымен баса қойды. Борис те баж ете түсті. Залым комендант Серікке жетіп барып: «Мама, мама!»— деп қабырғаға сүйеніп тұрған Анна Ивановнаны нұсқады. Серік енді өзін ұрады екен деп, тағы «мама!» деп баж ете түсті. Сонда ғана комендант шегініп, стол басына барып тілмаш әйелге бірдемелерді айтқандай болды. Ол әйел «білмеймін» дегендей, екі иығын қусырып, басын шайқады.

Серік өз мамасынан айырылып, Анна Ивановнаға ергелі көп уақыт өткен-ді. Ол Борис не десе сол деп, Анна Ивановнаны «мама» деп кеткен еді. Енді, міне, Анна Ивановнаға жендеттің қанды қолы тиген сәтте, бір кезде өз мамасының жан түршігерлік өлімін көріп, үрей болып қалған бала, енді Анна Ивановнаны да өлтіреді екен деп «мамалап» тыпыршыған себебі сол еді. Тілмаш әйел иттің қарғы бауын босатып қоя беріп Серікті өзіне шақырды. Серік көзінің жасын сүртіп, аяғын ақырын басып оған жақындады.

— Мынау сенің мамаң ба?— деп сұрады.

— Мамам. Менің мамам!— деп іркілмей жауап берді Серік. Серік жауабы соққы көріп тұрған ана жанына ерекше бір қозғау салғандай еді осы кез. Бала мінезі, бала өжеттігі Анна Ивановнаны да жігерлендіре түскендей болды.

Тілмаш әйел комендантқа, комендант оған қарап қалды. Сәлден соң комендант екі баланы нұсқап, бірдемелерді тілмашқа айтты да, «тұтқындарға осы айтқанымды түсіндір» дегендей иек қақты.

— Жетісіне бір рет келіп, осындағы комендант көмекшісіндегі тізім кнегесіне өзіңіздің осында екендігіңізге белгі жасатып отырсын дейді пан комендант. Қазір жүре беруіңізге болады,— деді тілмаш әйел.

Анна Ивановна екі баласын ертін сыртқа шықса, комендатураға қарай Тамара келе жатыр екен.

Сатқынды атарға оғы, асарға шамасы болмаған Анна Ивановна, Тамараға оқты көзімен бір қарады да, тіс жармай өте шықты. Азғын Тамара: «Менің кім екенімді енді білген шығарсын. Мен өмірдің бағасын білем. Сендер сияқты азап шекпей-ақ, күнімді көре аламын. Көзір сен кім, мен кім? Менің бағам неміс офицерлерінің арасында сенен мың есе артық. Сен менің алақанымдасың. Қызыл комиссардың әйелі болған сені мен әлі талай рет неміс офицерлеріне ұстатам да, талай рет сыбағанды тартқызам. Сенің маған бас игің келмейді екен ғой. Келмесе, не боларыңды білмей қаларсың»,— деген зымияндық көз қарасын тастап, сайқалдана жүріп бара жатты.

Арада үш күн өткен соң, Анна Ивановнаны екі баласымен комендант тағы шақырды.

Мұның тағы да Тамарадан келген бәле екенін сезе қойған Анна Ивановна барарын да, бармасын да білмей дал болып отырған шағында, бақ жақтағы терезені біреу қақты. Жүйрік сезім күші жетегіне алған Анна Ивановна өз адамдарының бірі екенін бірден түсініп, терезеге келсе, ойлағандай-ақ Полина Петровна екен. Ол терезенің тесігіне аузын төседі де:

— Аня, саған Борис Андреевич селодан тез кетсін деп сәлем айтты. Комендант сені бүгін тұтқынға алмақшы. Уақыт өткізбе, тез кет!— деп қоштасқандай қол бұлғады да, баққа қарай жүгіре жөнелді.

Анна Ивановна апыл-ғұпыл жиналып, Серік пен Бористі ертіп, бақ ішімен селодан шығып кетті.

Аудандық астыртын ұйымның басшыларының бірі Борис Андреевич Олейниктің байланысшысы Алексей сол күні Анна Ивановналарды екінші селодағы күні бұрын әзірлеп қойған жасырын үйге әкеліп кіргізіп кетті.

Үйдің иесі жоқ екен, оларды отыздарға жаңа келген жас әйел жылы шыраймен қарсы алды. Бұл астыртын ұйымның мүшесі Николай Михайлович Абраменконың зайыбы Мария Николаевна еді. Жүздері таныс болмаса да, жүректері таныс бір тілек, бір мақсаттағы абзал жандар бір-бірімен қысқаша амандасып болған соң, Мария Николаевна:

— Үйдің кожасы ертең келеді. Әзірше дем алыңдар, — деп жаңа таныстарын ортадағы бөлмеге ертіп келді. Ол терезеге күдіктене қарап қойды да:

— Анна Ивановна, ғафу етерсіз. Үйде болу өте қауіпті. Полицайлар бұл үйге күнде келеді. Фашистердің жасырын агенттері бұл селода да аз емес. Сіздерді, қарсы болмасаңыз, «жайлы қонысқа» қондырайын деп тұрмын, — дегенді айтты.

— Қарсылығым жоқ, — деп, Анна Ивановна келісімін берді.

— Онда жүріңіздер, — деп, Мария қабырғадағы темір киім ілгішті жоғары қарай көтеріп қалып еді, кісі көлденең сиярлықтай есік ары қарай ашылып кетті. Сонан кейін әлгі еңсіз есікті жапты да, қолындағы фонарьды жағып, тар екі қабырғаның аралығымен екі-үш метрдей жүріп келіп: «Енді байқап жүріңіздер», — деп ескертті. Баспалдақпен төмен екі-үш метр түскен соң, Мария сол жақ қабырғаға фонарының жарығын түсіріп, бір қуыстан ондық керосин шам алып, Анна Ивановнаға ұстата берді. Сонсоң қалтасынан сіріңке алып, шамды жақты. Бұл орынды көргенде Анна Ивановна: «Шынында да мынау жайлы қоныс екен!» — деді ішінен. 25—26 шаршы метрдей, астына құрғақ сабан төселген жер үй. Ортасында үлкен стол, оның айналасында төрт орындық тұр. Үйдің бір жағына тақтайдан 6—7 кісілік нар салынған. Нардың үстінде ішіне сабан толтырылған жалпақ төрт матрас, төрт жастық жатыр. Екінші бір қабырғасында он шақты карабин сүйеулі тұр. Оның қасында екі жәшік мылтық патроны мен бес-алты кездік жатыр. Стол үстінде қатқан нан кесектері мен төрт кружка, бір үлкен құмыра тұр. Осыған қарап Анна Ивановна: «Мұнда талай патриоттар

келіп-кетіп жүреді екен ғой»,— деген ойға келді.

— Шынында да жайлы қоныс екен,— деді Анна Ивановна орындыққа отыра беріп.

— Солай ма? Олай болса жайғасып дем ала беріңіздер. Балалардың қарындары ашқан шығар, тамақ әкелейін. Анна Ивановна, түсінесіз ғой, сақ болу керек. Егер, сондай бір қауіпті жағдай кездесе қалса, біз мына сым арқылы белгі береміз,— деп қабырғадағы сары жез сымды ұстап көрсетті,— онда сіздер анау есік арқылы, осы арадан 100 метр қашықтықтағы бақ ішінен шығып кетулеріңізге болады,— деп бұрыштағы кішкене есікті нұсқады.— Ол жолды кейін көрсетерміз,— дегенді айтты да, Мария кетіп қалды.

Екі күн бір қалыпты оңаша тыныштықта өтті. Үшінші күні үстіңгі жақтан сым арқылы «Өзіміз, қауіптенбеңіз» деген белгі берді де, жер үйге екі адам кіріп келді. Бірі орта бойлы, ашаң, жасы қырықтарда, ол өзін: «Абраменко»,— деп таныстырды. Екіншісі беті бұжыр, қара торы жас жігіт. Ол өзін: «Шевченко»,— деп таныстырды. Екеуі Анна Ивановнамен амандасып болған соң, дереу кенеп қаптағы радиоқабылдағыштың азығын алып, бұрыштағы орындықтың үстінде тұрған радиоқабылдағышты айналдыра бастады.

Серік пен Борис те нардан түсіп, олардың қасына барды.

— Москвадан хабар естігілерің келе ме?— деді балаларға Шевченко қабылдағышты түзеп жатып. Екі бала «осы кісі шын айтып тұр ма» дегендей, аңырып тұрып қалды да:

— Әрине, естігіміз келеді!— десіп, қосарлана жауап берді.

— Ендеше маған болысыңдар. Мына сымды осылай ұстап тұршы біреуің.

Серік сымды екі қолымен ұстай алды.

— Маған көмекшілер табылды. Николай Михайлович, өлгі Мария машинкасын дайындай берсін, қазір жарты сағаттан кейін хабарды тыңдау керек,— деп Шевченко қол сағатына қарап қойды. Абраменко жер үйден асығыс шығып кетті. Шевченко қабылдағышты жөндеп болып, оны белгілі бір толқынға дәлдеп жатқанда, Николай

Михайлович пен Мария да кірді. Бір кезде радиоқабылдағыш үні: «Москваны тыңданыздар»,— деп барып, кілт үзіліп кетті. Хабарды стенографиялағалы отырған Мария не болды дегендей, Шевченкоға сұраулы түрде қарай қалды. Шевченко радиоқабылдағышты тағы дәлдей бастады. Кенет қабылдағышта Левитанның мол, екпінді даусы теңіз толқынындай бірде жоғары көтеріліп, бірде төмен ырғақпен саңқылдай ағытылып кетті.

«...Айбынды Қызыл Армия жаудың таңдаулы дивизияларын талқандады... Курск қаласы үшін кескілескен ұрыстан кейін, стратегиялық жағдаймен оны уақытша жау қолына қалдырып кетуге тура келді...»— деген жерлерге келгенде, «Уақытша жау қолына қалдырып кетуге тура келді...»— деген Левитанның солғындау сөздерін Анна Ивановна қабылдағышқа қарап тұрып, екі-үш рет қайталап айтты. Серік пен Борис те мамаларына қарап жабығып қалды.

Диктордың сөзі аяқталып, қабылдағышта ызың пайда болды. Мария дереу жазып алған түсініксіз сызықтарға толы дәптерін жазу машинкасының сол жақ жанына қойып, Шевченкоға қарады. Ол «Баса бер» дегендей, иек қақты.

Шырт ұйқыда жатқан Серік әлденеден оянып кетіп жан-жағына қараса, Анна Ивановна әлі келген жоқ екен. Борис етпетінен түсіп ұйықтап жатыр. Серік Бориске жақындап барып, оны түртін оятты да:

— Мамам әлі келмеген бе?— деп сұрады. Борис жауап орнына басын шайқады.

— Қашан келеді? Тез келе ме?— деп тағы сұрады Серік. Борис аз-кем үнсіз жатты да:

— Келеді. Бүгін келеді,— деді оны жұбатып. Сөйткенше болмай, үстен сым арқылы «өзіміз» деген белгі берілді де, Анна Ивановна мен Мария жер үйге сөйлей кірді.

— Сәті түсіп, листовкаларды түгел таратқаныңыз жақсы болған екен. Мен де жаңа ғана келдім. Аман болса Николай мен Константин де бүгін-ертеңдер келіп қалар,— деп Мария өзі естіген жаман хабар есіне түсіп кетіп, ернін тістеп тұра қалды. Серік пен Борис бұл кезде жуынып жатыр еді. Мамаларының келгенін көріп қатты қуанысты. Анна Ивановна балаларын алма-кезек құшақтап сүйіп тұрып, Мария бетіндегі ренішті байқамай қалды.

«Айтсам ба екен? Қалай айтамын? Жоқ, әуелі Николайға айтайын, сонсоң айта ма, жоқ па, сол тапсын ақылын»,— деген қорытындыға келді де, Мария тамақ әкелейін деп, үске шығып кетті.

— Галя, сыртқа шығып, село жақты байқап тұршы,— деді Мария кітап оқып отырған сіңлісіне.

Галя басқыншылар келгелі өзінің күнделікті орындап жүрген міндетін атқаруға үндеместен есікке қарай бет алды. Мария стол басында отырған Николай мен Костяға жақындап келді де:

— Николай, Анна Ивановнаның әкесі мен шешесін және төрт-бес адамды ұстап гестапошылар сол өз селоларында асып өлтіріпті. Селоға лаң салып тұрған, әлгі староста шал мен оның қызы көрінеді,— деді.

— Сен, немене, оны өзіне айтып қойдың ба?— деп, Николай еденді нұсқады қолымен.

— Жоқ, жоқ. Айтқаным жоқ.

— Бәсе, әзір айтпау керек. Ол ұйым туралы бүгін Иван Кузьмичпен ақылдасамыз.

— Ия, бұл туралы Анна Ивановнаға сездірмеу керек. Онсыз да оның қайғысы жеткілікті,— деп, Константин Шевченко да сөзге араласты.

Осы сәтте терезе алдынан өтіп бара жатқан Галя терезе шынысын екі рет шертін қалды. Бұл «полиция келе жатыр» деген белгі болатын. Костя дереу жер үйге түсіп кетті. Үй иелері өздерінің үй шаруашылықтарымен айналысқан болды. Үйге екі полицей кіріп келді. Олардың соңынан үйге Галя да кірді.

— Пан Абраменко, халіңіз қалай?— деп алдыңғы бұжыр бет мосқал полицей үй иесінің амандығын сұрап, төрдегі стол басына барып отырды. Абраменкоға «пан» деген сөз тікенше қадалғанмен, ол сөзді жаратпаған күй-сезімін білдірмеуге тырысып:

— Халдің несін сұрайсыз. Үйде отын жоқ. Отын жоқ болған соң береке де кірмейді ғой үйге. Қазір отынға барғалы дайындалып жатыр едім,— деді Абраменко қолындағы қайрап отырған балтасын көрсетіп. Абраменконың бұл қимылында «түбінде осы балтамен сендердің де тамырларың қиылады» дегендей, бір үнсіз белгі де жалт ете қалғандай еді.

Екінші, ұзын бойлы, шикіл сары полицай тіл қатпас-тан стол жанындағы орындыққа келін отырды. Екеуінің де ауыздарынан самогонның сасық иісі аңкиды. Еріндері кебірісіп, көздерінің төңірегі ісіп кетіпті. Мария сыртқа шығып кеткен кезде, мосқал полицай арағың бар ма дегендей Абраменкоға қарап, добалдай саусағымен тамағын шертіп, ыржиып күлген болды.

— Қайдан болсын. Жоқ,— деді де, Абраменко ішінен: «Иттің ғана балалары, қарашы өздерінің арақ сұрап сүйретілуін»— деп сыбап алды. Әлгі полицай «онда кеттік» дегендей, серігіне қарап есік жаққа қолын сермеді. Екеуі үйден шығып, бірімен-бірі күңкілдесе сөйлесіп, аяқтарын теңселе басып, селоның екінші жағына қарай кетті.

Ертеңінде ел орынға отырған кезде терезе қағылды да:

— Николай Михайлович, есік аш. Мен ғой,— деген бір ер адамның даусы естілді сырттан. Абраменко елең етіп: «Бұл кім болды екен?»— деп, сәл кідіріп Марияға қарады да, есік ашты. Сып беріп үйге бір он жеті-он сегіздерге келген, орта бойлы, қою кара шашты, кара торы бала жігіт кіріп келді. Бұл осындағы астыртын комсомол ұйымының мүшесі Иван Гаман еді. Ол үйде бөтен ешкім жоқ па дегендей, төргі бөлмеге басып сұғып қарап, үйде өздері ғана екеніне көзі жеткен соң қайта Абраменконың жанына келді.

— Не жаналық бар?— деп сұрады үй иесі келген жігіттен.

— Николай Михайлович, жаңалық көп. Біздің үйге кеше түнде Иван Кузьмич келді...

Иван Кузьмич Примақ алып денелі, жасы отыздардың ішіндегі, жалынды, Отанның қажымас солдаты еді. Осы Киев, Полтава облыстарында партизандар қозғалысын ұйымдастыруға әдейі қалдырылған. Ол, міне, Мироновскі, Переяслав, Канев аудандарында болып, осы Ржищев ауданына екінші рет келген беті. Бұл сапарында осы аудандағы астыртын ұйымдардың жұмысымен танысып, олардың алдағы іс-әрекеттеріне жөн сілтеп, ақыл бермек.

— Шын ба? Ол қазір қайда?— деп Абраменко Иванның сөзіп бөліп асығыс сұрау берді.

— Біздің үйде. Мені сізге жіберді. Сізге жолыққысы келеді.

— Ендеше, осында жеткізіп сал. Ол жалғыз жүр ме?

— Жалғыз.

Гаман асығыс үйден шықты да, үй артындағы шие ағашына байлаулы тұрған кер атқа қарғып мініп, көзден ғайып болды. Абраменко Гаманды шығарып салып үйге кірді де, есіктің ілгегін іліп, қуанышы қойнына сыймай жер үйге түсіп кетті.

Үш-төрт ауданның астыртын ұйымдары бір-бірімен байланыс жасап алған кез болатын. Енді әрбір ұйымда отряд құрып, ашық күреске шығуға қызу дайындалып жатқан.

Май айының маужыраған қоңыр кештерінің бірі еді. Шөп қотерілін, ағаштар жасыл жапыраққа оранып, орман-тоғай сәніне келіп қалған.

Бір топ астыртын ұйым мүшелерінің түнгі операция жасауға шыққан жорықтарының бірінде бір қоян жүрек қашып кетіп, жандармдардың қолына барып түсті. Соның көрсетуімен село-селодағы астыртын ұйымдармен байланысты, ол білетін адамдар тұтқынға алына да бастады. Бір күні тұтқиылдан келді де, жандармдар Абраменконың семьясын тұтқынға алды. Абраменконың әйелі Мария, балдызы Галя қапылыста қолға түсті. Үй ішінде қолға түсе тұра Мария жендеттердің көзін ала беріп, жер үйдегі Анна Ивановналарға: «Біз қолға түстік, бақ ішіндегі есіктен шығып кетіндер»,— деген хабарды арнаулы сым арқылы хабарлап та үлгірді. Абраменконың бес жасар Виктор деген баласы Гаман үйіне түнегендіктен қолға түспей аман қалды. Абраменконың өзі ерекше бір тапсырмамен екінші бір ауданға кеткен. Одан әзір хабар-ошар жоқ.

Анна Ивановна Серік пен Бористі және астыртын ұйымның екі мүшесін ертіп, күн бұрынғы келісім бойынша, жер асты арқылы шие бағы ішіндегі есік аузына келді. Дала әлі жарық екен. Далаға шықса, әлі жаңа ғана бүрлеген шие ағаштары бұл бесеуін жасырар болмаған соң, сол ауызда аялдай тұруға тура келді.

«Қалай ғана бұлар қолға түсті екен? Бұларды дәу де болса, біреу ұстап берді ғой. Сонда да ол азғын кім болды екен?»— деп ойлап отырды да:— Жоқ, күдіктенері жоқ. Бұларды не болғанда да анадағы операция кезінде қашып кеткен қорқақ ұстап берген шығар. Енді Гаман семьясын

сақтап қалу керек»,— деген қорытындыға келді Анна Ивановна.

Гамандар ата-анадан төртеу еді. Әке-шешесі соғыстың алдында қайтыс болып, төрт бала жетім қалған. Оның үлкені Иван он жетіде, комсомол мүшесі, комсомолдардың астыртын жұмысының басшыларының бірі. Онан кейінгілері Мария, Галя және Миша. Аралары екі жас-тан. Ең кішісі он бірдегі Миша болатын. Олар қазір сон-да қонып жатқан Абраменконың Витясымен өрімдей бе-сеу. Осы бесеуін ойлағанда, Анна Ивановнаның денесі тітіркенін кетті. «Енді не істеу керек? Қазір оларға тезден хабар бермесе, Гаман семьясы да тұтқындалады. Тіпті Иванға немістер күдік туғызбағанмен, Витя үшін оларды тұтқынға алып асады. Абраменко семьясын көрсеткен жауыз, оның семья құрамын да тізіп айтып берді ғой. Сонда бұларды қазір тұтқындап жатыр. Николай Михай-лович үйде жоқ. Оны басқа жақтан іздейді. Не жортуыл-да жүрген партизандар қатарында деп есептейді. Ал кішкентай Викторды жендеттер алыстан іздемейді. Осы төңіректегі селолардан іздейді. Қай селода, қай үйде бо-луы керек екенін, Виктор қай үйдің балаларымен үйір екенін жендеттерге жорамалдап айтатындар бұл селодан табылмайды деймісін, табылады. Олай болса, оны да та-бады. Жоқ, таппасын. Таптырмау парыз.

Ол үшін сәбиді жасыру керек»,— деген алай-дүлей ой толқыны үстінде мейірімді ана жүрегі тоғыз тебіреніп, он ойнақшыды.

Анна Ивановна ақылды қой көзін қарсы алдында отыр-ған Бориске қадады да:

— Боря, анада түнде Серік екеуің Иван деген жігітке еріп селоларға листовка таратқанда, сол Иванның өз үйінде болдыңдар ма?— деп сұрады. Борис ойланып қал-ды да:

— Гаман Иванның ба? Әлгі Миша деген кішкене інішегі бар Иванның ба?— деді шешесіне қадала қарап.

— Ия, ия! Сен қазір сол үйді таба аласың ба? Таба алсаң, қазір қалай да солармен байланыс жасап, сақтан-дырып қою міндет боп тұр.— Борис: «Таба аламыз ба?»— дегендей Серікке қарады. Манадан бері ана сөзін ұйып қана тындап отырған Серік:

— Таба аламыз. Мен табамын. Ол мына жақтағы ху-торда,— деп түстік-батыс жақты кішкене қоп-қоңыр сұқ

саусағымен нұсқады. Анна Ивановна: «сен тапқаныңмен, сені күндіз жіберуге болмайды ғой» дегендей, Серікке қарап езу тартып күліп қойды. Бұл кезде аудан-ауданға, село-селоға он-он бірдегі қазақ баласы мен он екілердегі орыс баласын ерткен отыздардағы толықша келген ақ сары украинканы ұстауға әскери коменданттардан бұйрық келген болатын. Әрине, тыңшылар үшін бұларды көрген жерден тапжылтпай ұстап беретін белгі — біздің кішкентай Серіктің көзге түсер қаралығы. Сондықтан оны түнде болмаса, күндіз жұмсауға болмайтын еді.

Борис пен Серікті Иван үйіне қалайда болмасын ретін тауып жіберуге бел байлады да, Анна Ивановна шығар жасырын тесіктің қақпағын сәл көтеріп, бақ ішін шолып қарады. Маңайда өздерінен басқа тірі жан көрінбейді. Шие ағаштарының тасасынан үй де көрінбеді, онда қазір не болып жатқаны белгісіз. Анна Ивановна жасырын орнына қайта келді де:

— Ал жолдастар, не істейміз, балаларды Гаманға жібереміз бе?— деп жанындағы астыртын ұйымның екі мүшесіне алма-кезек қарады.

— Қайдан білейін. Бұл жердің жағдайы бізге таныс емес. Сол балалар айтып отырған хуторды, Гаман үйін білсек, біздің біреуіміз-ақ барар едік. Таба алмай жұрт көзіне түсіп қаламыз ғой,— деді Анна Ивановнаға жақын отырған біреуі.

— Жоқ, сіздердің біреулеріңіз барсын деп отырғаным жоқ. Балаларды жібереміз бе, жоқ, кешті күтіп бәріміз бірге барамыз ба?

— Менімше, кешке қалдырсақ, ол семьядан да айырыламыз. Сондықтан Боря ол үйді таба алса, жіберу керек,— дегенді айтты тағы әлгі адам.

— Боря жалғыз таба алмайды ғой деймін. Ол табатынына онша сенімді емес көрінеді. Ал мына Серік өте жершіл, бұның қатесіз табатыны анық. Сол үшін бұл екеуін де жіберсек. Өйткені, хуторға жеткен соң, ол үйді Серік көрсетіп жіберсе, Борис барып оларға хабарлайды. Ал Сережа бір шұңқырға жасырынып күте тұрсын. Әйтпесе Серікті біреу-міреу көріп қойса, бірден күдіктенеді. Ал егер опасыз біреу-міреу кездессе, ұстап беретініне сөз жоқ,— деді Анна Ивановна. Қасындағы жолдастары да бұл пікірді талассыз қостады.

Оларды жолға шығаруға дайындап болған Анна Ивановна балаларының міндетін әбден түсіндіріп айтты да:

— Әйтеуір байқандар. Жолмен жүрмендер. Адамға кездесуші болмандар. Иван Гаманға мына хатты беріңдер. Бүгін түнде кездесер жерді ол біледі. Солармен бірге болыңдар. Біз сендер барған жерге түнде барамыз. Мұнда қайта келуге болмайды,— деп екеуін бетінен сүйіп, тесіктен шығарып жіберді.

Екі бала селоның шығыс жақ шетіне екі жүз метрдей жақындап келді де, бір топ бүргеннің түбін паналап отыра кетті. Екеуі де енгіге-деміге дем алып село жаққа ұрлана қарайды. Село көшелерінде ойнап, жүгіріп жүрген некен-саяқ балалар көрінеді. Анда-санда шәуілдеп үрген ит даусы естіледі. Басқадай бейсауат ештеңе байқалмайды.

Соны көңілге демеу тұтқандай болған Борис:

— Хуторға немістер әлі келген жоқ екен,— деді хутордан көз алмай қарап жатып.

— Онда жүр. Хатты апарып берейік. Иван Гаманның үйі анау түтін шығып жатқанның бергі жағындағы кішкентай ақ үй, таныдың ба?

— Оның есігі алдында үлкен тал бар еді ғой.

— Тал болса, әне, талының да басы қылтиып көрініп тұр ғой. Есігі арғы жағында, сондықтан қадағалай қарамаса, жөнді байқалмайды бұл жерден.

— Онда сен осы арада мені күте тұр. Сәті келсе, мен апарып беріп тез орала қояйын.

— Мен де барамын,— деді Серік орнынан көтеріле беріп.

— Жоқ, мамам тек біреуің ғана бар. Серік селоға көрінбесін дегені қайда?— деп, Борис Серіктің баруына қарсы болды.

— Біреуің бар десе, мен барайын,— деді Серік тағы.

— Сережа, саған баруға болмайды. Сені көрін қояды. Сен белгілісің,— деді тағы да Борис.

Серік өзінің үстіндегі киімдеріне қарады да, жөнді ештеңе түсінбеген қалыпта:

— Қалай белгілімін?— деп тандана сұрады.

— Жандармдар бізді, мамамды іздеп жүр. Сонда «жанында бір сары, бір қара баласы бар әйелді корген жерде ұстау керек» депті. Мұнда мен сияқты сары балалар көп.

Ал сен сияқты қап-қара балалар жоқ қой. Сондықтан сені олар танып, комендантқа хабарлап қояды. Есінде бар ма, былтыр атамның үйінде тұрғанымызда комендантқа бізді ұстап бергенін. Қашып кетпегенде бізді асып өлтіретін еді, — деді Борис. Бұрын өзінің мұндай ерекшелігін сезбей келген Серік ойланып қалды. Бұл жөнінде көңіліне келіп, бала өзіне-өзі күдіктеніп, жатсынады екен деп ойлама-сын деген байламмен жүретін Анна Ивановна Серікке еш нәрсе сездірмейтін. Оны Бориспен бірдей ұстауға тырысып бағатын. Сондықтан да Серік Борис не істесе соны істеп, не сөйлесе соны сөйлеп үйреніп кеткен. Анна Ивановнаны Борис сияқты Серіктің де «мама» дейтіні сондықтан еді.

Серік қарақаттай мөлдіреген, кішкентай ойлы көзін Бориске қадап, біраз отырды да:

— Онда бар. Мен күте тұрайын. Тез кел, — деп сол жерде, бүрген түбінде қала берді.

Борис аяғын тездете басып, хуторға қарай жүріп кетті. Серік Бористің соңынан қарап жатыр. «Көз жазып қалмайын» дегендей, кірпік қақпай тесіле қарайды ол. Борис, өне, хуторға жетті. Шеткі үйдің арт жағынан оралып бақ ішіне кірді. Көрінбей кетті. Біраздан соң екі бала бақ ішінен шыға келді де, жүгіргеннен жүгіріп селоның шығыс жағындағы сайға түсіп көрінбей кетті. Оның соңынан екеу келе жатыр. Мұның үлкені Иван, кішісі Борис екенін Серік таныды. Олар да әлгі кеткен балалардың соңынан бет алды. Бірақ арқалаған заттары бар, жүгірмей жай кетіп барады. Арт жақтарына қарай береді. Жыраның дәл жанына барғанда, Борис Серік тығылып жатқан жаққа қарап, шақырғандай қолын бұлғады да, жыраға түсіп, жоқ болып кетті. Серік орнынан тұрып, жыраға қарай жүгіре басып кете барды.

Дәл осы кезде Македон селосынан үш машина толы жандармдар шыға келді. Машиналар бірінің соңынан бірі екпіндей жүріп келіп, хуторға кіріп тоқтады. Көк, кара киімді жандармдар машинадан түсіп, үйлерге қарай жүгіре басып кетіп барады.

Қырықтарды қусырған, орта бойлы, шүңірек көз біреу қолына келдек ұстаған неміс офицерінің жанында, иесіне еркелей ерген итше еңкездеп басып келе жатыр. Бұл

азғын Андрей. Оның соңында жиырмадан жаңа ғана асқан толықша келген шегір көз, сары әйел. Ол — коменданттың тілмашы. Кішілеу ақ үйдің жанына келгенде, Андрей:

— Осы үй!— деді шегір көз әйел мен офицерге алма-кезек қарап.

Офицер үйдің жан-жағына қарап алды да, соңынан шұбап келе жатқан солдаттарға бірдемелерді бұйыра айтып барқ ете қалды. Андрей селк ете түсіп, кейін шегініп кетті. Солдаттар үйді тінтіп, астан-кестеніп шығарды. Шатыр ішін, қора-қоймаларды түгел қарап, олар ешкімді таба алмады. Іздеп келгендерінің орнын сипалап қалғанын сезген офицер ашу шақырып үй маңында тебініп аласұрды. Сөйтіп тұрғанда хутор старостасы келді. Бұл елулерді еңсерген, бадырақ қой көз, Середа деген қара сұр адам. Басқыншылардың аянбай соғатын қол шоқпары. Өз қолымен ұстап беріп, талай патриоттарды дарға асқызған, алдына салып айдап барып атқызған қаныпезер сатқын. Оған офицер шүкшия қарап «Гомана?.. Абраменко...» деген сөздерге тағы бірнеше түсініксіз сөздер қосып айқай салып, аузынан көбік шашты.

— Гаман семьясы қайда деп сұрайды пан комендант,— деді тілмаш старостаға. Староста комендантқа үрейлене қарап:

— Бүгін таңертең үйінде жүр еді ғой. Олар қайда кетті дейсің,— деп күмілжіп қалды.

— Село адамдары тығып қойды оларды. Табындар. Пан солай деп тұр. Таппасаңдар олар үшін кепілдемеге селодан кісі алады,— дегенді ескертті шегір көз әйел старостаға.

— Осы кішкентай хуторыңызда не болып жатқанын білмейсіз. Осындағылардың көбінің партизандармен байланысы бар. Көбі астыртын ұйым мүшелері. Гаман Иванның да астыртын ұйыммен байланысы бар. Абраменконың баласы Виктор осы селода, соны тап,— деп тебінді орта бойлы, толықша келген ақсары. Бұл Мироновка аудандық полиция бастығы Синявский еді. Қанша шарқ ұрып тіміскілегенмен хутордан іздеген адамдарын таба алмай, үш машина толы жендеттер келген жағына қайта бет түзеді.

Осы кезде ойында ештеме жоқ, сәби Михаил Гаман Македон селосынан шығып үйіне қарай келе жатты. Ол

кеше кешке Виктор екеуі Ольга Карповна Семешенко апайдың үйіне келіп, сонда қонып қалған. Виктор Ольга апайдың Женья деген қызымен ойнап қалды.

Ольга апайының берген бір табак бидайын Миша аға-апаларына жеткізбек. Ол қара жолдың шетіне дем алайын деп отыра кетті. «Мені үйде іздеп отырған шығар»,— деген ой келін, хутор жаққа қарады. Дереу орнынан атып тұрды. Кішкентай жүрегі алып-ұшып, қорқып кетті. Жолдан алыстап қаша жөнелді. Бірақ Миша кеш қалды. Алдыңғы машина кілт тоқтады. Бір солдат Мишаны ұстап алып келді.

— Іздеп жүргендеріңіздің бірі осы Гаман Михаил,— деді Андрей. Мишаны жаққа салып жіберді. Миша шыр ете түсті. Әлгі ұстап алып келген солдатқа «машинаға сал мұны» дегендей, офицер иек қақты. Солдат Мишаны көтеріп, машинаға салды. Миша қайта ұмтылып:

— Ваня, Ванюша!— деп өлген әкесінің орнына әкешешесінің орнына шеше болған Иван ағасын жаны мұрнының ұшына келгенде атын атап, егіліп жылап, қанды қол жендеттердің тағы тырнағына ілініп кете барды.

Тұтқындаған адамдарды жандармдар село-селоларды аралатып жүріп жауап алды. Бірақ он бір жастағы кішкентай Миша өзі білетін астыртын ұйымдардың бірде-бірін жендеттерге айтқан жоқ. Ол адам жаны түршігерлік ауыр азапқа түссе де, соның бәріне совет адамдарына тән қайраттылықпен, адамгершілікпен төзіп бақты.

Міне, жасына жетпей бұлтиған сәби жүзіне айуандық қолдың ізі түскен Мишаны кезекті жауапқа Пи селосына алып келді. Староста үйінің алдындағы сарайға әкеп оның жалғыз өзін қамады. Ол бірер сағаттай отырғаннан кейін сарайдың есігінен сығалап қараса, сыртта ешкім жоқ екен. Үй ішінен барылдаған еміс-еміс дауыс естіледі. Енді жандармдардың арақ ішіп даурығып отырғанын Миша сезді. Бұл село да Мишаның талай келіп, балалармен асыр салып ойнаған селосы. Осы селода тұратын Игнат Исаковичтің үйіне Миша бірнеше рет келген. Игнат пен Иван ағасы жеке отырып, ұзақ әңгімелесетін. Кей кезде екеуінің пистолет тазалап отырғанын да, листовкалар бөлісіп алып жатқанын да көрген болатын Миша. Сол ұзын бойлы, әр уақытта өзімен «Миша генерал» деп қалжындасатын адам-

ды қазір көргісі келеді. Оған өзінің осы он күн ішінде көрген азабын айтқысы келеді. Түрмеде Мария, Галялармен бүгін таңертең жолыққанын, оларды ертең Македон селосына апарып жауап алатынын да айтсам жақсы болар еді, деп ойға кетеді. «Иван, Мария, Галя — үшеуі үйде ме екен? Әлде оларды да ұстап әкетіп, азаптап жатыр ма екен? Олар мені ұстағанын білмейді ғой. Білсе іздеп келер еді!»

Не заматта сарайдың сырт жағынан біреу: «Миша, Мишенька!» дегендей болды. Ол елең етіп бұрылды да, дауыс шыққан жерге барды. Кішкентай бір саңылаудан айтқанындай, Игнат Исаковичтің алып денесін көрді. Миша саңылауға аузын төсеп:

— Игнат аға, Игнат аға?— деп егіліп жылап қоя берді.

— Мишенька, жылама! Сені босатады, жылама!— деп жұбатқан болды Игнат Исакович.

— Мені босатпайды! Мені өлтіреді!— деп, Миша көзінің жасын сүртті де, өлімге белін буып бекінгендей болды. Сосын сәл кідіріп барып:— Ивандарды да қамады ма? Оларды көрдіңіз бе?— деп сұрады өксіп тұрып.

— Оларды қамаған жоқ. Олар қашып кетті. Аман! Көрдім. Бүгін тағы барам оларға,— деді Игнат Исакович асыға сөйлеп.

— Оларға айт...— деп Миша тағы кемсеңдеп жылап жіберді.— Ертең кешке Мария апайды Македонға апарып жауап алады. Соны Николай ағайға хабарласын деп Мария апайдың өзі айтты...

— Ертең бе? Ертең кешке ме?— деп, Игнат Исакович қадағалап сұрай бастады. Сосын ол жан-жағына мұқият қарап шығып, сарайдың іргесіндегі бір жіңішкелеу тақтайды сыртқа қарай жұлып алды да:

— Миша, мына жерден шығып қаш,— деп екінші бір тақтайды босата бастады. Миша есік жаққа қарап қойып, әлгі жердегі Игнат Исакович сыртқа қарай табандап тартып жатқан тақтайды тізерлей отыра қалып екі қолымен итере бастады. Енді әлгі тақтай аралығы едәуір кеңіп қалды. Сол кезде Игнат Исакович:

— Миша, байқа, жандарм келе жатыр. Бірақ, қашу керек,— деді. Сонан кейін не болғаны белгісіз. Миша Игнат Исаковичтің даусын ести алмады. Сарайдың қай жағына барып саңылау-саңылаудан сығалап қарамаса да, оның алып тұлғасын көре алмады. Ол енді сарайдың есігіне келіп қараса, есік алдында өзін алып келген жандармдар-

дың екеуі темекі тартып, қарқылдап күлісіп тұр екен. Миша оларға кектене қарады да, сарайдың артқы жағындағы әлгі жерге келін, босаған тақтайды сыртқа қарай итеріп еді, өзі сиярлықтай болып қалған екен. Миша дереу етпетінен жата қалып басын тесікке тығып сыртты болжады. Ешкім көрінбеген соң: «Сарайдан шығып қалай қарай қашамын?»— деп ойлап отырды. Енді өз селосына қарай беттегісі келмеді. Ол жақтан машина, мотоциклдермен қаптап жүрген неміс солдаттарының сойқан бейнелері көз алдына елестей кетті де, өзін жуан неміс солдатты шап беріп ұстай алғандай болды. Миша осы сәтте селк ете түсті де, көзін жұмып, бетін екі қолымен баса қойды. Сәл кідіріп, көзін ашып, орнынан атып тұрды да, тесіктен жып-жылдам сыртқа шығып алып, жүгіре жөнелді. Ол қайтсе де осы селодан шығып кеткісі келіп, тура далаға қарай тартты. Жан ұшырып жүгіріп келеді, жүгіріп келеді...

Мұның қашып келе жатқан бағыты «Көк орман» еді. Жақын маңда орман болмаған соң, партизандар осы орманда шығар деп жорамалдайтын. Міне, қазір де «Ивандар немістерден қашып кеткен болса, осы «Көк ормандағы» партизандарға барып паналаған шығар»,— деп ойлап келеді. Оның екі көзі мұнартып көрінген «Көк орманда».

«Көк орман» Пи селосынан төрт-бес шақырым қашықтықтағы шағын ну тоғай еді. Ағашының дені қарағай болғандықтан, ол қысы-жазы жап-жасыл болып көрініп тұратын. Оның үстіне, сол орманды айнала қоныстанған селолардың үйлерінің мұржаларынан шыққан көк түтін де соған жиі оралып, алыстан көкмұнар көрсететін. Әлде осыдан ба, әйтеуір, осы шағын орман атам заманнан бері «Көк орман» деп аталатын.

Миша жол ортаға жеткенде, селодан қуғыншы жандармдар да шықты. Миша қуғыншыларды көргенде, жанын қоярға жер таба алмады. Кіріп кетерге тесік жер болмаған соң, жан дәрмен қылып алға қарай жүгіре берді, жүгіре берді. Міне, орман да алыс емес. Бірақ жаяу қуғыншылардың соңынан екі мотоциклист шығып қуып келеді. Жан ұшырған Миша, орманның шетіне ілінді. Сол кезде қуып жете алмайтынын біліп, орманға кірсе көз жазып қалармыз деген жөндеттер екі автоматтан оқ жаудырып жіберді. Миша орманның шетіндегі бір жінішке қарағайды құшақтай алды. Ол денесін ауырсынып, сәл кідірді

де, бұрылып артқы жағына қарап еді, жендеттер «өлген шығар» дегендей, мотоциклдерінің жанында сойдып-сойдып тұр екен. Миша есін жиғандай болып, ілгері жүрмекші болып еді, жүре алмады. Өз денесін қан жауып кеткенін көріп, ол шошып кетті.

— Ваня!— деп, бар даусымен айқайлап жіберді. Оның сәби кеудесінен қысылғанда шыққан жінішке даусын орманның әр ағашы да «аянышты халінді ағаңа жеткізейік» дегендей, Мишамен бірге қосарлана бірінен соң бірі қайталап, орман ішін шарлап кеткендей болды. Енді бір сәтте әбден әлсіреген Миша жерге құлап түсті. Енді ол май айының көтеріліп қалған шөбінің тасасынан жендеттердің қарасын көре де алмады. Сәл сұлқ жатты да, басын көтеріп ілгері қарай еңбектеді. Уыз денесінен аққан ыстық қан жасыл шөпті қызыл бояумен бояп келеді. Елу-алпыс метрдей еңбектеп келді де, бір топ бүргеннің ішіне кіріп сұлқ жата кетті. Ары жылжуға еш дәрмені жоқ. Қимылсыз жата берді. Көз алдында мотоциклге мінген, автомат кезеніп тұрған неміс солдаттары елестесе, әлсіз жан-жүрегі түршігіп кетеді. Кей кезде өз адамдарын елестетіп қалса, сөйлескісі келгендей ауызын жыбырлатады. Немесе Иван ағасы, туыстарын құшақтағысы келіп, қимыл жасайды. Жоқ, сөйлеуге де, басқа қимыл-әрекет жасауға да дәрмені жоқ. Құр сезім жүйесі ғана соған көңілді жетектейді. Сол өмір мен өлім арасындағы бір қыдыру елес үстінде жатқан Мишаның ойы бірте-бірте тұманданып барып, үзіліп кетті. Бәрі де ғайып болды. Күнәсіз сәби бала сол етпетінен түскен күйі мәңгі көзін жұмды...

Соңынан анталай қуған жендеттер қанды-жоса ізбен келіп Мишаның жансыз денесінің үстінен түсті. Бүргенді ашып «түр!» деп бір жендет барқ ете түсті. Бірақ Миша қайдан тұрсын!..

— Миша қайда екен?— деп сұрады Серік қатарласа беріп, Галяның егіліп жылап келе жатқанын Серік байқаған жоқ еді. Галя бірден жауап бере қоймағанын түсінбеген бала:

— Мишаның қайда екенін ешкім білмей ме?— деп тағы да сұрау беріп, оның бетіне үңіле қарады. Галяның көзіндегі жасты көріп, жалма-жан:— Неге жылайсың? Галя, жылама!— деді аяқ астынан не дерін білмей қалып.

— Мишаны немістер өл-тіріп-ті! Оны өл-тіріп-ті!— деп Галя онан бетер егіліп жылады. Серік бұрылып село жаққа тағы бір қарап қойды да:

— Витяны да өлтіріп пе?— деп сұрады. Галя басын шайқап:

— Жоқ,— деді. Сонан соң екеуі де біріне-бірі тіл қатпастан жалғыз аяқ жолмен жүріп келіп сайға түсті. Бұлақтан су ішіп, Галя бетін жуды.

— Сережа, осы біз адасып кеткеніміз жоқ па?— деп, Галя жан-жағына қарады.

— Жоқ, Галя, адаспаймыз. «Сережа адастырмайды» деп саған командир айтып еді ғой. Қорықпа. Бұл жерден Иван ағай екеуіміз талай рет жүргенбіз. Ал қане, айтшы, селоға сен бардың ғой, командирдің тапсырмасын орындадың ба?— деп, Серік Галяға қадала қарап жауап күткендей болды.

— Орындадым. Бірақ отрядқа тез жетуіміз керек. Айта-тын асығыс хабар бар,— деп, Галя жалғыз аяқ жолға түсіп жүгіре жөнелді. Соңынан Серік те жүгіріп бара жатты...

Галя мен Серік отряд штабына кірді. Штаб бастығы Федор Нагайцев стол жанында қолындағы километрлік картасын планшетіне бүктеп салып жатыр екен. Ол балаларды көріп қуанып кетті:

— Аман келдіңдер ме?— деп екі кішкентай барлаушысын алма-кезек құшақтап, бастарынан сипады. Ол екеуін екі жағына отырғызды да:— Ал, не хабар әкелдіңдер, айта беріңдер,— деп «сен сөз баста» дегендей, алдымен Галяға қарады. Галя жылап жіберді. Ол егіліп жылап отырып, Мишаны жандармдар «Көк орманда» өлтіргенін, ертең кешке Мария апайды жауап алуға Македон селосына әкелетінін хабарлады. Онымен қоса о жақтан беріп жіберген қағазды тапсырды Галя бастыққа. Серік Галя сөзін құптағандай, екі көзі жасаурап, басын анда-санда изеп қойып үнсіз отырды. Штаб бастығы орнынан тұрды да:

— Енді өздеріңнің топтарына барыңдар. Демалыңдар,— деді. Екі бала штабтан аяқтарын баяу басып шығып кетті.

Сол күні кешке Мария Николаевна Абраменконы азат етуге партизандар тобы жолға шықты.

Ел орынға отырған кез. Тас жолдың екі жағына бөлініп орналасқан халық кегін алушылар қаһарына мініп жа-

тыр. Село жақ тып-тыныш. Ешбір үйдің терезесінен шам жарығы көрінбейді. Шәуілдеген ит те үрмейді. Николай Михайлович ауыр күрсінді. Ол осы селода туып өскен. Осы селода қуанышты жастық шағын өткізген. Осы селода үйленіп, осы селода бірінші рет бала сүйген. Осы селода селолық совет председателі болып қызмет істеген. Талай думанды кеңістерді өзі бастап, өзі тарқатқан. Енді, міне, сол село шетіне жасырынып келіп бас көтермей бұғып жатыр. Өз қолымен салған үйін фашистер өртеп жіберген. Сүйген жары жандармдар қолында, осы селода, осы селода Викторы — жалғыз ұлы тағы бар. Бірақ оның қайда екенін де білмейді. Селоға жіберген барлаушылар елі қайтып оралған жоқ.

— Николай, болар іс болды. Әрине, Марияның халі бәрімізге де аянышты, бәріміздің де қабырғамыз қайысады. Бірақ барлығы да отан үшін. Бәріміз де отан үшін бел шешпей жүрміз. Отан үшін құрбан болуға бәріміз де әзірміз. Сен байқа, Иван Кузьмичтің сөзін есінде сақта. Асығыстық жасап орынсыз жерде мерт болып кетпе, — деп ескертті оның оң жағында жатқан топ командирі Василий Клопов. Николай Михайлович біраз үнсіз жатты да:

— Вася, Витяны өзіміздің адамдар жасырған шығар. Оған қам жемеймін. Марияны ойласам жаным күйзеледі. Ол ауыр азап шекті ғой. Әрине, мен оған сенбейді емеспін, сенемін. Ол ешкімді ұстап бермейді. Өлсе адал өледі. Бірақ күндіз-түні ұрып-соғу, азаптауға оны қимаймын, — деді Абраменко даусы сәл дірілдеп.

Сөйтіп жатқанда барлауға кеткен Иван Гаман мен Серік те келді.

— Мария апайды азғын Андрейдің үйіне түсіріпті. Екі сағаттай жауап алыпты. «Ешкімді білмеймін. Бұл селода ешкімнің партизандармен байланысы жоқ» дегеннен басқа ештеңе айтпапты. Ұрып-соғыпты, онда да айтпапты. Сонсоң зорлап арақ ішкізіпті, бірақ сонда да ешбір ботен сөз айтпаса керек. Қазір селодан бері шығады. Ржищев түрмесінде жатқан тұтқындармен беттестіріп жауап алмақ деседі. Алып келе жатқан неміс офицерінің жанында төрт неміс солдаты, он полицай және Миронов аудандық полициясының бастығы Синявский бар көрінеді. Жиыны он алты. Ал Витядан әлі хабар жоқ. Ольга Карповна мен Григорий Романовичке жолықтым. Олар іздестіріп жатыр-

мыз, оған қам жемендер дейді, — деп баяндады Гаман барлау нәтижесін.

— Жарайды, Иван Кузмичке баяндандар да, орындарыңа барыңдар, — деді топ командирі барлаушыларға. Серік пен Иван жолдың сол жағына шығып көрінбей кетті. Бұл сапарға Клопов тобымен бірге отряд командирі Иван Кузьмич Примактың өзі де келген еді. Ол жолдың сол жағына орналасқан пулеметшінің жанында болатын.

Енді бір жарты сағаттан соң машина моторының гүрілдеген даусы естілін селодан бері шыққан кезде, оның жарығы да көрінді. Машина Македон — Ржищев тас жолымен селодан өрге қарай көтерілетін. Машина үсті-үстіне газ беріп, ауыр жүріп келе жатыр. Демек, жүгі де ауыр. Тосқауылға, міне, жақындап та қалды. Клопов отряд командирінен оқ атуға рұқсат сұрап, қол фонарын сол қолына ұстап, оң қолындағы кепкесімен жау көріп қалмас үшін фонарьдың алдыңғы жағынан қалқалап, қызыл жарықпен белгі берді. Отряд командирі «тоқтай тұр» дегендей, көк жарықпен жауап берді. Ендігі бұйрықты Иван Кузьмичтен күткен Клопов сол жақтан көз айырмады. Машина елу-алпыс метрдей келгенде ғана отряд командирі қызыл жарықты жарқ еткізді де, оның жанындағы пулеметші «дегтяревтен» оқ боратып қоя берді. Жолдың оң жағынан да, сол жағынан да оқ атылып түн тыныштығы бұзылып кете барды. Машина табандап барып тоқтады да, жарығы өшкен жоқ. Әрине, оқ мотор мен машина қорабының үстінде түрегеліп тұрған жендеттерді қамти атылған. Сол сәтте:

— Болатов, алға! — деп айқай салды Клопов. Жолдың жиегінде жатқан үш партизан алға ұмтылғанда, Абраменко да орнынан атып тұрды. Бірақ оны Клопов шап беріп ұстай алып жібермеді. Сөйткенше болмай машина маңынан оқ атыла бастады. Машинаға қарай ұмтылған үшеуі де көзсіз ер жігіттер еді. Алдарында атылған оқтан тайсалмады. «Мен жаралымын» деп үшеудің бірі — Виктор құлап түсті. Оны екінші партизан сүйемелдеп жатқанда Вася Болатов айқай салып, машинаның жанына тебініп жетіп барды. Оның тайсалмастан жетіп барғанынан зәресі ұшып кеткен жендеттердің ешқайсысы оқ ата алмады. Болатовтың сол қолындағы гранатты көргенде, машина жанында жатқан үш полицей қолдарындағы винтовкаларын тастап қолдарын көтерді. Ашу кернеген Болатов:

«Неге оқ атасындар? Сендер партизан отрядының қоршауындасындар!»— деп тебініп барып, оң қолындағы «ТТ» пистолетімен үшеуін үш басты. Ол жолдың оң жағындағы жырада жатқан екі жендеттің де жандарын жаннамға жіберді. Ең батыр достарының бірі окқа ұшқан соң, Болатов еш нәрсеге қарамады, жауды оңды-солды жайпай берді. Өзінің арпалыс кезіндегі әдеті бойынша күні бұрын дайындап алған пистолет обоймасын бірінен соң бірін босатып, босағанын қалтасына сала берді. Ол енді машинаға қайта оралды. «Мені атпаңыз? Мен тілмаш едім»,— деп мүсіркенді машина астынан бір әлсіз дауыс. «Шық бері!»— деп тебінді оған Болатов. Ол қолындағы пистолетін тастай беріп, орнынан тұрып екі қолын көтерді. «Тілмаштықтан басқа жұмыс таппадың ба, тілмаш болсаң, о дүниеде де тілмаштық жаса»,— деп оны да атып салды. Басқа партизандар ұзап қашқандарын күртып жүрген болу керек. Әр тұстан мылтық атылады. Сол сәтте: «Примак, мен Синявскиймін. Мені атпаңдар. Мен сендерге бәрін айтамын»,— деп дауыстады машина үстінен біреу. Енді Болатов қарғып машина үстіне шықты. Қолын көтеріп тұрған адам «мені атпаңыз, мен сіздерге көмектесемін»,— деп безек қакты. «Сен азғыннан кім көмек сұрайды? Мен саған көмекті көрсетермін қазір!»— деп Болатов пистолетін котере бергенде:

— Вася, Синявскийді атпа, тұра тұр. Атпауға бұйырамын!»— деп дауыстады анадайдан отряд командирі. «Бұйырамын» демесе, Болатовтың тоқтамайтынын білетін Примак: «Бұйырамын, атпа!»— деп тағы айқай салды. Енді атуға болмайтынын сезген соң ашу кернеген Болатов әлгі жауыздың беліндегі пистолетін белбеуінен сыпырып алды да, қолындағы пистолетінің қырымен оны бастан бір салып машинадан құлатып жіберді. Осының барлығы көзді ашып-жұмғанша төрт-бес минут ішінде болған оқиға. Машинаның алдыңғы жағында ыңырысып жаралы жатқан Марияны Болатов енді ғана көрді.

— Мария, тірімісің?— деп, Болатов Марияны жатқан жерінен көтеріп алды.

— Сендер оқ ата бастаған кезде мені бір жендет атып жіберді. Николай бар ма?— деді Мария қинала сөйлеп.

— Бар. Келеді қазір,— деді Болатов оны көтеріп тұрып.

— Мария, Мария!— деп Абраменко да келіп жетті сол кезде.

— Мария жаралы. Міне,— деп, Болатов Марияны машина үстінен Николайға ұсынды. Николай Мариясын көтергеннен көтеріп апарып анадай жол жиегіне жатқызды.

— Николай, Витя, Витям қайда?— деп сұрады Мария жалғыз ұлын.

— Витя отрядта,— деп жауап қайтарды не дерін білмеген күйеуі. Сол кезде Марияның қасына Серік жетіп келіп:

— Мария апай,— деп оны бассалды.

— Сerezамысың? Тірі жүрмісің? Мамаң, Бористер қайда? Менің Витямның до-сы ғой!— деп Серікті аймалап жатып Мария жан тапсырды. Болаттай берік патриотканың басында тұрып халық кегін алуға тағы да ант етті партизандар.

— Машинаны пайдалануға болмайды, кирап қалыпты,— деп баяндады машина тілін білетін топ командирі Клопов, Иван Кузьмич оған қатты қиналды. Марияның сүйегі мен ауыр жаралы Викторды қалай алып жүрмек? Қысқа таң атуға да айналды.

— Вася, тез қамданыңдар. Марияның сүйегін Григорий қартқа тапсырыңдар. Викторды да астыртын ұйымға жасырын тастап кетпесе болмайды. Манағы келісім бойынша жүре беріңдер. Біз Серік екеуіміз сендерді қуып жетеміз,— деп бұйрық берді отряд командирі Примақ. Клопов бастаған партизандар тобы тосқауыл жасаған жерден ұзап кетіп бара жатты.

Иван Кузьмич Серікті ертіп, партизандар байлап тастаған тұтқынның жанына келді. Серік оның қолын шешті, орта бойлы, дембелше, отыздарға келген тұтқын ақсай басып орнынан тұрды. Бұл Миронов аудандық полиция бастығы Синявский еді. Ол Примактын жерлесі, тіпті екеуі бір кезде бірге оқыған. Соңынан ол орман шаруашылығы ма, әйтеуір бір жоғары оқу орнын бітіріп, соңынан Қызыл Армия қатарында болған. Немістер жаулап алысымен Миронов аудан орталығына келіп басқыншыларға беріле қызмет істеп, аудандық полиция бастығына дейін жоғарылаған. Примақ оның полиция бастығы болғанын білмейтін еді. Бір күні астыртын жұмыста жүріп Примақ жандармдардың қолына түседі. Неше күн бойы жауап алып, оны азаптайды, дүре соғады, етіне темір қыздырып

басады. Ол ешбір жауап бермейді. Сонсоң неміс фашистері: «Әлде өз ұлтына жауап алдырсақ, жауап берер ме екен?»—деп, оны полиция бастығының қарамағына береді. Примакты кезекті жауапқа алып келсе полиция бастығы бөлып отырған Синявскийді бір-ақ көреді.

«Бұл азғындық тақтың иесі сен екенсің ғой,— дейді Примак оған. Ол не дерін білмей қалады да: «Иә, менмін»,— дейді. «Онда сен болсаң алдыңа келдім»,— дейді Примак. «Не істейін саған?»— дейді Синявский. «Не істесең еркін. Билік сендердікі, өкімет сендердікі»,— дейді Примак. «Сен қай өкіметтікісің?»— дейді Синявский. «Мен совет өкіметіне бағынамын. Коммунистпін. Сен фашист өкіметіне бағынасың, өз халқынның мүддесін сатқан азғынсың. Осының барлығын біле отырып несін сұрайсың?»— дейді Примак. Екеуі әрі айтысып, бері айтысып, ақыры Примак: «Сен, тегінде бірге оқып едім, жерлесім еді деп аяма. Тек жау қолында қалған украиндық туғандар үшін мені бір рет босат. Екінші рет қолға түссем өзін де аямассың»,— дейді.

Ол халық үшін емес, «бет көрсе жүз ұялады» дегендей, Примактың түрмеден қашып шығуына көмектеседі. Сонан, міне, бүгін өзі қолға түсті. Примак онан өзіне керекті көп мәліметтерді сұрап алды да:

— Сені босатайын. Сен Мироновка түрмесіндегі басты-басты саяси тұтқындарды босатып жібер. Сонсоң әлгі өзің уәде берген істі екі күн ішінде орында,— деп тапсырма берді. Ол отряд командирінің тапсырмаларын бұлжытпай орындауға ант ішіп уәде етті.

Екі жүзді азғын Синявский сөзінде тұрмапты. Мироновкаға барысымен барлық тұтқындардың бірін де қалдырмай атқызып тастағанын соңынан партизандар бір-ақ естіді.

Бір жетіден кейін партизан отряды лагерінен Викторды іздеуге және Македон селосындағы қару-жарақ, оқ-дәрі қоймасындағы қалған керек-жарақты алып қайтуға Василий Клопов басқарған партизандар тобы жолға шықты. Бұл топ сапарға шығарда Николай Абраменко арнаулы тапсырмамен Канев бағытына кетіп, лагерьде жоқ еді. Клопов басқарған топтың құрамында Македон селосы бойымен түнде талай жортқан Серік те бар. Топ күндіз орман іші, сай-саламен суыт жүріп отырды да, Македон селосының батыс жағындағы қалың шие бағына тоқтады.

Сол арада кім қайда барып, қандай тапсырма орындай-тынын Клопов анықтап берді де, Серікті байланысшы-хабаршы ретінде өз жанына қалдырды. Қас қарайып ел орынға отырды-ау деген кезде, әркім өз тапсырмасын орындауға кетті. Клопов пен Серік кеткен жігіттер тапсырмаларын орындады-ау деген кезде Викторды іздеуге шықты. Екеуі бақ ішімен Ольга Карповна Семешенко-ның үйіне жақындап келіп, тың тыңдап біраз тұрды. Село қайғылы қара жамылғандай жым-жырт. Бақылдап жататын көл бақалары да, шәуілдеп үретін иттер де қаралы сияқты, ешбір дыбыс бермейді. Село адамдары болсын-болмасын қаралы. Олар правосыз. Кеш батысымен бірде-бір адам көшеге шыға алмайды. Үйінен әлдеқалай шыға қалған адам көшеде жуан келдек ұстап жүрген жендеттердің қолына түседі. Қолға түссе «партизансың» деп ұрады-соғады, атады-асады.

Бұрынғы думан боп жататын көңілді селоның сәні осылай кеткен, шырқы бұзылған.

Шие ағашына сүйеніп тұрған Серік елең ете түсті де, Клоповтың қолынан ұстай алып, өзіне қарай тартып қалды. Клопов «не болды» дегендей, Серіктің аузына құлагын төсей қойды.

— Үйдің бұрышында біреу тұр. Әне, көрдіңіз бе? Әне, өне, бері қарай келе жатыр,— деді Серік оң қолымен үй жақты нұсқап. Клопов басын изеді де, «көрінбелік» дегендей, Серікті өзіне қарай тарта түсіп, жүресінен отыра қалды. Қаранғыда қарандап келе жатқан адамды еңкейіп қараған соң анықтап таныды. Ол Ольга Карповна екен. Клопов орнынан тұра келді де, қарсы жүрді. Серік те Ольга Карповнаны танып қуанып кетті. Бірақ Ольга Карповна қатты күрсінді де:

— Сендерге Игнат Исакович хабарлай алмаған екен ғой. Онда бұл село қан саситын болды-ау!— деп бетін басты.

— Не болды?— деп сұрады Клопов Ольга Карповна-ның сөзіне түсіне алмай.

— Не болғаны бар болсын, басқа жігіттер қайда? Олар ешқайда бармасын, қолға түседі. Осындағы күдікті үйлердің барлығы қоршауда. Олар қайда?— деп сұрады тәжірибелі ана бір сұмдықтың боларын білгендей.

— Олар кеткелі көп болды.

— Қай-қай үйлерге кетті?

— Карпенконың, Жилка, Смолярлардың үйлеріне кетті.

— Ендеше олар құрыды. Енді өздерін сақ болыңдар. Жаман айтпай жақсы жоқ, осы үйге де жасырын қарауылшы жіберулері мүмкін. Тез кетіндер!— деді Ольга Карповна екеуін асықтырып.

— Ал Виктор қайда екенін білдіңіздер ме?

— Жоқ. Ол қазір табылмайды. Оны бұл селодан таба алмадық. Мына жақтағы селолардың біріне өткізіп жіберген болу керек. Мына сойқан үстінде біреу біреуге сенуден қалды. Оны іздестіріп жатырмыз. Тапсақ отрядқа жөнелтеміз. Оған қам жемендер. Ол жендеттердің қолына енді түспейді. Барыңдар!— деді де, Ольга Карповна көзден ғайып болды.

Клопов Серікті ертіп, кездесеміз деп келіскен жерге келгенде, селоның әр тұсынан мылтық атылып, бара-бара қарама-қарсы жиі атыс басталды да, екі-үш жерден өрт шықты. Олар астыртын ұйым мүшелері Клава Жилка, Мария және Анна Карпенколардың үйлері еді. Қапылыста тосқауыл қоршауына тап болған әр партизан ондаған жандармдар мен полицайларды жойып, ерлікпен қаза тапты. Сол күні Македон селосынан астыртын ұйым мүшелері Мария Карпенконы, екі жасар Катя деген қызымен Анна Киянованы, бес жасар Ала деген қызымен Ольга Закутняны, бір жасар Вова деген ұлымен Клава Жилканы, оның жетпістегі қарт шешесі Серафима Жилканы және Мария Смолярды, тағы басқа ондаған патриоттарды жандармдар түрмеге қамады. Мария Смолярдың жеті жасар қызы көшеде қалды. Соның соңынан Пи, Дудари тағы басқа селолардан партизандармен байланысы бар көптеген адамдар бүкіл семьясымен тұтқынға алынды. Осы бір «партизандармен байланысты адамдар» дегенді сылтау етіп, фашист қанқұмарлары совет адамдарына қасқырша шауып, қырғыша тиді. Ржищев қаласының жанынан тұтқындардың өздеріне үлкен ұра қаздырып, сол ұраға ересектерін атып, кішкентай сәбилерді тірідей көмді. Бірнеше күнге дейін ұра үстіндегі топырақ дем алып жатқан адамның кеудесіндей қимылдап жатты. Шынында да ондағы жатқан жазықсыз жандар ақырғы демін алып, фашизмге қарғыс айтып жатыр еді... Серік пен Борис осы сойқандықты көрді. Адам баласының тарихында болмаған осыншама айуандыққа олар қайран қалды. Олар енді

бұрынғыдан да кекті. Отандастары үшін кек алуға ант үстіне ант етті.

Отряд айқасқа аттанып кеткен. Лагерь жым-жырт. Лагерьде жаралы партизандар мен кішкентайлардың барлаушылар тобы ғана қалған. Лагерь комендантының орнына қалған Анна Ивановна Савченко түнімен көз шырымын алған жоқ. Ол лагерь күзетінде тұрған сақшыларды аралап дамыл таппады. Ең ақырғы күзет орнынан штабқа қайтып келді. Оның жүрегі қобалжып мазасыздана берді. Әрине, бұл өте бір қауіпті күндер еді. Өйткені партизан отрядтары басқыншыларға жиі шабуылдап тұрған кез болатын да, басқыншылар да халық кегін алушыларға қарсы өздерінің жазалаушы отрядтары мен полицайлар тобын үсті-үстіне жіберіп тұрған уақыт еді. Оның үстіне қолға соңғы кезде түскен жау тыншысының жауабы бойынша, жазалаушы жендеттерінің осы орманға шабуыл жасауға әзірленіп жатқаны анықталған. Сол үшін де отряд командирі лагерьден аттанғанда Анна Ивановна мен кішкентайлар тобына үлкен жауапкершілік артып, осы жағдайды ескертіп кеткен болатын.

Таң ата жауын жауды. Бірте-бірте бұлт қоюланып, орман үстінен арқан бойы жоғары көтерілді де, арты ақжауынға айналды.

Серік кезекті күзетінен келді. Оны Анна Ивановна әдеттегісінше құшақтап бетінен сүйді де:

— Борис келгенше ұйықтап дем ал. Ол келген соң екеуің тағы да ұйықтамайсыңдар!— деді.

— Ол қай күзет орнына кетті?— деп сұрады ол Анна Ивановнадан.

— Не, оған барғың келіп тұр ма?

— Ия!

— Жоқ бармайсың. Әскери тәртіпті әлі білмейсің бе? Күзетте тұрған сақшының жанына күзет бастығынан басқа ешкімнің баруға қақысы жоқ,— деді Анна Ивановна үзілді-кесілді. Озінің досының жанына барғысы келіп тұрған Серік ойланып қалды. Сол кезде бірінші жасырын күзет орнынан күзет бастығын шақырған белгі берілді де, Анна Ивановна өз орнына Витряк Данил Артемовичті қалдырып, Серікті ертті де, асығыс жүріп кетті. Данил Артемович отыздардың ішінде, қара торы, алып денелі

адам еді. Ол отряд комиссары болып жүріп, бір соғыста қолынан жараланып лагерьде болатын.

Анна Ивановна мен Серік күзет орнына келсе, отыздарға келген ашаң, орта бойлы сары әйел мен он алты-он жетілерге келген қара торы қыз түр екен. Анна Ивановнамен қол алысып амандасқаннан кейін:

— Маған отряд командирі керек еді. Сіз бізге күдіктенбей-ақ қойыңыз. Мен Трахтомиров селосындағы астыртын ұйымның мүшесі Воронежская Надежда Ивановнамын, ал мынау да сол ұйымның мүшесі Варя деген қыз. Бізді сіз білмегенмен отряд басшыларының көбі біледі,— деді әлгі орта бойлы сары әйел.

— Неге білмеймін, мен сізді сыртыңыздан жақсы білемін. Сіздің істеп жүрген жұмысыңызды командир әрқашанда үлгі ретінде партизандарға айтып отырады,— деді Анна Ивановна.

— Иван Кузьмич пе?

— Иә!

— Сіздің аты-жөніңіз кім? Сізді мен де білетін шығармы,— деді әлгі әйел жұлып алғандай.

— Савченко Анна, мен де Ивановнамын,— деді күліп Анна Ивановна.

— Е, естігемін. Македон селосында болдыңыз ғой...

— Иә, иә!

— Ендеше таныс болып шықтық, өте маңызды хабармен келіп едім, командирге қалай жолығар екенмін?— деді Надежда Ивановна асығып.

— Ол кісіге жолыға алмайсыз. Ол кісі лагерьде жоқ.

— Орнына қалған адамға не орынбасарына болса да жолықсам жарар еді, жұмысым өте тығыз,— деді тағы Надежда Ивановна.

— Айта беріңіз жұмысыңызды. Иван Кузьмич келісімен айтайын,— деді Анна Ивановна байланысшыларға жақындай түсіп.

— Асығыс деп тұрмын ғой. Ходоров селосына екі жазалаушы отряд келді. Олар ертең осы орманды сүзуге шықпақ. Соны хабарлауға келіп едім. Сақ болыңыздар! Ол жендеттер бүгін де бері шығып қалуы мүмкін,— деді Надежда Ивановна келген жағына ұрлана қарап қойып. Анна Ивановна аз-кем ойланып тұрды.

— Рақмет, хабарыңызды тез жеткізейін,— деп байланысшылармен қоштасты да, Анна Ивановна лагерьге

беттеді. Байланысшылар да күзет орнынан алыстап, ағаш араларына кіріп, көрінбей кетті.

Анна Ивановна Данил Артемовичпен ақылдасып, Серік пен Бористі соңғы жағдайды хабарлау үшін отряд соңынан жібермек болды. Бористі күзет кезегінен ауыстырып шақырып алды да, Серік екеуіне тапсырма беріп, лагерьден шығарып салды.

Екеуі Анна Ивановна мен Данил Артемовичтің айтқан жерімен күннің жауынына қарамастан, орман ішімен отыз шақырымдай жер жүрді. Отрядтың жаумен айқасатын елді пункттеріне де таяп қалды. Астыртын жұмыста жүрген кездерінде бұл төңіректің әрбір бұтасын біліп алған Серік пен Борис сәл демалып, жол азықтарын жеп жүректерін жалғады. Сөйтіп отырғанда кеш те батып қалды. Барлаушылар да ілгері жүріп кетті. Әбден қаранғы түскенше жүріп Канев қаласының терістік жағындағы қалың жас қайың арасына кіріп, сол жерге түнеп шықпақ болды. Жауыннан әбден су болған балалар киім-кешектерін сығып, плащпалаткаға оранып жатып қалды. Көздері енді іліне бергенде мылтық атылып, жақын бір жерден соғыс басталып кетті. Серік пен Борис бастарын көтеріп тың тыңдады. Атыс барған сайын үдей түсті. Жеке мылтықтар даусына пулеметтердің ұзақ очереттері ұласып, түн тыныштығын бұзып жатты. Отрядта ұзақ уақыт болып, сан рет айқастарға қатысқан Серік пен Борис атылған мылтық даусынан өз отрядтарының жаудан гөрі соншалықты басым атқылап жатқанын айырып тыңдап отыр. Жарты сағаттан соң тақ-тақ тоқ-тоқ етіп неміс винтовкалары мен пулеметтерінің даусы да естіле бастады. Түн ортасы шамасында бәсеңдеп, екі дүркін гүрс-гүрс мина жарылды. Сонымен бұл айқас аяқталғандай болып қап-қаранғы түн жым-жырт бола қалды. Борис пен Серік те плащпалатка арасына қайта кірді. Ол екеуі көпке дейін ұйықтамады. Осындай мазасыз кезде, арнаулы тапсырмамен жүргенде, сірә, ұйқы келер ме?

— Енді біз оларды таба алмаймыз, — деді Борис Серікке қарай аунап түсіп.

— Неге таба алмаймыз? — деп сұрады Серік.

— Олар немістермен соғысты ғой.

— Соғысса несі бар? Енді бері қарай қайтады. Сонда таңертең осы арадан өтпей ме? Осы арадан басқа жермен жүрмейді. «Днепрдің арғы жағына олар өтпейді» дегені

қайда мамамның. Олай болса осыдан басқа жол жоқ,— деп дәлелдеді Серік. Борис сенерін де, сенбесін де білмей үнсіз жатыр. Екеуі ұзақ уақыт жатып, ақыры ұйықтап та кетті.

— Борис, Борис, тұр, тұр!— деді Серік Бористі түртін оятып. Борис басын көтеріп, көзін оң қолымен уқалап отырып:

— Не болды?— деді ұйқылы-ояу еш нәрсеге түсіне алмай.

— Отряд келе жатыр ғой деймін, тыңдашы, мына жақтан дыбыс шығады,— деп, Серік түстік жаққа құлағын тіге қойды. Борис те тыңдай қалды. Сөйлеген адамдардың еміс-еміс даусы келеді. Бірақ сөздері анық естілмейді.

— Немістер болса қайтеміз?— деді Борис сыбырлап:

— Немістер болса ма,— деп, Серік сәл ойланып қалды да,— осы арадан байқап көреміз. Егер немістер болса, былай төмен қарай ағаш арасымен қашамыз да, Днепрдің жағасымен лагерьге барып хабарлаймыз,— деді. Серік осыным дұрыс па дегендей, Бориске сұраулы пішінмен қарады. Борис алғашында келіскендей болғанмен, аздан соң:

— Отрядты таппай келмеңдер дегені қайда мамам мен комиссардың?— деп дағдарып қалды.

— Егер бұл келе жатқандар немістер болса, біздің лагерьге шабуыл жасағалы бара жатпағанда, қайда бара жатыр дейсің? Сондықтан мамама тез барып хабарлауымыз керек. Отрядқа немістер ештеңе істей алмайды. Отряд ертең болса да лагерьге бәрібір келеді. Спижевой ағайдың тобы төрт күн немістердің қоршауында қалып, аман-есен лагерьге келгені қайда? Сол сияқты олар да келеді,— деді Серік Бористің құлағына аузын төсеп. Борис екі ойлылау болып Серікке бажырая қарады да, онан әрі тіл қатпады.

Сөйтіп отырғанда, манағы дауыстар жақындап келіп қалды. Оз отрядының адамдары екені байқалды. Серік пен Борис өз адамдарын танып, қуанып кетті. Олар жүгіріп барып алда шолушы ретінде келе жатқан ағайынды партизандар Сильвестер Горовенко мен Василий Горовенконың мойнына асыла кетті. Партизандар да оларды көрін қуанысып қалды.

— Мұнда қайдан жүрсіңдер таң атпай?— деп сұрады Сильвестер Горовенко екеуінен. Екеуі бірден не дерін білмей іркіліп қалды.

— Лагерьден қашып шығып, біздің соңымыздан тайып отырған ғой,— деді Василий Горовенко екеуіне сенімсіздене қарап.

— Жоқ, Василий ағай, біз командирге пакет әкелдік,— деді Борис вельветінің ішкі қалтасына қолын салып жатып.

— Ендеше тез жүгіріңдер, командир кейінірек келе жатыр, — деп, Сильвестер Горовенко екеуіне жол нұсқап жіберді. Серік пен Борис жүгіре жонелді. Олардың соңынан екі партизан қоз жазғанша қарап тұрды да, ілгері аяңдады. «Өте жақсы балалар. Бірақ, не керек, деген асыр салып уайым-қайғысыз өткізетін сәби өмірлері оқ пен оттың ортасында өтіп жатыр. Қыршын жастар жасына жетпей, өмір қызығын көре алмай кетуі де мүмкін ғой. Біз болсақ елуге келіп қалдық. Жас шағымыз да жаман өткен жоқ. Жігіттік дәуірдің де қызығын көрдік. Алай-бұлай болып кетсек, өкініші де жоқ сияқты, бұларға қарағанда. Қаршадай бастарынан айдалада түнеп, боз торғайша таң сәрісінен тұрып бұта паналап жүргендері мынау, бұлар тағдырға не жазды екен! Бористі қойшы, оның мамасы жанында ғой. Ана Сережа бишараны айтсаңшы! Шешесі болса жау қолынан қаза тапты. Әкесінің қайда екені, өлі-тірісі де белгісіз! Өз елінде, туған-туысқандарының арасында жүрсе тағы бір сәрі, басқа елде, басқа халықтың арасында жүр! Ол тіпті жас қой, не түсінеді? Елінің қайда екенін де білмейтін шығар. Осынша бүліншілікке қанішер қарақшы Гитлер жауапты! Баланы анада, ананы баладан айырған сол қарақшы!— деген әрқилы ой Сильвестерді шырмап алды да, бас көтертпей қойды. Ол Василийге ерін келеді, тек сұлдері келеді.— Менің Жорам да осылардай. Оның өмірі не болар екен? Бірақ ол әйтеуір әке-шешесінің жанында ғой. Отрядта өзіммен бірге ғой!»— деп тағы ойына келген өрнеге ерік беріп келе жатты да, Жорасының өз жанында қазір жоқ екені, оның лагерь күзетінде қалғаны есіне түсіп, денесіне суық тамшы тигендей сергіп кетті де:

— Вася, әлгі балалардың не үшін жүргенін де сұрамаппыз ғой. Лагерь аман ба екен?— деді.

— Лагерь аман дейді. Шамасы бүгін-ертеңдер жазалаушы отряд осы орманды сүзетін сияқты. Соны хабарла деп командирге жіберсе керек. Қазір командирдің өзі басқа жаңалық болса айтады ғой,— деп жауап қатты Василий алдын мұқият болжап келе жатып.

Сөйткенше болмай «тоқтаңдар» деген команда берілді де, батальон командирлері отряд командиріне кетті. Жарты сағат өтпей-ақ салт атты партизан тобы ілгері қарай жүріп кетті.

Борис отрядпен бірге қалды. Серікті салт аттылар тобының командирі Гриша Вовко бір атқа мінгізіп ертін алды.

Серік жастайынан үлкен әкесі Мерген шалдың қолында, колхозда өскен. Ауылда жастайынан атқа мініп үйренген, аттың құлағында ойнайтын. Талай рет тойларда ат жарысына қатысқан. Міне, Серіктің осы сырын білетін командир Вовко оны тастағысы келмеді.

— Сережа, бері кел!— деп Серікті қасына шақырып алды да:— Өскенде кім болғың келеді?— деп сұрады.

— Мен бе?— деп, Серік сәл кідіріп қалды да «осы шын сұрап келе ме» дегендей, командирге қарады.

— Иә сен, кім болғың келеді өскенде?— деп Вовко қайта сұрады.

— Атты әскер командирі, не болмаса артиллерист болғым келеді,— деді де, Серік күрсініп қойды. Серіктің неге күрсінгенін түсіне қойған командир сөзді басқа жаққа бұрмақшы болып:

— Сережа, Борис екеулерің анадағы полицайды қайдан ұстап алдыңдар, соны айтшы,— деді.

— Е, оны қойыңызшы, ол мас полицай ғой. Мас ұйықтап жатқан полицайдың мылтығын алдық та, екі қолын артына қайырып байлап болған соң, оятып лагерьге алып келдік. Ондай есуас масты Борис екеуіміз түгіл, ана кішкентай Вова мен Миша да лагерьге алып келе алады,— деп, Серік мініп келе жатқан қара төбел атының төгіліп тұрған шымқай қара жалын оң қолының саусақтарымен тарап қойды да, астындағы офицерлік ер-тоқымына қызыға қарады.

— Ол қарсыласпады ма?

— Қайдан қарсылассын! Қолында мылтығы жоқ болса, тіпті екі қолы бірдей байлаулы болса, не істесін. Борис мылтығын әзірлеп алды да, кезеніп соңынан жүріп отырды. Мен полицайдың мылтығын иығыма асып алып, өз мылтығымды әзір ұстап, Бориспен қатарласып жүріп отырдым.

— Е, мылтық деп келе жатқаның мынау ма?— деп Вовко Серіктің мойнында автоматша көлденең асулы келе

жатқан винтовка кесіндісін қамшысымен нұсқады. Сыннан өткен, мылтық атуды жақсы білетін жас партизандарға қару ретінде осындай винтовка кесінділері берілетін. Ол дүмі мен стволын қысқартып кесіп тастаған кәдімгі винтовка. Алып жүруге өте қолайлы, маузердің ұзындығындай болады. Әрине, онымен алыстан атып, жауға дәл тигізе алмайсың. Оның оғы винтовка оғы жететін жерге жете де алмайды. Ол жақын жерден атуға, үйдегі айқасқа қолдануға, астыртын жұмыста жүрген адамдарға ұстауға өте қолайлы қару. Атқанда даусы кәдімгі винтовкалардан қатты шығады. Бұл винтовка кесінділері азамат соғысы кездерінде де қолданылыпты. Міне, сол айбынды қарудың бірі кәзір Серіктің мойнында келеді. Серік мылтығына қарап қойды да:

— Жолдас командир, бұл мылтық болғанда қандай! Бұл зеңбірек! Ол полицай сол арада қарсыласса, көресісін көретін еді. Мұнымен атсам, оның мойнын түп орнымен жұлып әкетеді. Аанада Тарас атай күзетіп отырған неміс солдаты қашқанда, атай сасып қалып, Борис «зеңбірегімен» басып қалғанда, қалпақтай ұшқаны қайда фашистің?— деп мақтады Серік мылтығын.

— Сонда осы «зеңбірекпен» атып па еді Боря?— деп, командир сөзден жеңіле бастағандай болды.

— Иә, осымен атқан. Онда Бористің «зеңбірегін» Гаман ағай барлауға алып кетпеп пе еді,— деді тағы Серік өткенді командирдің есіне салып. Командир сағатына қарады да, «жылдам жүріңдер» деген белгі берді. Сол жүргеннен суыт жүріп отырып, салт аттылар тобы лагерьдің қауіп төніп тұрған терістік жағына өтіш, орман шетіне келіп бекінді. Серік командир пакетімен лагерьге тартты.

Серік лагерьден қайта шығып келе жатты. Ол Анна Ивановнаның «Ақырын жүр, жығылып қаласың»— деп ескерткен сөзін екі еткісі келмейді, ақырын жүріп келеді. Жол ортадан асқан кезде іші пысты ма, немене, бір жалғыз аяк жолға түсті де, ойға қарай желе жөнелді. Қара төбел ат еті қызып алған соң ауыздықпен алысып, жүрісін барған сайын үдете түсті. Сол жүргеннен жүріп отырып, Серік орманның терістік-шығыс шетіне қалай шыққанын да сезбей қалды. Ағаш сиреп алыстан бір село мұнарла-

нып көзге түсті. Серік тізгінін тежеп тоқтай қалды. «Бұл қалай, адасып келе жатыр екемін ғой. Анау Григорьевка селосы, анау көрінген су — Днепр»,— деп күбірледі де, қаратөбелдің басын солға шұғыл бұрды. Енді адаспас үшін орманның шетінен алыстамай терістік-батысқа қарай жүрді. Желе-жортып келе жатып ат ауыздығын сүзіп, басын ілгері изеп қалса, Серік тізгінінен айырылып қалатындай сезінеді. Тізгінін кішкентай қолына орап, қос қолдап тежеп ұстап келеді. Бір кезде Анна Ивановнаға еріп, осы көрінген Григорьевка селосына талай рет келгені есіне түсіп, Серік оң жағына қарап еді, оның көзі бір сұмдықты шалып қалды. Селоның бергі жағындағы шағын орманға қарай село жақтан келе жатқан бір топ қара киімділерді корді. Барлауға жиі шығып, тәжірибелі партизандардың жанында көп жүріп қалған Серік тоқтай қалды. Екі көзі сол село жақта. Қара киімділер соңынан көк киімділер шұбап келе жатыр. Олардың саны тым көп сияқты көрінді. Әлгі шағын орманға кіріп жатыр, кіріп жатыр, кіріп жатыр... Олардың қара киімділері полицайлар, көк киімділері неміс солдаттары екенін Серік бірден білді. Ол енді жаудың қалай бет алып келе жатқанын анықтап білгісі келді де, атын тасаға байлап, өзі ағаш-ағаштың қалқасымен бұтағын жан-жағына еркін жайып тұрған жуан сары қарағайдың түбіне келді. Әлгі жаққа көз жіберіп еді, ештеңе көре алмады. Сонсоң қарағайға өрмелеп шыға бастады. Жоғары шығып барып қарап еді, бүкіл село, оның маңайындағы шағын ағаштар аяғының астында жатқандай болып көрінді. Көк киімділердің соңы шағын орманға жақындағанда, қара киімділердің алды ол орманнан шығып, бораннан ықтап келе жатқан малдай Серіктің өзіне тура келе жатқандай болды. Серік абың-күбің ағаштан түсті де, атына мінді. Ол енді жан-жағына қарамастан шаба жөнелді. Сол шапқан бойы тосқауыл жасап жатқан салт атты партизандар тобына келіп, алдынан шыққан Иван Ломакодан:

— Командир қайда?— деп сұрады.

— Оны қайтесің, аттан түс, әңгімелесейік. Лагерьдегілер аман ба екен?— деді Иван Серіктің тізгінінен ұстай алып.

— Керек, жау келіп қалды, ана жақтан келе жатыр. Командир қайда?— деп, Серік тебініп қалғанда қаратөбел атып кетіп, Иван тізгінінен айырылып қалды. Иван: «Ана ағаштың түбінде жатыр»,— деп командир жатқан жерді

нұсқап жіберді. Серік командирдің жанына келіп атынан түсе қалды да, оған көрген-білгенін түгел баяндады. Командир кішкентай барлаушының сөзін мұқият тыңдап алды да: «Ол жендеттер қырмен шықпай, Днепр бойымен келген ғой»,— деп күбірлеп жүресінен отыра кетіп, планшетінен алған ақ қағазға бірдемелерді жаза бастады. Серік командирдің ендігі бұйрығын күткендей атының тігізіні ұстап тұра берді. Қаратөбел ат пысқырып, жер тарпиды. Серік оның танауынан сипап, мойнынан қағып қояды.

Командир жазған қағазын төртбүктеп, орнынан тұрды да:

— Осы жерге өзіміз жүріп келген жолды білесің ғой. Сол жолмен шауып барып мына қағазды Иван Кузьмичтің өз қолына тапсыр. Олар біздің ізімізбен келе жатыр. Түсіндің бе, Сережа? Тез бар. Бұл жауапты тапсырма,— деді Вовко.

— Түсінікті,— деп, Серік қағазды вельветкасының төс қалтасына салды да, атына қарғып мінді.

— Жолың болсын, Сережа!— деді командир байланысшысына сүйсіне қарап тұрып. Серік атының басын кейін шұғыл бұра беріп:

— Қайтып осы жерге келейін бе?— деп сұрады командирден.

— Жоқ, біз бұл жерде болмаймыз. Отрядпен бірге боласың. Сенің қайда болатыныңды Иван Кузьмич біледі,— деді командир Серіктің соңынан. Серік «түсінікті» дегендей басын изеді де, қаратөбелге қамшы басты.

Иван Кузьмич километрлік картасына қызыл қарындашпен үш-төрт белгі салды да, картаға үңіліп, жанында тұрған Константин Спижевойға қарап:

— Міне, осы жерлерге «максимкаларды» орналастыр да, мына екі ортаны ашық қалдыр. Олардың алдыңғы шолушылар тобын өткізіп жібергеннен кейін, бұл жерде екі «дегтяревпен» бекіт. Өте сақ болындар. Жау шолушылары бұл қақпаға ешбір күдіксіз кіретін болсын. Жаудың қалың қолы 50—60 метр жақындамайынша оқ атпаңдар. Вовко мына жеке шоқ қарағай ішінде. Сендер жаудың бетін пулемет оғымен бората тойтарған кезде, олар да қылыштарын көтереді. Жауды мына арадағы еңісте біржола жойып жіберу керек,— деп картаның қоңырлау

бояумен қисық-қисық сызылған жерін командир қарындашпен айналдыра сызып көрсетті. Сонан кейін Спижевойдың бетіне қадала қарап отырды да:— Саған көмекке Бутенко мен Алексеенколар да жетеді,— деп қорытты ол сөзін.

— Түсінікті, жолдас командир. Бұйрығыңызды орындауға рұқсат етіңіз!— деп Спижевой тік тұра қалды.

— Рұқсат. Байланысшыны байқап жұмсандар. Оны оққа ұшырып алмандар. Жолдарың болсын!— деді отряд командирі.

— Жарайды. Біздің Сережаға оқ тимейді. Ол оқ тимес. Ол кайда? Амангелді (партизандар оны Амангелді деп атап кеткен еді), баста жолды,— деп, Спижевой анадайда Бористің қасында тұрған Серікке дауыстады. Серік партизандар тобының алдына түсіп, Кузьмичпен қоштасқандай, ат үстінен қолын бұлғады. Командир Серікке «сақ бол» дегендей, сұқ саусағымен белгі берді. Сол арада отряд екіге бөлінді де, жартысы аяқасқа аттанып, жартысы лагерьге қарай беттеді.

Командир Спижевой дүрбімен бет алыстағы биіктікті болжап отыр. Ағаш арасынан село үйлері ағарып-ағарып көрініп тұр. Бұл өзі туып, жастық шағын сайрандап өткізген Григорьевка селосы. Бір кезде өзі асыр салып ойнаған селосы, міне, енді жау қолында. Сонда жетпіске келген кәрі анасы Софья Павловна мен өзінен үлкен апасы Надежда Ивановна тұрады. Олар онда тұрып тұрмыс күрмейді. Күндіз жасырынып, түнде ғана барып ағайын-туғандарының үйлерінен тамақ ішеді. Фашистер селоға келісімен, оның әкесі Иванды асып өлтірген. Үйін өртеп жіберген. Софья Павловна мен Надежда Ивановна үйде жоқ болып аман қалған. Өзі болса Қызыл Армия қатарында еді. Болған оқиғаны қоршауда қалып, кейіннен туған селосына түнде жасырын келгенде бір-ақ білген. Бір жетіден кейін «Совет Армиясының офицері» деп өзін де қуғын-сүргінге салған басқыншылар. Сол күндерден бастап Емельян Демьянович Ломако, Сильвестер, Василий Горовенколармен бірге селода астыртын ұйым жұмысына басшылық етіп ашық жүруді қойған. Кейіннен Переяслав, Канев аудандарындағы астыртын ұйымдарды ұйымдастырған, партизан отрядының бір бөлімшесін бас-

карып, міне қазір екі отрядтан құралған ірі отрядтың бір батальонын басқарып тосқауылда отыр. Ол дүрбісін жайлап селодан солға қарай бұрды да, бір шоқ қарағайға әкеліп тоқтатты. Бірлі-жарым көк киімділер көрінеді. Дүрбісін онан төмен — сайға қарай жылжытып еді, топтанған қалың жау көрінді. Ол «мыналарды көріп тұрсын ба, жоқ па?» дегендей, дүрбісін сол жақтағы «Вовко мына шоқ қарағай ішінде» деп Иван Кузьмич айтқан шоқ қарағайға тіреді. Бірақ онан ешкімді көре алмаған соң, «әлде қателесіп басқа бір жерге қарап тұрмын ба» дегендей, дүрбісін көзінен алып жай көзімен де қарап көрді. Жоқ, қателескен жоқ екен, сол шоқ қарағай, бірақ мықтап жасырынған болулары керек, ешкім көрінбейді. Спижевой енді дүрбісін қайта жау тобына бағыттады. Иә, көп-ақ. Дені көк киімділер, демек, көбі немістер — басқыншылар. Азы қара киімділер — сатылған ұлтшылдар, отанын сатып басқыншыларға қолшоқпар болған — полицайлар. Олар жаудан да қауіпті. Өйткені олар жердің жағдайын жақсы біледі, тұрғын халықты әбден таниды. Олар ел үшін зор апат. Олардың айтуы бойынша басқыншылар совет адамдарын атып-асып жайыр. Жау сайға көп аялдамады. Олар бері қарай ағылып келе жатыр. Жауды Спижевойдың қасында жапырақ арасында демдерін іштеріне тартып жасырынып тұрған Серік пен Борис те көріп тұр. Екеуі «командир келе жатқан жауды көрмей тұр ма» дегендей, Спижевойға қарап қояды.

Міне, он шақты қара киімділер жақындап қалды. Тіпті, орманның жиегіне де ілінді. Бірақ олар жұбын жазбай келе жатқан жоқ. Винтовкаларын кезеніп, бытырап, әрқайсысы әр жерден келін, орман шетіне кірді. «Қарашы азғындарды, басқыншылар айдап салғанға аңша аңдыздап келе жатқанын! Батыр болса, сендерге дос болса, басқыншылардың өздері неге алға жүрмейді? Өздері бірінші болып орманға неге кірмейді?»— деп тісін қайрап отыр Константин Иванович.

«Жау орманға кіріп кетті, неге атпадық» дегендей, Серік командирге таңдана қарады. Константин Иванович «кіре берсін, оларды жігіттер ұстайды» дегендей, қолын сермей салды Серікке. Серік командир ойын түсінгендей болып, қайтадан алғы жаққа көз жіберді. Жақындап қалды. Серік пен Бористің неге оқ атпайды деп тағаты кете бастады. Константин Иванович Спижевой жиырманың төртеу-

бесеуіндегі қара торы, бұйра шаш, денелі, сымбатты жігіт еді. Оның көркемдігіне ақылы сай, ұстамды, сабырлы командир. Партизан соғысы әдісін әбден меңгерген адам. Ол бұл айқастың жөн-жосығына қанық. Сондықтан ол уақыты жетпей қозғалмас...

Жау көздеулі жерге келген кезде Константин Иванович ракетницасын ілгері қарай созды да, жауға қарай қызыл ракета тастады. Сол-ақ екен, пулеметтер үн қосты. Бірнеше жерден станкалық пулеметтері оқ боратып жатыр. Атылған пулемет, автомат, винтовка даусына қол гранатасы көмекке келді. Осы бір төрт-бес минут ішінде орман жаңғырығып, аспан астын күңіретіп жіберді. Оқ астында қалған жау кейін қарай ойысты. Сол сәтте сол жақтан Вовко аттылары шыға келіп шегінген жауға тап берді. Жаудың ойдан бері шығып үлгіре алмағандары сайды құлдилап Днепрге қарай бассауғалап барады. Осы жаналыс-жанберіс айқас үстінде командир Серікті пакетпен Вовкаға, ал Бористі оң қанаттағы Янцелеевичке жіберді. Командирдің өзі пулеметшілерді оң қанатқа жылжытып, қашып бара жатқан жауды өкшелей атуға бұйрық берін, Спижевой команда пунктінде қалды. Жан-жақтан ұтылай соққан партизандардың тегеурінді шабуылына төтеп бере алмаған жау, кез келген жаққа бассауғалап, көбі оққа ұшты да, жартысы қолға түсті. Днепрге қарай ойысқан жау тобын оң қанаттағы Янцелеевич партизандары жойып жіберді. Аттылар айқасы ұзаққа созылып, олардан бір взводтай жау құтылып, сол жақтағы қалың орманға өтіп кетті. Вовко аттыларынан он шақты адам оққа ұшып, біразы жараланды. Осы соғыста Серік қолынан жараланып, қаратөбел ат оққа ұшты.

Күн бата бұл соғысқа қатысқан партизан бөлімшелерінің бас-аяғы жиналып, көптеген қару-жарақ, оқ-дәрі, азық-түлікті қолға түсіріп, елу сегіз тұтқынды лагерьге айдап әкелді.

Келесі күн командирлердің ұсынуы бойынша байланыс жұмысында ерлік көрсетіп, ерекше көзге түскені үшін отряд командирі Серік Мергенбаев пен Борис Савченкоға партизандар сапы алдында алғыс жариялап, екеуіне сыйлыққа автомат тапсырды.

Серік пен Борис Переяслав бағытынан барлаудан келе жатты. Барлауды ойдағыдай орындағандарына екеуі де

өте көңілді еді. Зарубенцы селосы тұсында Днепр жағасымен жүруді қолайлы көріп қалың жас шыбықты тоғайға келін кірді.

Днепрдің оң жағы биік, орманды келеді де, сол жағы аласа жазық, құмды болады. Майда құмға шыққан тал ит тұмсығы өткісіз қалың. Осы қалың тал тұтасқан бойы төмен қарай кете береді, кете береді. Жорыққа шыққан партизандар тобы бұл талды талай-талай тасалап келіп, жауға ойран салған. Соны жақсы білетін екі барлаушы тал арасынан жайбарақат жүріп келеді. Аспан айналып жерге түскендей. Күн тым ыссы-ақ. Луковец селосының тұсына келгенде Днепр жағасына шықпай, Днепрден тарамданып жатқан қара судан шөл басқылары келді де, екеуі жағаға қарай жақындады. Көлденең кездесе кеткен қара судан кезек барып су ішіп беті-қолдарын жуып салқындады да, тағы ілгері жүрді. Сол сәтте өзен жақтан дауыс естіліп, біреулер күлгендей болды. Екеуі тұра қалып тың тындады да, талдың арасымен дауыс шыққан жерге келсе, екі адам суға түсіп жүр екен. Екеуі де еркек адам сияқты. Суда құлаштап малтып жүр.

— Ұлтшылдар ғой, жайбарақат рақаттанып жүргендерін қарашы, жұрттың бәрі қолдарына қару ұстап күреске шыққанда!— деді Борис оларға кектене қарап.

— Олар бізге қарсы соғысып жүрген жоқ па, қайта. Менің мына қолымды жаралаған осылар ғой. Боря, осылар жай ұлтшылдар емес, полицайлар болмасын?— деп күдіктенді Серік. Борис «болса болар» дегендей, жан-жағына сақтана қарай қалды. Сөйттіп тұрғанда сол жақтарында жуан талдың бұтағына іліп қойған кок мундир, ақ ішкі көйлектерді көрді. Талдың түбінде бір винтовка сүйеулі тұрғанын көріп екеуі сасып қалды.

— Полицай десек, мыналар нағыз жендеттердің өзі ғой,— деді Борис Серікке жалт бұрылып, Серік судағы малтып жүрген немістерге қарады. Екеуі су ортасына барып қалыпты. Арғы жақта біреу бір қол қайықпен әуреленіп жүр. Бұлар қайық шақырып, арғы жақтағы Луковец селосына өту үшін қайық күтіп, суға түсіп жүрген неміс солдаттары екенін бірден түсінді барлаушылар. Серік пен Борис: «Манайда тағы біреулер бар ма»,— деп төңіректі шолып шықты. Ешкім жоқ екен. Киім-кешектерін алып кету керек пе, жоқ әлде, күтіп жатып өздерін атып кету керек пе? Екеуі осы жағын ойласты.

— Сережа, винтовкалары мен киім-кешектерін алып кетейік, олар қайта малтып келгенше талай жерге барып қаламыз,— деген ұсыныс жасады Борис. Серік су жаққа бір қарап қойды. Жау киімдері жатқан жаққа тағы көз тастады. Сонсоң сәл ойланып тұрып:

— Қаруларын алайық та, өздеріп бері судан шыққан соң атып кетейік,— деді жігерлене сөйлеп.

— Командир «оқ атпаңдар» дегені қайда?— деп қалды Боря.

— «Оқ атпа» дегенде тапсырманы орындап болғанша оқ атпау керек. Енді лагерьге жақындап келіп қалғанда несіне қауіптенеміз. Өздеріп атпай киімдері мен қаруларын алып кетсек, анадағыдай партизандар бізге күледі ғой. Мас полицайды қолын артына байлап алып барғанымызда «Борис пен Сережа мас боп ұйықтап жатқан жауға батыр» деп күлгені қайда. Онан да екеуін де судан шығармай атып кетейік. Екеуіміз екеуін екі-ақ тартамыз,— деді Серік автоматына қарап қойып. Борис келіскендей болып: «Давай!» деді. Борис әрқашанда бір нәрсе істер алдында сөзінің сырағысы осы «давай» болатын. Екеуі дереу еңбектеп барып, жаудың винтовкасы мен киім-кешектерін құшақтап алып тал ішіне алып келді де, кешікпей қайта шықты. Бұл кезде немістер қайта малтып келе жатыр еді. Екеуі бір жуан талдың түбіне жасырынып тұра қалды. Серік Бористің беліндегі пистолетті көріп, қуанып кетті. Борис Серіктің құлағына аузын тақап:

— Біреуінің белбеуінде екен. Демек, бұлардың бірі офицер,— деп сыбырлады. Екі бала автоматтарын тексеріп, алдарына төніп тұр. Екі жендет судан шықпай жатып, автомат оғының астында қалды. Днепрдің ашулы толқыны «тағы атыңдар мына жендеттерді» дегендей, екі арам денені жиекке итеріп тастап қайтып кетті. Әлде оқ тимей әдейі жатыр ма деп қалған Серік жақындап барып, автоматтан тағы оқ атты. Арғы жақта қол қайық маңында амалсыздан күйбеңдеп жүрген адам селоға қашып бара жатты. Серік пен Борис тоғайға кіріп жоқ болды.

Бір жолы барлаудан барлаушылармен бірге келе жатып, Серік «Белое озеро» деген орман шаруашылығындағы құс бағып жүрген балаларға кездесіп, олармен мұндас-

қан болатын. Бұлар бұрынғы Переяслав балалар үйінің балалары еді. Оларды басқыншылар келін қалған кезде кейін шығысқа қарай алып кетуге үлгіре алмаған. Переяслав пристанында кемеге тиеп әкеткелі жатқанда, неміс сойқандары келіп қалып, балалар тәрбиешілерімен бірге басқыншылардың қолына түсті. Оларды жаяу Переяслав қаласына айдап келді. Сарайға қамап қойды. Тәрбиешілерді балалардан, балаларды тәрбиешілерінен айырды. Балалар сарайда қалды. Он күн ішінде балалар аштықтан жүдеп кетті. Оның үстіне «большевиктердің» әдейі құрметтеп тәрбиелеп жатқан «кішкене большевиктері» деп оларды ұрды, соқты. Кейіннен сарайға азамат киімді екі жуан қарын неміс келді. Балалардың жартысын іріктеп солар алып кетті. Қайда алып кеткенін ешкім білмеді. Қалғандарының ересектерін Киев қаласына жөнелтті, кішкентайларын осы «Белое озероға» бұрынғы бір колхоздың құсын алып келіп, соны бақтырып қойды. Бұл Переяслав комендантының азығы. Балаларды алғашқыда жаралы бір неміс офицері басқаратын еді, сонынан ол кетіп, екі полицай басқаратын болды. Қайсысының болмасын балаларға таяғы жұмсақ тиген жоқ. Күніне екі рет қара нан мен қара су ішіп, жиырма екі бала құс бақты. Әрбір өлген, жоғалған балапан үшін олардың барлығына бірдей дүре соқты. Отырса басқа, тұрса аяққа сабады. Осы жайды балалардың өз аузынан естіген Серік оларды аяйтын. Оларға жаны ашитын. Өттең шамасы келсе босатып алғысы да келетін. Бірақ Серік тым құрығанда топ командирі де емес қой. Ол жай барлаушы. Балалардың әңгімесін ол жалғыз ғана естіген. Онан басқа барлаушылар ағаш шаруашылығының төңірегіне арнаулы тапсырмамен келіп кеткен. Олар балалар жайында, құс фермасы жайында да хабарсыз. Ол туралы білуге уақыттары да жоқ болатын. Серікке барлық жайды айтып берген он бір-он екілерге келген ашаң, ақсары бала. Ол барлығын жыламсырап, кішкентай кеудесін кере күрсінін отырып айтқан еді.

«Партизансындар ғой, партизандарда сен сияқты балалар көп пе? Қашып шықсам сендерді таба аламын ба? Партизандардың бастығы мені қабылдап ала ма?» — деген шашы жалбыраған таңқы танау ақсары баланың сөздері, оның қырылдаған қоңыр даусы Серіктің құлағынан ешқашан кетер емес. Серік бір күні бос уақытын пайдала-

нып отряд штабына келді. Штабта Иван Кузьмич жалғыз отыр екен. Серікті көрді де: «Амангелді, бері кел. Жаран жазылды ма? Дәрігерге көрсетіп жүрсің бе?»— деп сұрақты үсті-үстіне қойып, оны өз жанына шақырып алды. Серік командирдің жанына жақын келін:

— Жарам жазылып кеткен,— деп женін шынтағына дейін түрін, жарасының қара қотырланып тұрған орнын көрсетті.

— Е, шынында жазылып кеткен екен,— деп, командир қуанып қалды.— Неге келдің? Лагерьде ұзақ жатып қалып жалықтың ба?— деп, Иван Кузьмич Серікті жанына отырғызып, арқасынан қағып қойды. Серік біраз ойланып отырды да әкесіндей жақсы көретін командиріне «Белое озеро» оқиғасын түгел айтып берді. «Не дер екен» дегендей, Иван Кузьмичке қарақаттай қара көзін сұраулы пішінмен қадай қойды. Серіктің көкейтесті ойын түсіне қойған командир:

— Оларды босатып отрядқа алып келеміз. Оған сен де барасың. Гриша Спижевойдың тобын лагерьге келісімен жіберемін,— деді. Серік қуанғанынан орнынан атып тұрды да, белбеуін түзеіп, кетуге ыңғайланып, көдімгі солдаттарша:

— Кетуге рұқсат етіңіз!— деп саңқ ете түсті. Иван Кузьмич жымиып күлді де:

— Бара беруіңе болады,— деп, сол жағын әскери адамша оқыс бұрылып кетіп бара жатқан Серіктің соңынан карап қала берді. Серіктің ерлігі, Серіктің тапқырлығы, қырағылығы оны бұрыннан да қатты сүйсіндіріп жүретін. Әлгіндегі сөзі, қимылы тағы да ұнай түсті, сондықтан бала тілегін қалай да орындауға бел байлады.

Сол күні Григорий Спижевойдың тобы жорықтан келді де, ертеңінде түс ауа «Белое озероға» шығып кетті. Топ алдында қарт партизан Семен Григорьевич Власенконың жанында Серік те кетіп бара жатты.

Отряд үлкен құрамаға айналып, Хоцкий орманында тұрған кез еді. Сентябрь айының ортасы болатын, күн шайдай ашық. Қиян-кескі ұрыстан соң отряд Днепрдің оң жағындағы Панитов орманынан осы орманға ойысқанына бүгін екінші күн. Сол ұрыста қолға түскен тұтқындардың жауабына қарағанда, фашист армиясы тоқтаусыз

шегініп, қала соңынан қала, село соңынан селоны тастап, шегініп келе жатқанға ұқсайды, Бірақ майдан линиясы қай жерде екенін олар айта алмаған. Сол себепті құрама басшылары Шығыс – Полтава – Харьков бағытына барлаушылар жіберген болатын. Олардың ішінде әдеттегідей Серік те бар. Барлаушылар әлі қайтып оралған жоқ. Бүкіл лагерь болып олардың хабарын күтіп отыр. Күтпегенде ше? Жау тылында екі жылдан аса уақыт болып бел шешіп бір күн болса да рақат көрмеген жандар. Осы мезгіл ішінде талай рет жаумен бетпе-бет белдескен. Екі күннің бірінде соғыс, қан төгіс. Айнала жау, артың да, алдың да тосқауыл. Осы екі талай күндерде жанкештілікпен Отан үшін алысқан ерлердің көргендері, бастарынан кешкендері көп еді. Олар сәулетті қала мен селолардың күл болып қалған орнын көрді, немістер тірідей көмген әке-шеше, аға-іні, қарындастарының зиратын көрді. Тоналған елді, үй орнында күл болып қара топырағы ғана қалған жерді көрді. Панасыз жүрген ананы, анасыз жүрген баланы көрді. Жер қан сасып жатты. Міне, фашизмнің салған лаңы осындай еді. Осындай адам баласының жаны түршігерлік айуандық жасаған фашизм қанқұмарларын іштен жайлап ер азаматтар етігімен су кешті. Отан үшін алысты. Кегі кетіп бара жатқан халықтың кегін алысты. Ар үшін, ұят үшін, намыс, азаттық үшін белдесті олар. Бостандық үшін, болашақ бақыт үшін жаумен бетпе-бет келіп айқасты ерлер. Өздерінің туған қасиетті жерінің әр қадамы үшін қан төкті. Олар жаудың ту сыртынан соққы беріп, басқыншыларды іштей жайлап, айбынды Қызыл Армияға көмектесті. Ұлы жеңіске үлкен үлес қосып келеді.

Осындай патриоттықтың үлгісін көрсеткен ерлер өз елін, өз жерін, өздерін мәпелеп тәрбиелеген адамдарын сағынды. Олар бейбіт өмірді аңсайды. Ата-аналарын, сүйген жар, бала-шағалары, туған-туыскандарын, жора-жолдастарын сағынады.

Кейбірі «Қызыл Армияның бірінші кездескен солдатын құшақтасам, сонан соң өлсем де арманым болмас еді», – дейді. Кейбіреуі отанның бір түкпіріндегі өз үйіне баруды армандайды...

Лагерь сентябрьдің он алтысынан он жетісіне қараған түні ұйықтамай шықты. Құрама, отряд комиссарлары партизандар арасында жұмыс жүргізді. Қызыл Армиямен

кездесуге, қанды соғыс қиыншылықтарынан жүрегі бұзылып аурулы болған партизандарды қуанғаннан жүрегі жарылып өліп кету қаупінен сақтандырып алдын ала әзірлік жасады.

Таң әбден атқанда барлаушылар: «Қызыл Армия Переяславқа келді»,— деп хабарлады. Соның соңынан лагерьге көп кешікпей екі танк жетін келді. Танктің люгінен бірінші рет көрінген полковникті көргенде уралап айқайлаған дауыстан бүкіл орман толқып тұрды. Танкистерді партизандар кезек-кезек құшақтап, беттерінен сүйіп амандасып жатыр. Біріне-бірі кезек берер емес. Лагерьдің қуанышты кездесуі бірер сағатқа созылды. Құрама командирі Иван Кузьмич Примак, полковник және танкист үшеуі құрама штабына беттеді, олардың соңынан отряд командирлері мен комиссарлары да штабқа кірді.

Партизандар құрамасы басқыншылардан азат етілген Переяслав ауданының Шобитки, Пологи-Вергуны деген екі селосында дем алуға орналасты. Бұл селолардан майдан линиясына айналған Днепр өзені жиырма бес шақырымдай. Немістер өзеннің оң жағына, біздің Қызыл Армия сол жағына барып бекінді. Екі жақ армиясының алдыңғы шебін бөліп тұрған осы Днепр. Жау өзеннің оң жағына бекініп, судың батыс жағасының орман басқан дөңесінің стратегиялық артықшылығын пайдаланып, сонда тұрып қалмақ. Бұл қарманғанда қолдарына ілінген ақырғы талы екенін білді жау. Мұнан айырылса, үріккен қойдай дүркірегеннен-дүркіреп қашатыны сөзсіз. Ондай халде қайда барып тоқтары белгісіз. Сондықтан, соңынан тарихта Букрин плацдармы деп аталған бұл жерге жау барлық күшін салып, бар техникасын төгіп бақты. Бірақ бұларды өкшелеп қуып келген Қызыл Армия майданы да осал күш емес еді. Олар маршал Малиновский басқарған даңқты үшінші Украин майданының жауынгерлері. Көрі Днепрдің астымен де, үстімен де өтіп шығып, жауды тас-талқанын шығарып, қасиетті Украин жерінен қумақ. Совет жерін, уақытша жау қолында қалған совет адамдарын азат етпек.

Алдымен Днепрден өту керек еді. Оған Чапаев атындағы партизан құрамасының үшінші отряды аттанды. Партизандар өздерінің күні бұрын жасырып қойған қайықтарымен бірінші болып Григорьевка селосының сәл төменгі жағынан түнде өтіп шығып, судың арғы жағына

бекініп, қызыл армияның жаяу әскер бөлімшелерін жасырын өткізе бастады. Көп кешікпей жау сезіп қойып, Днепр үстіне аспалы жарық ракеталарын тастап, өзен бойын бомбалады. Өзеннен өтіп үлгірген қызыл армия бөлімдері мен партизан отряды Григорьевка, Луковен және Зарубенцы селоларына басып кіріп, одан жау әскерлерін қуып шығып, жаудың көптеген танкалары мен машиналарын қолға түсірді. Сол кезде қызыл армияның танкалары мен ірі құрамалары да өзеннен өтті. Шешуші айкастардың бірі басталып кете барды.

Анна Ивановна Шобитки селосындағы бір шал мен кемпірдің үйіне орналасты да, кішкентайлар тобындағы Борис пен Серікті өз жанына алды. Селода партизан отрядынан басқа екінші эшелонға қарасты бір артиллерия полкы тұр еді. Өмірдің қиыншылығын көріп қалған ана «балаларымнан айырылып қалармын» деп, Серік пен Бористі жанынан шығармайтын болды. Ана ойы он, санасы сан бөлек. Не істеу керек? Қайда бару керек? Өз үй-іші болса анау, комиссар майданға кеткелі хабарсыз, үй дүниелігі болса, эшелонда өртеніп кеткен. Өзінің туған үйінің жайы да белгілі. Фашистер әкесін өлтіріп, үйін өртеп жіберген. Қазіргі үстеріпдегі бір қабат тозығы жеткен киімдерінен басқа еш нәрсесі жоқ. Баста — пана, үсте — киім, оның үстіне ішкер ас болмаған соң, қиын ғой! Соғыс болса мынау, әлі аяқталар емес. Ана осының бәрін ойлайды. Біресе өзінің туған селосына барып ағайындарына паналағысы келеді, біресе Киев қаласына барып, жұмысқа орналасып, екі баланы оқытпақ болады. Осы екі ойының қайсысына бел байласа да, туған жер басқыншылардан түгелдей азат етілгенше, осы жерлердің бірінде тұра тұруға, әлі де жаумен күресуге тура келер деп те ойлайды. Сондықтан да Анна Ивановнаның ешқайда асыққысы да келмеді. Үй иелерінің көңілін тауып тұра берді.

Отряд қатардағы партизандарына документ беріп, армия қатарына жіберді. Кейбіреулері жау тылына қайта ұшып кетті. Кейбір бұрынғы партия, совет қызметкерлері жаудан босаған жерлерге қызметке жіберілді. Отряд жұмысын қорытып, Украинаның Орталық Партия комитеті алдында есеп беруге, құрама комиссары бастаған он шақты адам ғана қалды.

Бір күні есік алдында жүрген Борис пен Серік жоқ болды да кетті. Анна Ивановнаның зоресі ұшып, есі кетті. «Қара басып, екеуінен де айырылған екенмін», — деп ойлады ана. Екі өкпесін қолына алып, көшегі жүгіре шықты. Селода әскерлер көп еді. Біреуді біреу біліп болар емес. Селода тұрған әскери бөлімнен басқа село арқылы майдан шебіне қарай өтіп жатқан әскерлер қанша десеңші. Тіпті майдан жақтан жаралы жауынгерлерді тиеп, шығысқа қарай ағылып кетіп бара жатқан машиналар мен арбалар да көп. Анна Ивановна балаларын іздеп осы көпке араласып кете барды.

Осыдан екі сағат бұрын Серік пен Борис көшеде кетіп бара жатқан әскери бөлімдерді қызықтап келе жатты. Әр түрлі зеңбіректерді қарап жүр.

— Біздің осындай зеңбіректеріміз болса ғой, немістердің көкесін көрсететін едік, — деді Борис.

— Ең болмағанда осындай бір зеңбірегіміз болса да, оларға көресісін көрсететін едік. Біздің Спижевой командир артиллерист емес пе еді. Міне, дәл анау мойны ұзын зеңбіректі Костя командирдің қолына берсе, жауды қыратын еді ғой, — деп оны қостап қояды Серік.

— Сережа, ананы қара, машина үстіне темір жол рельсін орнатып алыпты. Көпір салуға керек шығар, — деді Борис артиллеристердің тағы бір колоннасы өз тұстарына қатарласа бергенде.

— Ол темір жол рельсі емес. Партизан болсаң да осы уақытқа дейін «катышаны» білмейді екенсің, — деді артық жақта тұрған бір мұртты солдат. Борис солдатқа жалт қарап, ыңғайсызданып қалды да, қызыл ленталы қара кепкасын түзеп киіп Серікті түртіп қалып:

— «Катюша» дейді. Міне, ғажап! Қалай атады, рельс сияқты темірлерінен басқа еш нәрсесі жоқ, — деді.

Қалай ататынын Серік қайдан білсін? Ол да «ой ғажап» деп таңырқағаннан басқа ештеңе айта алған жоқ. Сөйтіп тұрғанда оң жақтағы үлкен ақ үйдің қақпасынан бір кіші лейтенант шыға келді де, Серікке қарай қалды. Серіктің көзі кіші лейтенанттың қарақаттай көзіне түйісіп кеткенде, ол ұялып, қысылып қалды. Кіші лейтенант Серіктің жанына жақындап келді де:

— Сен қазақпысың?— деп сұрады орысшылап. Серік сәл кідіріп қалды да, Бориске қарады. Борис «Кім екенінді айт» дегендей, басын изеп күлді. Серік кіші лейтенантқа қарап:

— Иә, қазақпын,— деді орысшылап.

— Қазақ тілін білемісің? Мен де қазақпын,— деп, кіші лейтенант Серікке жақындай түсті.

— Білемін,— деп, Серік енді қазақша жауап берді. Серік басынан кешкен оқиғаларын түгел айтып берді. Серіктің өмірі кіші лейтенантты таңқалдырғандай болды. Ол бала партизанның әңгімесін тебірене тұрып тыңдады. Сонсоң кіші лейтенант Серіктің иығына қолын салып тұрып:

— Атың кім?— деді.

— Аты Сережа,— деді Борис Серіктің орнына жауап беріп.

— Жоқ, атым Серік, партизандар Сережа деп атайды,— деді Серік қазақшалап.

— Ал Серік, Боря, жүр біздің штабқа барайық. Сендерді штаб бастығымен таныстырайын,— деді кіші лейтенант. Серік пен Борис барарын да, бармасын да білмей тұрып қалды.

— Жүріңдер, партизандар осындай бола ма екен? Ұялмандар, жүріңдер,— деп, кіші лейтенант екі баланы екі қолынан жетектеп үйге қарай жүрді. Екеуі біріне-бірі қарап жымыып күлді де, үйге қарай кете барды.

— Менің атым Мұқан, штабтағылар Миша дейді. Біздің штаб бастығы өте жақсы адам. Балаларды, әсіресе, партизан балаларды жақсы көреді. Қазір сендермен әңгімелеседі,— деп, кіші лейтенант екі баланы сөзге айналдырып үйге кіргізді. Алдыңғы бөлмедегі үш столды жағалай отырған офицерлер Серік пен Бористі көргенде: «Мыналар партизандар ғой. Бұларды қайдан тауып алдың, Миша!»— деп бәрі дабырлай сұрасты.

— Міне, екеуі де партизан. Чапаевшылар,— деді кіші лейтенант.

— Біз примаковшылармыз,— деді жұлып алғандай Борис.

— Чапаев атындағы партизан құрамасында болдық дегендерің қайда?— деді Мұқан.

— Сол құрамада болдық. Бірақ біздің командиріміз Примаков Иван Кузьмич. Бізді примаковшылар деп атайды,— деп жауап қайырды Серік.

— Ә, онда жарайды, примаковшылар. Мынау Сережа Мергенбаев менің жерлесім. Ал, мынау оның қанды көйлек жолдасы Боря Савченко. Біздің штаб бастығының жерлесі болу керек фамилиясына қарағанда,— деп таныстырды балаларды штабтағы жолдастарына кіші лейтенант.

— Неге шулап кеттіңдер?— деп сол кезде төргі бөлменің есігін біреу ашып жіберді. Есіктің арғы жағынан бір алпамсадай кара торы, ұзын адам шыға келді.

— Жолдас подполковник, партизандар бізге қонаққа келді,— деп баяндады кіші лейтенант. Подполковник Серік пен Бористі көріп күліп жіберді де:

— Кәне, маған кіріңдер. Қандай партизан екендеріңді көрейін,— деді. Алдыңғы бөлмедегі офицерлер Серік пен Бористі қаумалап, штаб бастығының кабинетіне алып кірді.

— Жолдас подполковник, екеуі де бұрынғы артиллеристердің балалары, біздің артиллеристердің балалары екен. Мынау Боря артиллерия полкінің комиссары Савченко деген майордың баласы екен, ал мына Сережа дивизион командирі Мергенбаев деген майордың баласы екен,— деп сөзін бастады да, кіші лейтенант екі баланың өмірбаянын, бастарынан кешірген оқиғаларын түгел баяндап шықты штаб бастығына. Подполковник екі балаға алма-кезек қарап, ойланып қалды.

Подполковник Красюк Полтава қаласында туып-өскен адам еді. Соғыстың алдында Харьков қаласында артиллерия училищесін үздік бітіріп, лейтенант атағын алған. Полтава қаласында тұрған артиллерия полктарының бірінде взвод командирі болып жүріп 1937 жылы үйленген. Бір жылдан кейін әйелі ұл тауып, оның атын Борис қойған. Соғыс басталып, өзі батыс Украинаға аттанғанда, әйелі баласымен Полтава қаласында қалып еді. Сонан бері олардан хабарсыз. Олардың өлісі де, тірісі де белгісіз, еш дерек жоқ. Сонан бері талай соғыстарға қатысты, Қызыл Армия бөлімдерімен кейін шегінді. Неше рет жараланды. Әскери ауруханаларда жатты. Оның талайынан сауығып шықты. Неше рет әр түрлі әскери бөлімдерге ауысты. Лейтенанттан шені подполковникке дейін өсті. Ақыры осы артиллерия полкына штаб бастығы болып тағайындалды. Полтаваға жеткенше асықты. Жарымды, жалғыз баламды тауып алам деп ойлады. Полк Полтаваны босатуға қатысты. Подполковник полкі қалаға бұзып-

жарып алдымен кіргендердің бірі болды. Туған қала азат етілді. Красюк семьясын іздеп өзі тұрған үйге келді. Үйден ешкімді таба алмады. Көршілерінен сұрады. «Астыртын ұйыммен байланысы бар деп, ұлы мен өзін немістер атып тастаған»,— деді көршілері.

Міне, екі жетім партизан баланың жайын естігеннен кейін подполковниктің қайғысының жарасының аузы анылып кетті. Оның қайғысын бүкіл полкі білетін еді. Штаб бастығының маңдайын жұдырығымен тіреп қойып, көңілсіз сұлқ отырғанын көрген офицерлер оны аяп кетті. Бірақ олардың қолдарынан не келеді? Қолдарынан бар келгені Полтавадан соң жауды бұрынғыдан бетер қатты соғып келеді. Енді екінші эшелонға шығып, біраз дем алған соң жауды тағы аямай соғады.

Подполковник ауыр күрсініп:

— Екеуі де біздің артиллеристердің балалары екен, ең әуелі тамақтандырындар. Варшавскийге айтындар, екеуін де оз әкелерінің формасымен бастан-аяқ киіндірсін. Егер өздерінің қалғылары келсе, полкта қалсын. Соғыс біткен соң оқуға жібереміз. Бұлар да артиллерист болып ел қорғасын!— деді.

Серік үнсіз подполковникке қарап отырды. Оның «біздің артиллеристердің балалары екен» деген сөзі Серіктің кокейіне ұялап, өте жылы естілді. Көз алдына әкесі елестей кетті. Әкесінің формасы да осы подполковниктің формасындай еді. «Артиллеристер бір жерде жүретін шығар. Бірін-бірі білетін шығар»,— деп ойлады да: «Менің әкемді көрмедіңіз бе?»— деп сұрағысы келді подполковниктен. Бірақ батылы барып сұрай алмады. Сол сәтте «партизандар, жүріңдер», деп кіші лейтенант екеуін асханаға, тамақ ішуге шақырды. Бористің осы минуттарда не ойлағанын кім білсін, оның шешесі жанында ғой, ал Серік болса, көп уақыт өтіп көмескілене бастаған ой соқпақтарына қайта соқты. Енді оның ойынан әкесі кетпеді. «Мамам өлді. Өлгенін көзім көрді. Мамам енді ол жатқан жерден тұрмайды»,— деп түңілді. «Ал папам соғысқа кеткен. Ол өлген жоқ. Ол өлмейді. Оны фашистер өлтіре алмайды. Оның солдаттары көп. Зеңбіректері де көп болатын. Осы маңаттағы артиллеристердің ішінде солдаттарға команда беріп жүр ғой. Қалай тапсам екен? Оны білетін командирлер бар шығар. Бірақ барлығы әскери адамдар, құпия деп, оның қайда екенін айтпайтын болар»,— деп ойлап келеді.

Асханадан тамактанып алған соң, көрші үйдегі киім тігетін мастерскойға келді. Екеуін екі солдат алдарына тұрғызып қойып, бойларын тігінен, көлденеңінен өлшей бастады.

Анна Ивановна балаларын іздеп дал болып, жан ұшырып жүгіріп жүр. Көрінген адамнан сұрайды. Ешкім оларды көрмеген сияқты. «Әлде үйге келді ме екен?»— деп кейін қарай көше бойлап қайта келе жатты. Көшенің сол жағында шарбаққа сүйеніп бір мүртты орта жасқа келген солдат тұр екен. Әлгі солдаттың тұсынан өтіп бара жатып: «Осы солдаттан балаларымды неге сұрамадым?»— деп ойлап, Анна Ивановна тоқтай қалды.

— Сіз осы маңайдан балалар көрмедіңіз бе?— деді Анна Ивановна алқына сұрап.

— Қандай балалар? Екі бала ма? Бірі қара бала ма?— деп, солдат мана зеңбірек, «катюшаларды» таңырқаған екі баланы есіне түсірді.

— Иә, иә. Бірі қара бала? Олар қалай қарай кетті?— деп Анна Ивановна ентігіп солдаттың жанына тіптен таяу келді. Солдат қалтасынан темекі дорбасын алып жатып, Анна Ивановнаға тесіле қарады да:

— Ол екі бала ешқайда кеткен жоқ. Мына полк штабында. Полктың аға писары Миша деген қазақ жігіті еді. Сол осы арада екі баламен сөйлесіп тұрған. Енді бір кезде екі баланы ертіп штабқа кіріп бара жатқанын көрдім,— деді солдат оң жағындағы ақ үйге қарап.

— Рақмет!— деп, Анна Ивановна солдатқа алғысын айтты да, штабқа қарай жүгірді. «Бұлар бір қылмыс істеп қойды ма, штабқа неге әкетті екен?»— деген оймен келін, Анна Ивановна штабқа кірді. Алдыңғы бөлмеден ешкімді кездестіре алмаған соң, төргі бөлменің есігін ашып еді, бір подполковник отыр екен.

Подполковник келген әйелдің кім екенін айтпай-ақ түсіне қойды да:

— Саламатсыз ба? Балаларыңызды іздеп жүрсіз бе?— деді. Анна Ивановна сәлемдесті де, подполковник алдында жазықты адамдай:

— Иә, балаларымды іздеп келіп едім. Екеуінің де сотқарлығы жоқ еді,— деп балаларын ақтап сөйлей бастады.

— Жок. Олар сотқарлық жасаған жок,— деп, подполковник балалардың штабқа қалай келгенін, олармен ұзақ уақыт әңгімелескенін, өз басындағы қайғысын айтты Анна Ивановнаға. Сонсон:— Бұлар артиллеристердің балалары екен. Біздің артиллерия полкына қалдырыңыз балаларды. Біз тәрбиелейік,— деді подполковник. Анна Ивановна да біраз уақыт бойына подполковник алдында көзіне жас ала отырып, іштегі мұңын ақтарып салды.

— Балаларды сіздерге бере алмаймын ғой. Өзіңіз көріп отырсыз, ол екеуінен басқа менің нем қалды. Кімге сүйенем? Кімім бар менің? Әрине ашығармыз, тарығармыз. Мұнан жаман күндерді де басымыздан кешірдік. Алшығып та көрдік. Жарық дүние көрмей жер асты үйде де тұрдық. Аңша бұта-қарағанды паналап та жүрдік. Қазір оған қарағанда құдайға шүкір, аш болсақ та, жалаңаш болсақ та жарық дүниеде еркін жүре аламыз ғой. Қара жұмыс істесем де екеуін аш-жалаңаш қылмаспын. «Полк-ке алайын, қамқорлық жасайын»,— дегеніңізге коп рақмет. Олар тағы бір жаққа кетіп қалар,— деп Анна Ивановна орнынан көтеріле берді.

— Сіз әлі де ойланып көріңіз. Соғыс болса әлі де жүріп жатыр. Бористі қалдырмағанмен Сerezаны қалдырыңыз. Бористі тәрбиелеп жеткізсеңіз де үлкен еңбек істеген боласыз. Ал Серік болса жетім бала. Өзіңіздің баланыз емес. Біздің артиллеристің баласы ғой. Біз оны бір соғысқа салады деп ойлайсыз ба? Тамағы аш, киімі жыртық болады дейсіз бе? Штабта жүреді. Соғыс біткен күні оқуға жібереміз. Ол да артиллерист болып шығады әкесі сияқты,— деп подполковник партизан ананы үгіттей бастады...

Анна Ивановнаның іші алай-дүлей. Оның көз алдына өткен өмір елестері келіп-кетіп жатыр.

«...Озі туған Зазулин селосы. Комендатура. Комендант өзіне таяп келіп, өзін жақтан салып жіберді. Көзінің оты жарқ ете түсіп, көзі қарауытып, есенгіреп қабырғаға барып сүйенді Анна Ивановна. Сол сәтте «мама» деген Серіктің ашы даусы құлағына келді. Көзін ашып қарады. Серік екі алақанымен бетін басып «мамалап» шыңғырып тұр».

— Жок, жолдас подполковник, Серік менен тумаса да, туғандай боп кеткен бала. Ол мені олімнен алып қалған. Мен де оған пана да, ана да болып келемін. Оны сіздерге бергім келмейді. Бере алмаймын. Олар қайда болса, мен

сонда, мен қайда болсам олар сонда болулары керек! Серікті бере алмаймын, оған қолқа салмаңыз!— деді ана үзілді-кесілді жауап айтып, жыламсырап, көзін сүртіп отырып. Анна Ивановнаның көнбесіне көзі жеткен соң:

— Жарайды. Балаларыңыз өзіңізге болсын. Бірақ балалардың тағдырын біліп отырайық, сіздің адресіңізді жазып алайын, біздің полк адресін сіз жазып алыңыз. Хабарласып тұрайық,— деп, подполковник полк адресін Анна Ивановнаға жазып беріп, оның адресіп блокнотына жазып алды да:— Балаларыңызға киім тіккізіп жатырмын, біздің полктан артиллерист балаларына ескерткіш болсын. Олар мынау қарсы үйде,— деп, штаб бастығы тере-зеден қарсыдағы сабан шатырлы үйді нұсқады. Анна Ивановна орнынан тұрып:

— Сізге көп рақмет! Жақсылығыңызды ұмытпаспыз! Рақмет. Хош, сау болыңыз, жортқанда жолыңыз болсын,— деп штаб бастығымен қоштасты да, тез-тез басып сыртқа шығып кетті.

Балалардың киімі ертеңге дайын болатын болды. Анна Ивановна Серік пен Бористі ертіп көшеде келе жатты. «Қызыл Армия — халық армиясы, халықтың қорғаушысы. Қызыл Армия халықтан шыққан, халық үшін қызмет істейді деген осы-ау. Кешегі неміс армиясына, тіпті неміс азаматтары жақын бара алды ма? Жоқ, олардан халық қорқатын. Оларды көрмеуге тырысатын бейбіт халық. Міне, біздің армияны айтсаңшы! Былай қарағанда оларға ешбір қатысымыз жоқ сияқты, бірақ әлгі подполковниктің соншама жылы қарсы алып, қаншама қамқорлық жасағаны халықтан, өзіміздің еңбеккер халықтан шыққандығы ғой»,— деп ойлады Анна Ивановна ішінен.

Анна Ивановна Переяслав қаласындағы май заводына жұмысқа орналасты. Бұрынғы май заводынан еш нәрсе қалмаған. Қаладан шегінер алдында заводты неміс сойқандары қиратып, тас-талқанын шығарып кеткен. Енді сол қираған заводты қалпына келтіру керек. Жұмыс көп, бастан асады. Оның үстіне біздің партизандар мен Қызыл Армияның ерекше соққысынан шегіне қашқан жаудан алып қалған сиыр сүті заводқа түсе бастады. Одан май, ірімшік кәдімгі қол күшімен жасалады. Бұл заводта Анна Ивановнадан басқа Похолок Татьяна, Широконос Надеж-

да, Матузька Татьяна сияқты партизанкалар да жұмыс істейді. Серік пен Борис Днепрден қармақ пен балық аулап, кешке бір шелек шабақ әкеледі. Үшеуінің негізгі қорегі сол. Оны асып та, қуырып та жейді. Көп кешіккен жоқ, октябрь айының аяғында қалада он жылдық мектеп ашылды. Серік пен Борис мектепке барып оқу оқитын болды.

Соғыс жүріп жатыр. Днепр бойы күндіз-түні бомба астында күніреніп жатыр. Қала үстінен екі жақтың самолеттері жүздеп ұшады. Әр сағат, әр минут самолет гуілімен жарыса өтіп жатыр.

Бір жетіден соң жағдай басқаша боп өзгерді.

Енді жау самолеті күн сайын сирек көрінетін болды. Майдан шебі Днепрдің оң жағына көшті. Сонан біртіндеп батысқа қарай алыстай берді, алыстай берді.

Анна Ивановна қаншалықты шаршап жүрсе де, осы кездерде көңілдене бастады. Өйткені енді көп ұзамай өзі туған Зазулин селосы азат етіледі. Онда Анна Ивановна үшін ең қымбатты нәрсе бар. Ол оның партиялық билеті. Оған село азат етілген күні Анна Ивановна барады. Мүқият тығып қойған жерінен оны алады. Сосын қайтадан сүйікті Ленин партиясы солдаттарының сапына тұрады. Міне, партизан ананың ендігі асыға күтіп жүргені осы еді.

— Мама, сүйінші, Иван атамның селосы азат етіліпті. Атама барамыз,— деп, Борис алдыңғы бөлмеде тамақ пісіріп жүрген Анна Ивановнаның мойнына жүгіріп барып асыла кетті.

— Оны қайдан білдің, алтыным,— деп, Анна Ивановна да елең ете қалды. Ол сенбей тұр.

— Тындашы, мама, радиодан хабарлап жатыр,— деп Борис мамасының қолынан ұстай алып, төргі бөлмеге қарай жетектеді. Сол кезде соңғы хабарды ырғағымен радиодан асқақтата оқып тұрған Левитанның даусы: «...Соңғы хабарды оқыған Левитан»,— деп барып тына қалды. Анна Ивановна соңғы хабарды ести алмай қалды. Оқуға кеткен Серік те естіген жоқ. Анна Ивановна Бористің сөзіне сенді. Борис өтірік айтпайтын. Бірақ сол сәтте Анна Ивановнаға көңілсіздік те пайда бола кетті. Ол Бористің басынан сипап тұрып, көзіне жас алды. Анна Ивановнаның бетінен сыр-

ғып барып өзінің бетіне тамып кеткен ыстық тамшыдан ғана мамасынын жылап тұрғанын сезді Борис. Сосын Борис: «Мамам неге жылайды? Тегі мамам да мен сияқты өз папасын сағынған екен ғой?»—деп ойлады. Нағашы атасын немістердің өлтіргенін Борис естіген жоқ, білмейтін еді. Анна Ивановна: «Иван атанды немістер өлтірген»,— деп айтпақшы болып оқталды да, жас бала көңіліне қаяу салмайын деп, кезінде айтпады. Иван атайларын Борис те, Серік те жақсы көретін. Ол кісі де ақ көңіл, бала сияқты адал адам еді. Әсіресе, балаларды жақсы көретін. Балалармен балаша ойнайтын. Онда он шақты күн болғанның өзінде екі баланың көңілін тауып баурап өкеткен еді. Ақыры сол балалар үшін жау қолынан қаза тапты. Анна Ивановна әкесінің өлімін көре алмаған. Соңынан, бір жылдан кейін партизандар қатарында жүрген кезінде отряд командирі мен отряд комиссары естірткен.

Анна Ивановна катты қайғырды, егіле жылады. Қанды балақ басқыншыларға, олардың қолына ұстап берген азғын Тамараға деген қарғысын аяған жоқ. Сосын Анна Ивановнаның көз алдына Тамараның құбыжық бейнесі елестей кетті де, ол көзінің жасын сүртіп, кектене есік жаққа қарады. «Аз күнге сұранып барып, селодан билетімді алып қайтайын. Екі жүзді азғын қайда кетті дейсің, оны өкімет орнына ұстап берейін. Барғанда да, екі баланы ерте бару керек, тірі екенімізді ол азғын көрсін»,— деген қорытындыға келіп, Боряның тамағын берді де, жұмысына кетті.

Сол күні Анна Ивановна завод директорынан он күнге сұранып, Борис пен Серік үшеуі майдан шебіне кетіп бара жатқан машиналардың біріне түсіп, туған селосына жүріп те кетті.

Селода сау үй қалмапты. Не бір сәулетті үйлердің орнында топырақ үйіндісі жатыр. Үй орнында әр жерде пеш мұржалары осы жерде бұрын үй болғандықтың белгісі ретінде сарайып-сарайып тұр. Күре жолдан алыс кейбір үйлер аман қалыпты. Аман қалған үйлер терезесіне айқұш-ұйқыш қағаз жапсырып тастапты. Соған қарағанда бұл селода артиллерия айқасы, ауа шабуылы болғанға үксайды.

Сөйткенмен селода тіршілік бар екені көрініп тұр. Әр үй маңында адамдар көрінеді. Біреулер үйдің қабырғаларын қалап жатса, екінші біреулер үйлерінің төбелерін

жауып жүр. Машина үстінде келе жатқан Анна Ивановна өз үйінің орнын да көре алмады. Сол кезде оның жүрегі су ете түсті. «Жендеттер шие бағын да жойып жіберді ме екен» дегендей, шарасы кең көзін үйдің артқы жағына аударды. Бақ аман, бірақ сиреп қалған сияқты. Анна Ивановнаның онан әрі жүргісі келмей, машина кабинасының төбесінен тоқылдатып ұрды. Машина кенет тоқтай қалды. Анна Ивановна машинадан түсті. Серік пен Борис те машина қорабынан секіріп, жерге түсе қалды. Машина жүргізуші солдатқа үшеуі бірдей қатарласа алғыс айтты, машина ілгері қарай жүріп кетті.

Анна Ивановна екі баланы ертіп бақша ішімен өзі тұрған үйдің орнына келді. Үшеуі аң-таң. Үй орнында уатылған кесектер, қап-қара болып күйген тақтай сынықтары ғана үйіліп жатыр. Ортасында «мен мұңдалап» пеш мұржасы сарайып тұр.

— Мама, зеңбірек оғы тиіп үй күйіп кеткен ғой деймін,— деді Борис таңырқап.

— Жоқ, зеңбіректің оғы тиген жоқ. Немістер өртеп жіберген,— деп, Анна Ивановна көз жасын балаларға көрсеткісі келмей, теріс айналып кетті.

— Атам қайда?— деп, Борис «үйі өртенген соң, біреудің үйінде шығар» дегендей, маңайдағы үйлерге көз жіберді.

— Атаң, атаң сорлы да жоқ!— деді егіліп жылап тұрған ана. Бар жауабы сол-ақ болды. Онан әрі тіл қата алмады. Оның даусы, әдеттегідей емес, дірілдеп өзер шықты. Балалар да мамаларының жылап тұрғанын, бір сұмдықтың болғанын сезіп, онан әрі еш нәрсе сұрамады. Томсарып-томсарып біріне-бірі сұраулы пішінмен қараумен болды. Анна Ивановна біраз уақыт егіліп жылап тұрды да:

— Сережа, біз анадағы орамалды қайда тығып едік?— деп баққа қарай беттеді.

— Орамалды ма, оны анау жуан ағаштың түбіне тық-қамыз — деп, ол Анна Ивановна мен Бористі ертіп, бір жуан алмұрт ағашының жанына алып келді. «Осы жерге тығып па едік?»— деп Анна Ивановна әлгі ағаштың түбіне қарап ойланып қалды. Мамасының екі ойлылау болып тұрғанын түсіне қойған Серік:

— Мама, дәл осы жер,— деп қолымен әлгі ағаштың түбін қаза бастады. Сонда ғана Анна Ивановна «болса болар» дегендей, Серікке сүйсіне қарады да:

— Тоқтай тұр. Күрекпен қазбаса болмайды. Сендер осы арада тұра тұрындар, мен Параска апайдың үйінен

күрек алып келейін,— деп, көршілес үйге қарай кетті. Кетіп бара жатып, Серіктің соншама жершіл екеніне тағы бір таңғалды.

Мамалары ұзап кеткен соң, екеуі жан-жақтарына қарап біраз тұрды. Сәлден соң:

— Сережа, Иван атам қайда екен?— деді Борис мұңайып. Серік иығын қиқаң еткізді де қойды.

— Үйді өртегенде атамды да өртеп жіберген ғой иттер,— деп, енді Борис екі жұдырығын түйіп тұрып кекте-не сөйледі.

— Онда атам қашпай ма?

— Қайдан қашады. «Олар үйдің сыртынан бекітіп қойып өртейді» дегені қайда бізге Василий ағай,— деп дәлелдемекші болды өз ойын Борис.

— Біздің Иван атай оған қонақ қоймас. Ол шатырды тесіп шығып кетер. «Азамат соғысы кезінде осы үйдің шатырына тығылдым. Сосын қарақшылар үйге кірген кезде шатырдан шығып, алдыңғы жылғы біз сияқты, бақ ішімен қашып құтылдым»,— деп бізге әңгіме айтып беріп еді ғой. Иван атам ақылын табады,— деп, Серік атасын өлімге қимай тұр. Осылай екеуі таласып тұра берді, Анна Ивановна көрінбеді. Не заматта үйден Анна Ивановна шықты да, соңынан бір әйел ере шығып, қолын село ортасына қарай сермеп бірдемелерді айтып жатты. Оның сөзін Анна Ивановна ұйып тыңдап тұрғанға ұқсайды. Әлден уақытта темір күрек алып Анна Ивановна да келді-ау. Келе үшеулеп ағаш түбін қазып жүріп, іздеген орамалдарын тауып алды. Сыртына ораған клеенкасын алып тастады да, орамалдың бүктеуін жазып, билетін қолына алғанда ғана Анна Ивановнаның жүрегі орнына түскендей болды.

Көршінің күрегін апарып берді де, Анна Ивановна Борис пен Серікті ертіп, тура сельсовет кеңсесіне қарай беттеді.

Сельсовет кеңсесіне келсе, совет председателі Василенко атаймен бірге үш-төрт әскери адам отыр екен. Анна Ивановнаны көре салып:

— Е, қызым, Анечка, тірімісің? Жаңа ғана сен туралы мына кісілерге айтып отыр едім. «Кімді айтсаң сол келеді» деген, келе қалғаныңды қарашы!— деп, Василенко қолын беріп амандасты да:— О, мына солдаттар да келген екен ғой,— деп, Серік пен Бориске де қол берді. Сонсын Василенко қарт қалбалақтап соңғы келген үшеуін орындыққа

отырғызды да, әскери адамдарға Анна Ивановнаны таныстыра бастады.

— Сіздің келгеніңіз жақсы болды. Біз Армияның бірінін ерекше бөліміненбіз. Осы аудан, оның ішінде осы селода болған басқыншылар айуандығын анықтау үшін бөлінген комиссия мүшелеріміз. Біздің қолымызға түскен осы селоның бұрынғы старостасы Чуляк, оның қызы Тамаралардың қылмысын анықтау үшін сіз бізге керек едіңіз,— дей берген капитанның сөзін бөліп:

— Ол жауыздар қазір қолға түсті ме?— деп сұрады Анна Ивановна, орнынан ұшып тұра келіп.

— Қолға түсті. Қайда қашып құтылады дейсіз,— деп жауап қатты әлгі капитан. Анна Ивановна жүрегі енді орныққандай болып, орнына қайта отырды.

— Жергілікті халық та оларды қаралап, жауыздықтарын мойындарына қойып жатыр,— деп жалғады сөзін капитан.— Дегенмен, басқыншыларға олардың ұстап берген адамдарының бірі де тірі қалмаған. Жендеттер олардың барлығын да дарға асып, атып өлтіріп үлгіріпті. Солардың ішінде сізбен ғана кездесіп отырмыз. Бұл жөнінде сіз бізге үлкен көмек көрсетер деп сенеміз,— деп аяқтады сөзін капитан.

— Жолдас капитан, әрине, көмектесемін,— деп, Анна Ивановна Тамара мен қарт азғын Чуляктің қылмыстарын айта бастады. Екінші бір капитан мен тағы бір аға лейтенант Анна Ивановнаның аузынан шыққан дәлелді анықтамасын жазып отыр. Партизан ана болған оқиғаның айыкүні, тіпті сағатына дейін көрсете айтты. Ол анда-санда: «Соллай емес пе еді, Серік», «Есінде бар ма, солай емес пе еді, Борис?» деп айтып отырған сөзін екі баласына алма-кезек мақұлдатып отырды. Анамен бірге осыншама қантөгіс жойқын оқиғаға куә болған осы екі балаға комиссия мүшелері қайран қалды. Анна Ивановна айтып отырған ұзақ сонар оқиғаның бір жерінде олар екі балаға жандары ашып мүстркесе, енді бір жерінде олардың ерлігіне, тапқырлығына таңқалып риза болып отырды.

Сол күні селолық совет председателі Василенко бастаған село халқы жиналып Анна Ивановнаның жау қолынан қаза тапқан әкесі Иван Дементьевич Полишуктің сүйегін тауып, селоның орталық алаңындағы туысқандық зиратына әкеліп жерледі. Селоның әр тұсынан жерлестер келіп марқұмның басына гүл қойды. Еске түсіре

келген село адамдары Анна Ивановнаға көңіл айтып кеш тарады.

Анна Ивановна Переяслав қаласына қайтып келген күні анадағы артиллерия штабы бастығына хат жазды. Хатында Переяслав май заводында смена мастері болып жұмыс істейтінін, Серік пен Борис оқу оқып жүргенін, туған селосына барғанын, ондағы көрген-білгенін айта келіп, подполковникке өздерінің соңғы тұратын адресін білдірді. Хатты почтаға салып жіберді де, бір кезде өзіне қамқорлық көрсеткен адамнан хат күтті. Онымен хабарласқысы келді.

Полк штабынан көп кешікпей-ақ хат келді. Онда полк жеңіспен батысқа кетіп бара жатқанын, полкке гвардия атағы беріліп, полк офицерлері мен жауынгерлерінің наградталғанын жазыпты. Хаттың соңында: «...Анна Ивановна, екі артиллерист баланың әкелерін іздеп Москвадағы әскери анықтама басқармасына қатынас жаздым. Олар табылып жақсы хабар бола қалса, тез хабарлаймын. Балалардың әкесінен үміт үзбеңіз...», — деген жерін оқығанда, зарыққан, жабыққан ана әлденеден үміттенгендей болып қуанып кетті. Осы бір соңғы жылы сөздерді қайта-қайта оқи бергісі келді. Сөйтіп отырып «Оларды подполковник қалай іздеп жатыр? Біреуді іздеу үшін оның аты-жөнін, бұрын қайда тұрғанын білу керек шығар?!» — деген оған бір шым-шытырық ойлар келе қалды. Енді ана ойға шомып, подполковникпен штабта қалай кездескенін, оған өзі не айтқанын, өзіне подполковник не дегенін есіне түсіре бастады.

«Иә, подполковникке барлығын айтыппын. Олардың аты-жөндерін, Каменец-Подольскі қаласынан шекараға — майданға аттанғанын, полк номеріне дейін айтқамын, ол блокнотына бір нәрселерді анда-санда жазып қойып отыр еді, сонда осының барлығын жазып алған екен ғой. Өзі де семьясынан қапыда айырылған қайғылы адам еді, менің қайғыма да ортақ екендігін көрсетті. Николай Семенович, саған тағы да көптен-көп рақмет! Жеңістен-жеңіске жетіп, мерейің үстем болсын! Аман бол!» — деген тілекпен аяқтады сол бір сәттегі ойын Анна Ивановна. Енді ана бұрынғыдай емес, көңілденіп сала берді.

Бірақ оның осы қуанышты хабарды Серік пен Бориске қалай да айтқысы келмеді. «Кім біледі, екеуінің әкелері табылса жақсы, табылмаса екеуінің сәби жүректерін уақытша алдағандай болам ба? Қазір екеуі ешбір ойдан

аулақ, тып-тыныш оқуларын оқып жүргенде, тағы да көңілдерін алаң қылмайын. Әсіресе Серік ойлы бала, оған әзірше ой салмай-ақ қояйын. Не болса да істің ақырын күтейін»,— деген оймен жүре берді.

Күн артынан күн ел көшіндей өтіп жатты. Сол күндердің бірінде подполковник Красюктен хат келді. Ол хатында: «...Москвадан хабар алдым. Серіктің әкесі табылды», деген жерге келгенде, Анна Ивановна қуанып кетін хатты кеудесіне баса қойды да, әлгі жерден былай қарай тағы оқыды. «...Бористің әкесін әлі іздестіріп жатырмын»,— деген сөйлемін оқып ана кідіре қалды. «Бұл қалай? Екеуі бір емес пе еді? Бір полкта еді ғой? Бірі табылып, бір табылмағаны қалай?» деп сұраулы ой шырмауына оралып барып хатты әрі қарай оқи берді. «... Подполковник Мергенбаев Жомарт үшінші Украина майданының Н. бөлімінде полк командирі екен. Серіктің әкесі екенін анық білдім. Дивизия штабындағы рация арқылы Мергенбаевтың өзімен ауызба-ауыз сөйлестім. Серіктің жайын айттым. Сіздердің адрестеріңізді бердім. Өзі төрт-бес күнге сұранып сіздерге барып қайтамын деді. Күтіңіздер, екі-үш күнде барып қалар. Серікті менің атымнан құттықтап, бетінен сүюіңізді өтінемін. Тағы толық хат жазармын.

Бірнеше минуттан кейін шабуылға шығамыз. Уақыт болмай хатты қысқа жазып отырмын, кешіріңіз. Сәлеммен Красюк»,— деп қол қойыпты.

Бұл демалыс күні еді. Серік пен Борис мектеп маңында доп ойнап жүрген. Анна Ивановна хатты тағы бір анықтап оқыды да, оны төрт бүктеп қалтасына салып, сыртқа шықты. Ол тура мектепке қарай беттеп келе жатты да, тағы ойға шомды. «Серікке айтсам, ол сөз жоқ қуанар. Кішкентай жүрегі тайша тулап, қуанышы қойнына сыймас. Сонда Борис қандай күйде болады? Оған да ес кіріп қалған бала, ол да әкесін ойлайды ғой. Қой, бітіп келе жатқан жараның аузын ашпай, әлде де болса тұра тұрайын. Серіктің әкесі келе қалса, онда көрермін. Әлде де сабыр стейін»,— деп ана кейін қайтты. «Мергенбаев полк командирі. Ол қай полк? Бұрынғы 198-артиллерия полкы болса, онда оның командирі полковник Лысенко қайда? Ол полктың комиссары менің сүйікті Степаным қайда? Олар әлде майданда құрбан болып кетті ме? Жоқ, олай болмас»,— деп сүйген жарының жоқтығын жамандыққа жорығысы келмеді. Оны өлімге қимады.

Оның көзіне ыстық жас келіп іркіле қалды. Ол Москваға екеуін де іздеп хат жазды. Екеуі бір полкта болатын. Сонда Мергенбаевтың қазір қайда екенін білген Москва, комиссар Савченконың да қайда екенін білуі керек еді ғой?.. «Әлде комиссар туралы Красюк жаман хабар алып, маған хатқа жазғысы келмеді ме?..»— деген суық ойға тірелін барып, «Жоқ, ондай жаман хабар алмаған шығар»,— деп, ол ойдың тұйығынан да тайқып шықты. Сосын «Мергенбаевты күтейін. Ол Степанның қайда екенін біледі ғой»,— деген қорытындыға келді.

Күткен коп күндердің бірінде таң сәрісінен есік қағылды. Ұзақ танды көзімен атқызатын Анна Ивановна төсегінен тұрып, «Бұл кім болды екен, ертемен есік қаққан? Бірдеме сұрай келген көршілердің бірі ме? Әлде Сережаның әкесі келіп қалды ма?» деген екі ұшты оймен есікке келді де:

— Бұл кім?— деді.

— Анна Ивановна, есік аш, мен ғой, Варя,— деген көрші әйелдің даусы естілді есік сыртынан. Тағы сіренке сұрай келген ғой»,— деп ойлаған Анна Ивановна:

— Сіренке жоқ. Пештен шала алмасаң,— деп есік ашты.

— Анна Ивановна, сіренке сұрай келгенім жоқ. Сыртта сізді бір командир іздеп келіп тұр. Сережаның әкесі болу керек, сол сияқты қара,— деді ентігіп-демігіп сөйлеген көрші әйел. Анна Ивановна қуанғанынан:

— Варечка, сол Серіктің әкесі ғой, күтіп жүргенбіз. Саған рақмет. Қазір шығайын,— деп киінуге кейін қарай жүгірді. Көрші әйел үйден шығып кетті. Анна Ивановна тез киінді де, құшақтасып ұйықтап жатқан Серік пен Бористі оятпастан үйден шықты. Аңайда көрші әйелмен сөйлесіп тұрған офицер Анна Ивановнаны көріп, көшеде тұрған жеңіл машинаның жүргізушісіне «бері бұр машинанды» дегендей, оң қолымен белгі берді де, үйге қарай беттеді.

— Қымбатты жолдас Мергенбаев!— деп Анна Ивановна қатты дауыстап жіберді де, келген офицерді құшақтай алып, егіліп жылап қоя берді. Өлім-жітім көріп қайғылы болған екі жан бірін-бірі құшақтап ұзақ тұрды. Офицер де көзіне жас алды. Не заматта барып амандасуға шамалары өзер келді.

— Анна Ивановна, балалар қайда?— деді подполковник Мергенбаев. Анна Ивановна орамалымен көзін сүртіп тұрып:

— Үйге жүріңіз. Екеуі де ұйықтап жатыр,— деп үйге қарай бұрылды. Сонда ғана барып «балам шынында бар екен» дегендей, Жомарт қуанып кетті. Машина да келін есік алдына тоқтады. Анна Ивановна үйге бұрынырақ кірді де, өз төсегінің үстіне көнетоз одеал жаба салып, келген қонағын өздері жататын төргі бөлмеге шақырды. Бұл сәтте екі бала бірін-бірі құшақтап таңертеңгі тәтті ұйқыда жатыр еді. Жомарт Серігіп — жалғыз баласын көріп жүгіріп барып құшақтай алып бетінен сүйіп жатыр. Сол кезде Борис оянып кетті де, көзін уқалап, жанындағы Серікті сүйіп жатқан адамға қарай қалды.

— Боря, сенбісің?— деп, Жомарт Бористі құшақтап екі бетінен алма-кезек сүйді. Сонда ғана Борис Жомартты танып:

— Сережа, папан келді, ура!— деп айқайлап жіберді. Бористің қуанышты даусынан Серік те оянып кетіп, көзін уқалап ұйқысын аша алмай отырды да, бір кезде әкесін танып:

— Папа!— деп дауыстап әкесінің мойнынан құшақтай алды. Серік «папалап» жылай берді, жылай берді. Анна Ивановна да жылап тұр. Серіктің «папалаған» даусы Жомарт пен Анна Ивановнаның сай-сүйегін сырқыратты. Жомарт Серігін аймалап көтеріп алды да, не істерін білмей, екі бетінен кезек-кезек сүйе берді.

— Сережа, келдім, жылама!— дей берді ол, баласының қуанғаннан жүрегі жарылып кетеді екен дегендей оны уатып. Екі семьядан қалған қайғылы төрт жанның ойламаған жерден кездесуі осылай болды. Әке мен баланың, бала мен ананың шері ұшан-теңіз. Сол шерді тарқату оңайға түспеді. Жомарт пен Анна Ивановна қинала отырып, біріне-бірі көңіл айтты. Бірде қуанышты, бірде қайғылы әңгімелер қабаттасып жатты. Ақылды ана бар қайғысын ақылға жеңдіріп өзін-өзі тоқтатты да, стол басында шай ішіп отырып, болған оқиғаның барлығын Жомартқа айтып берді. Жомарт та өз семьясы тағдырының шет-жағасын рация арқылы сөйлескенде подполковник Красюктен естіген болатын. Жомарт бұл ел басына туған қаһарлы күндерде Серігін тауып алғанына да шүкірлік етіп, Жамал қайғысын жеңілдеткісі келді.

— Анна Ивановна, уақыт солай! Бір ғана біз емес, бүкіл совет халқы, қала берсе жер жүзі қарапайым халықтарына келген бір зор апат болды. Жандай жақсы көретін адамдарымыздан айырылған жалғыз біз емес. Фашизм, бас

кесер Гитлер лаңы жұртты қан қақсатты. Бекініңіз, жылағанмен, қайғырғанмен Степан Сергеевич қайтып келмейді. Сол сияқты қанша қайғырсам да енді маған Жамал тіріліп келер ме?! Келмейді! Енді Борис пен Серік аман болсын! Солардың тілеуін тілейік. Біз жыласақ, біз қайғырсақ, бұлар да шерлі болып жүдеп кетеді. Ауруға шалдығып кетулері де мүмкін,— деп Жомарт Анна Ивановнаға тоқтау айтты.

— Солай ғой, бірақ өлігін көре алмаған соң адамға қиын болады екен,— деп күрсінді ана көзінің жасын сүртіп отырып. «Степан Сергеевичтің өлімін қалай естіртер екенмін»,— деп қатты қиналып келген Жомарт ыңғайын тауып естірткеннен кейін, сол бір соғыстың бірінші күнін еске түсіргісі келді.

— Есіңізде ме, Анна Ивановна, 22 июнь күні таңертең қаладан шығып кетіп едік қой. Шекараға жақындай бергенде-ақ шабуыл жасап келе жатқан жау әскерінің алдыңғы бөлімдерімен соғыс басталып кетті. Сақадай сай келе жатқан жаудың танкалы құрамалары өйтіп-бүйткенше болмай, бізге тап берді. Бетпе-бет белдескен ұрыста зеңбіректеріміз іске аспады, көлемізге жараматы. Неміс танкалары оңды-солды бізді жайпап жіберді. Біздің полктан не бәрі он шақты адам ғана қалды. Сол алғашқы айқаста полк командирі оққа ұшты. Степан Сергеевич танк қирататын ғранатпен жаудың төрт танкасын табан астында талқандады. Сол сәтте сол жақтағы ағаш ішінен шыға келген бір танк Степан Сергеевич тобына, өздері де төрт-бес-ақ адам еді, тап берді. Олардың ғранаталары болмай қалды ғой деймін, танкіге винтовкадан оқ ата бастады. Сол сәтте танкіге орнатылған ірі калиберлі пулеметтен жау оқты боратып жіберді. Комиссар бастаған жауынгерлер түгелімен сол арада ерлікпен Отан үшін қаза тапты,— деп барып, Жомарт астыңғы ернін тістеп, басын шайқап көзіне жас алып, орамалмен бетін жаба сүртті. Анна Ивановна егіліп жылап отыр. Серік пен Борис сырттағы машина маңында еді, бұл әңгімені олар естіген де жоқ.

— Сонан,— деп жалғады сөзін Жомарт,— менің жанымда қалған жауынгерлер жауға қарсы аянбай оқ атып, жау танкісін өзімізге қарай беттетпеді. Сөйтіп, жан алып, жан беріп тұрғанымызда артымыздан күш келіп жаудың бетін қайтардық. Жауды окшелеп қуып бара жатқанымызда менің оң жақ санымнан оқ тиіп ауыр жараландым. Жүруге жарамай, көп өлік арасында қансырап жата бердім.

Қанша уақыттан соң екені есімде жоқ, бір кезде майдан даласынан өлік жинап жүрген өзіміздің әскерлер келіп мені бір жерге алып келді де, менімен төрт адамды самолетке салды. Сонан соң не болғанымды білмеймін, бір далалық госпитальда жатқанымды бірнеше күннен кейін бір-ақ білдім. Санымнан операция жасап, танып тастапты. Оң аяғым ап-ауыр, қозғалсам сырқырап ауырады. Госпитальда сол жатқаннан жата бердім. Госпитальды бір жерден екінші жерге көшіре берді. Сонан есімді жинаған соң, Жамал мен Серікті іздеп елге хат жаздым. Әкем Жамал мен Серіктің елге келмегенін, олардан хабарсыз екенін айтып хат жазыпты. Жамалды осылай жоғалтып жүре бердім. Екі ай дегенде жарам жазылып жүруге жарадым. Госпитальдан шығарып, бір артиллерия полкына штаб бастығы етіп тағайындады. Бір айдан соң подполковник атағын беріп, сол полктің командирлігіне ауыстырды. Бұл полк та талай кескілескен ұрыстарға қатысып, көптеген шығынға ұшырап жүрді. Шығынның орнын талай рет толтырып, ұрысқа шығып отырдық. Осы Днепрден өтуде ерекше көзге түсіп полкке гвардия атағы берілді. Полкымыз «Қызыл ту» орденімен наградталды. Офицерлеріміз бен жауынгерлеріміз де талай рет наградталды. Қазір осы полктың командирімін. Серік пен Жамалды қалай, қайдан іздерімді білмей жүруші едім. Бір күні подполковник Красюктен хат алдым да, сол күннің ертеңінде өзімен рация арқылы сөйлесіп, сіздердің хабарларыңызды естіп қатты қуандым. Менің бұл халімді дивизия командирі жақсы білуші еді. Қуанғанымнан сол кісіге барып жағдайымды айттым. Мен сұрамай-ақ: «Екі күнге босаттым. Барып баланды тауып ал»,— дегені. Мұндай өмірімде қуанбаспын да! Екінші эшелонда тұр едік. Орныма комиссарды қалдырып, бері қарай тартып отырдым. Жолда подполковник Красюктің штабына соғып, ол кісіге де алғысымды айттым. Міне, Анна Ивановна, қиын қыстау күндерде Серігімді паналатып бауырыңызға басыпсыз. Әке орнына — әке, шеше орнына — шеше болыпсыз. Сіз болмасаңыз Серіктің күні не болатын еді?! Сізге бір ғана рақмет айту аз сияқты. Сіздің бұл жақсылығыңызды немен ақтарымды білмей отырмын, деп қиналды Жомарт Анна Ивановна алдында.

— Сіз сонша қиналмай-ақ қойыңыз. Бұл істегендерімнің барлығы менің аналық борышым. Бұл әрбір совет адамының борышы. Әрбір партия мүшесі осылай істер

еді, егер осындай жағдайға тап болса. Жомарт Мергенбаевич, сізге көп рақмет. Хабарсыз кеткен Степанның Отан үшін ерлікпен қаза тапқанын сіздің аузыңыздан естідім. Сізден басқа мұны ешкімнің аузынан ести алмайтын едім. Өйткені оның өлімін көргендердің барлығы да қаза тапқанын өзіңіз айтып отырсыз. Оның куәсі сіз ғана. Әрине, бұл қайғылы хабар, сонда да менің жұбанатыным, өлмейтін адам болмайды, бәріміз де өлеміз ғой бір күні, Степан өлсе Отан үшін, бақытты болашақ үшін жаумен алысып өлді. Отан солдаттарының алдыңғы қатарында қаза тапқанын көңіліме медеу тұтам. Барлығымыз да сүйікті Отан үшін, коммунизм ісі үшін өлсек армансызбыз дейміз ғой. Олай болса Степан сол Отан үшін, коммунизм үшін белдескен айқаста мерт болды, арманы жоқ деп ойлаймын. Бірақ армансыз адам болмайды ғой, оның да арманы, аңсағаны болған шығар,— деді Анна Ивановна көзіне қайта жас алып. Оны салалы саусақтарымен сығып тастады да, сөзін әрі қарай жалғады.— Дегенмен, ол өзінің жеке басының арманы ғой. Отан мүддесі, халық мүддесіне қарағанда ол не? Степан коммунист еді, комиссар еді — Отан солдаты еді, сол Отаны үшін қаза тапты. Оның үстіне артына өзі сияқты бір Отан солдатын қалдырды. Степанның топырағы торқа болсын! Енді Борисім тірі болса болғаны,— деп Анна Ивановна өзіне өзі тоқтау айтып Жомарттың борыпын жеңілдеткендей болды. Жомарт көпті көрген бұл ананың соншама ақылды екеніне іштей риза болды. «Соғыстан бұрын екі-үш жыл көрші тұрдық. Онда жай әйелдердің бірі ғана сияқты еді. Кімнің кім екені қиыншылықта көрінеді деген осы-ау. Қандай ақылды, қандай парасатты адам. Міне, адам болса осындай болсын!»— деп қорытты Жомарт Анна Ивановна туралы ойын.

Сол күні Анна Ивановна мен Жомарт арасында ұшан-теңіз әңгіме жібінің ұшығы таусылмады. Сонан әңгіме соны мұнан былайғы өмірге ойысты. Жомарт Серік пен Бориске, Анна Ивановнаға әкелген сәлемдемесін берді. Енді берілмеген бір нәрсе бар. Оны қалай жөнін тауып берерін Жомарт білмеді. Ол ақша еді. Оны Анна Ивановна алмауы да мүмкін. Анна Ивановна біреуден ақша ала қоятын сұғанақ адам емес. Оны Жомарт біліп отыр. Сонда да қағазға мұқият оралып, екі жерінен айқұш-үйқыш жіппен байланған түйіншекті Анна Ивановнаға ұсынып:

— Анна Ивановна, анда-мұнда барғандай боласыз ба, мына азын-аулақ ақша еді, жолдарыңызға ұстарсыздар, — деді Жомарт.

— Қойыңыз, мұныңыз қалай? Елде әке-шешеніз бар көрінеді, соларға жіберіңіз. Біз енді қайда барып жатырмыз, ешқайда бармаймыз, — деп ақшаны Анна Ивановнаның алғысы келмеді. Сол сәтте столға сүйеніп тұрған Серік:

— Мама, алыңыз. Әлі елдегі атама барамыз, — деп папасының қолындағы түйіншекті алып Анна Ивановнаның қолына берді. Анна Ивановна енді алмай қайтып берудің жөнін таба алмай, ақшаны Серіктің қолынан алды.

— Ал, Анна Ивановна, менің майдан шебіне қайтар уақытым болды. Ақылдасайықшы, соғыс болса әлі жүріп жатыр. Ел жағдайы әзірше қиын. Мүмкін, соғыс аяқталғанша біздің Қазақстанға, Мерген қарттың үйіне барып тұра тұрсаңыздар қалай болады? Қанша айтқанмен ол соғыс болмаған жер, тұрмыс жағдайына қолайлырақ болар. Мерген қарт ақкөңіл адам, сізді бар ықыласымен қарсы алар еді, — деді Жомарт Анна Ивановнаны неміс бомбасы астында бүліншілікке ұшыраған қалаға тастап кеткісі келмей. Анна Ивановна ойға шомып біраз отырды да:

— Жомарт Мергенбаевич, оның жөні келмес. Мына заводқа орналасып қойдым. Сол заводты қалпына келтіру керек. Оның үстіне бастауыш партия ұйымының хатшысы етіп сайлады. Жұмыс көп. Сол қиыншылықтан қашып, өмір жеңілдігін енді іздеуім дұрыс болмас. Мұнан жаман күнде де қиыншылық алдында тізе бүккен жоқпыз. Сіз уақытыңыздан кешікпей полқыңызға барыңыз. Жеңіс күні алыс емес шығар. Біз үшеуіміз осында болайық, — деді. Жомарт ананың дәлелді жауабына қарсы ештеңе дей алмады. Елге барайық деп Анна Ивановна келіссе бір сәрі еді, енді Жомарт Серігін тастап кеткісі тағы келмеді. Ол жалғыз Серігінен тағы коз жазып қаламын ба деп қауіптенді. Осы абыр-сабыр асығыс жүргенде оны елге, атасына жіберудің де жөнін таба алмады. Ол өзінің осы ойын Анна Ивановнадан жасырмады. Анна Ивановна алдында: «Соғыс аяқталғанша Серікті қайда жіберем. Папасы болса кескілескен майданда жүр. Соғыс біткен соң келіп алар», деп ойлағанмен, соңынан бұл ойынан қайтып қалды. «Кім біледі. Сережа бір күні оқыс болып, не

болмаса ауырып-сырқап алай-былай болып кетсе, Жомарт алдында қара бет болып қалармын. Сонсоң оның өкініші кетпес. Онсыз да Жомарт Мергенбаевич қайғылы адам. Көз көрмеген өлімнің күйініші де, өкініші де, күдігі де көп көрінеді. Өз борышымнан Жомарт Мергенбаевич алдында құтылған сияқтымын. Не болса да Сережа әкесінің көзінің алдында болсын»,— деген қорытындыға келді де:

— Жомарт Мергенбаевич, оныңыз дұрыс екен. Өз қасыңызда болсын Сережа. Ол ақылды бала. Штапта болады. Тіпті майдан жағдайы қиын болып бара жатса, елден біреуді шақыртып оны елге, атасына да жіберуге болады ғой,— деп түйді сөзін Анна Ивановна.

— Өзім де соны ойлап отырмын. Ал онда, қымбатты Анна Ивановна, менің полкке оралар уақытым да болды, сізге көптен-көп рахмет. Бұл жақсылығыңызды еш уақытта ұмытпаспын. Хат жазып хабарласып тұрамын. Соғыс бітіп қолым босаған күні келемін. Оған дейін де қолымнан келген көмегімді аямаспын. Сіз Серігіме туған анасындай болдыңыз. Мен де Бориске туған әкесіндей қамқорлық жасауға борынштымын деп есептеймін,— деп, Жомарт орнынан тұрды. Борис Серікті үйден құшақтап шықты. Машинаға мінген Серікті Анна Ивановна құшақтап ұзақ жылады. Серік те жылады, Бористі құшақтаған бойы көпке дейін жібермеді. Тағдыры бір екі бала осылай қоштасты. Кешікпей машина орнынан жай қозғалып барып, жүріп кетті. Қолдарын бұлғап қала берген сол бір аяулы екі жанға Серік пен Жомарт та көз жазғанша қол бұлғап, батысқа, майдан шебіне қарай кете барды.

* * *

1959 жылдың күзінде Ленинградтан Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасына хат келді. Ол хат маған арналып жазылмағанмен, мені іздеп, сұрау салған хат екен. Оны баспа қызметкерлерінің бірі маған берді. Конверт сыртындағы «Абраменко» деген хат иесінің фамилиясын көре сала, осыдан он сегіз жыл бұрын болған оқиға есіме түсті...

Иә, Абраменко? Абраменко менің досым, майдандас қанды көйлек досым! Онан қалай хат келді? Ол өлген. Ол ерлікпен Отан үшін қаза тапқан. Оның ардақты зай-

ыбы Мария да өлген. Астыртын ұйым ісі үшін жан қиған. Осы шақта қаһарман достарымның жарқын бейнесі көз алдыма елестеп кетті де, бойымды сағыныш билеп орындыққа сылқ етіп отыра кеттім. Көңілім босап, көзіме жаста келіп қалды...

Хатты ашып оқысам: «Мен Николай Абраменконың баласымын. Атым Виктор...»— деп жазыпты бір жерінде. Сонда ғана барып бір кезде ата-анасыз, панасыз сонау Украинада, Македон селосында қалған кішкентай бес жасар Витя есіме түсті.

Иә, Витя селода қалған. Селодағы адал адамдар Абраменко семьясына жандармдар қанды шеңгелін салып жатқанда, «тым болмаса жас нәрестесі тірі қалсын» деп, сыртта ойнап жүрген Витяны алып кетіп жасырған. Міне, сол кішкентай Витя мені іздеп хат жазыпты. «Бала — өміріңнің жалғасы» деген осы екен. Фашистер Абраменко тұқымын күрта алмапты. Витя тірі қалыпты.

Бір жолы каникулға Киев қаласына барған Витя магазиннен «Переяслав партизандары» деген менің кітабымды кездейсоқ кездестіріп сатып алыпты. Онда өзінің әкесі мен шешесі туралы жазғанымды оқыпты. Менің әке-шешемнің тағдырын білетін адам ғой мұны жазып отырған деген ойға келіп, сол кітапты шығарып отырған баспаға хат жазыпты. Онда «...Мүмкіндігі болса, осы кітаптың авторын тауып алуыма көмектесіңіздер. Әке-шешемнің қайғылы тағдырын ол кісіден тағы да анықтап білгім келеді»,— деп жазыпты. Мен сол күні Витяға хат жаздым. Әке-шешесінің тағдырын бастан-аяқ баяндап, өзін Алматыға қонаққа шақырдым. Ленинградта Витя оқып жүрген Дене шынықтыру және спорт техникумы басшыларына оның жайын айтып, оған көмектесулерін сұрап арнайы хат жолдадым. Көп кешікпей Витядан екінші рет өз адресіме хат келді.

«Елдің айтуы бойынша сізді менің әкем мен шешем де Вася деп атаған көрінеді, сондықтан сізді менің де Вася ағай деп атауыма рұқсат етіңіз,— деп жазыпты хатының басында.— Сөйтіп, Вася ағай, ол кезде кішкентай болсам да сіздер туралы есімде біраз елестер қалыпты. Әлі есімде, бір күні түнде біздің үйде төрт адам отырып ұрыстыңыздар. Ұмытпасам, ұрыс қару-жарақ туралы болды. Мен әкемнің тізесіне сүйеніп тұрып тыңдадым. Сонсоң мамам мені алдыңғы бөлмеге алып кетті. Біраздан соң мамам тамақ

өзірлеуге айналып кетті. Соны пайдаланып қайта төргі бөлмеге келсем сіздер жоқ екенсіздер. Есік біреу, онан алдыңғы бөлме арқылы шығу керек еді, бұлар қайда кетті деп ойладым. Менен жасырынып қалды ма деп, бөлме ішін шарқ ұрып іздедім. «Папа, папа», — деп екі-үш рет даусымды шығарып әкемді шақырдым. Сонан кейін ғазиз әкемнің жарқын жүзін көре алмадым! Мамам байғұс та мені жақсы көретін. Мені құшақтап сүйе беруші еді. Сойтсем, ол да мені тастап кетерін біліп жүрген екен. Сонан өзіңіз жазғандай селода жалғыз қалып қойдым. Мамам мен Галя апайды тұтқынға алып, үйді ортеген күні село адамдары мені жасырып Пи селосына шығарып жіберді. Бір сұмдықтың болғанын білдім. Бірақ амал қанша, сол күннен бастап үш-төрт айға дейін жарық көргенім жоқ. Параска апайдың қарауында болдым. Ол апай бірде шатырға, енді бірде погребке, пеш үстіне жасырып жүрді мені. Папам мен мамамды сағынып жылап та жүрдім. Олар тұрсын өзімді ойнатып жүретін Галя апайға да зар болдым. Параска апайдан талай рет қашып та кетіп көрдім. Бірақ, үй жоқ, папам да, мамам да жоқ, түнде қайтып келіп жүрдім. Түнде кетіп қалатынымды біліп Параска апай ұрсып, «сені де неміс асып өлтіреді», — деп мені қорқытты. Сонан былай ол апай не айтса, соны істейтін болдым. Жасырын өмір сүріп жаттым. Параска апай мені тіпті көршілерге де корсетпейтін еді. Қазір ойлаймын, сол апай талай совет адамдарын жасырған шығар. Өйткені мен танымайтын көп адамдар түнде келіп, сол үйді күндіз паналап келесі бір күндері кешке, әбден қараңғы түскенде кетіп қалып жүрді. Көршілерден жасырғанмен, мені олардан жасырмайтын-ды. Сол бейтаныс адамдармен бірге жатып, бірге тамақ ішіп жүрдім. Сол апай сондай бір берік адам еді. Қанша уақыт өткені есімде жоқ, бір күні Параска апай: «Біздің адамдар келіп қалған болуы керек, комендант, староста, полицайлар қашып кетіп жатыр. Иттерге сол керек!» — деді.

— Біздің адамдар деп тұрғаныңыз кімдер? — деп сұрадым онан. Өл бетіме тандана қарады да:

— Қызыл Армияны айтам, — деді қуанып.

Мен тағы ойға кеттім. Біздің адамдар дегенге папамдар, партизандар келеді екен деп қалып едім. Енді Қызыл Армия келеді деген соң бәрібір партизандар сол Қызыл Армиямен бірге шығар деп ойладым. Соның артынан көп ұзамай алыстан зеңбірек даусы естіліп, село үстінен күн-

де самолеттер ұша бастады. Шатырда соның барлығын естіп жатамын.

Тағы бір жетіден соң селодағы чиновниктер кетті де, селоға майдан шебі келіп тірелді. «Байтал түгіл бас қайғы» дегендей, жандармдардың селоларды тіміскілеп біздерді іздеуге шамалары да келмесе керек. Енді Параска апайдың рұқсаты бойынша көшеде ашық жүре бастадым. Бірақ әр үйге неміс солдаттары орналасып, үй маңынан окоп қаза бастады. Бізді селодан қуып батысқа қарай көшірмекші болды. Жұрт көше бастады. Алдымен староста, полицейлардың семьялары көшті. Днепрдің сол жағынан қашып келе жатқандардың көбі сол азғындар: старосталар, полицейлар, олардың семьялары, туған-туысқандары болатын. Бұлар салт атпен, арбамен артынып-тартынып кетіп барады. Биік көк қалпақты неміс коменданттары да елден тонаған заттарын машиналарға тиеп өтіп жатыр. Солармен араласып Параска апай екеуміз де селодан шықтық. Апай селодан онша ұзап кеткісі келмеді ғой деймін, Пи мен Македон селосы аралығындағы сайға түсті. Бұрын біреудің жарды үнгіп қазған погребі болу керек, бір терең үңгірге мені кіргізіп отырғызды. Өзі шығып, жан-жақты болжап алды да:

— Витя, сен осы арада отыра тұр,— деп өзіміз келген жаққа қарай кетіп қалды. Көп кешікпей жарты қап азық алып келді. Сонсоң үйден ала келген күрегімен шым ойып әкеліп әлгі үңгірдің аузын бітей бастады. Шымның шөптесін жағын сыртқа қаратып қалап, кісі еңбектеп шығарлықтай тесік қалдырды да, үңгірдің аузын бітеп тастады. Біз бұл үңгірде көп жатпадық. Екі-үш күн өткен соң, төңіректе атыс басталып кетті де, «уралаған» дауыс шықты. Параска апай құлағын түріп отырды да:

— Қызыл Армия келін қалды ғой деймін. Мынау біздің әскерлердің даусы. Естимісің, «ура, ура» демей ме?— деп үңгірдің тесігінен сыртқа қарады. Мен де апайдың жанына бардым. Сөйткенше болмай апай тесіктен сыртқа шықты. Мен де оған ере шықсам, өзіміздің әскерлер батысқа, Македон селосына қарай қаптап кетіп барады екен. Параска апай қуанғанынан өкіріп жылап, біздің жанымызға келе берген бір солдатты құшақтай алды. Оның жанындағы тағы бір солдат мені құшақтап бетімнен сүйді. Сол сәтте менің қуанышымда шек болмады. Әлгі бетімнен сүйген солдат маған қол фонарын берді. Сөйтіп тұрғанда Македон селосы жақтан атыс басталып, барған сайын үдеп

кетті. Біздің жанымызда қаумалап тұрған солдаттар солай қарай сайдың ішімен жүгіре жөнелді.

Апай екеуіміз үнгірдің аузын ашып, азық-түлік, төсенішімізді алдық та үйге келдік. Үй бүлінген жоқ, аман екен.

— Үйді өртеуге де шамалары келмеген екен ғой жауыздардың, — деді апай. Сонымен апай екеуіміз погребке апарып қойған үй іші мүліктерін, ыдыс-аяқтарды үйге тасып, үйді жөндеп жинап қойдық та, бір жана дүниеге келгендей масайрадық та қалдық. Біресе сыртқа шығамыз да тың тындаймыз. Манағыдай емес мылтық даусы алыстан андасанда үзіліп-үзіліп естіледі. Фашистер алды-артына қарамай қашып бара жатқанға ұқсайды. Біздің әскерлер леклегімен ілгері қарай кетіп жатыр, кетіп жатыр.

Осылай біздің селолар басқыншылардан азат етілді. Майдан шебі батысқа ұзап кетті. Жұрт есін жинап, бірін-бірі іздеп табыса бастады. Үйлері аман қалғандары үйлеріне кірді. Үйлері өртенгендер, зеңбірек оғы, бомбадан қирағандары қайтадан үй салуға кірісті. Ішетін ас, киетін киімдері, төсеніштері болмаса да, жұрт мұнайған жоқ. Әркім өзінің тіршілік қамын істеп жатты. Көп ұзамай өкімет тарапынан жұртқа көмек те беріле бастады. Колхозға мал да, құрал-сайман, машиналар да келіп қалды. Колхоз бұрынғы сабасына келіп, шаруашылығына кірісін кетті. Село да көркіне келін, соғысқа дейінгідей құлпырып шыға келді. Бірақ мен бұрынғыдай әкешешесіз, үйсіз сол мейірімді Параска апайдың қолында қала бердім. Ол апай менің папам мен мамады іздейді-ау деймін, күнде үйден кетіп қалады да, кеш оралады. Маған аяныш білдіре қарайды. Әрине, менің тамағым аш емес. Киімімді де апай жамап-жасқап береді. Бірақ папам да, мамам да жоқ қой! Өзім де қарап жүрмеймін. Оларды іздеймін. Түсі таныс адамдар аты-жөнімді сұраса-ақ болғаны: «Менің мамамды көрдіңіз бе? Папамды біліп тұрсыз ғой, көрген шығарсыз? Мен жалғыз жүрмін», — деймін. Бірақ сұрау салған адамдарым менің мамамды да, папамды да көрмеген болып шығады.

Сонымен екі-үш жыл уақыт өтін кетті. Бір күні үйге жүз таныс екі адам келді. Бірі орта бойлы, мығым денелі сары, екіншісі онан гөрі жастау, орта бойлы, ашаң жүзді кара торы жігіт. Екеуі де менің бетімнен сүйіп, «Витя, халің қалай?» — деп хал-жайымды сұрай келді. «Осылар менің папам мен мамамды білетін шығар», — деп ойладым

да, олардан да сұрамақшы болып едім, бірақ Параска апайдан бата алмадым. Келген адамдар апайды төргі бөлмеге алып шығып ұзақ сөйлесті. Сонсоң: «Витя, оқу оқығың келе ме?»— деп сұрады мығым денелі сары.

— Оқығым келеді,— деп жауап бердім оған.

— Параска апай да сені оқысын дейді. Онда бізбен бірге жүр, оқуға түсіреміз. Мектеп жақсы. Жанында Днепр өзені ағып жатыр. Бос уақытында балалармен бірге суға түсесің, онда жүзіп үйренесің,— деді қара торы жігіт. Сол күні Параска апаймен қоштасып, келген екі адамға еріп кете бардым. Параска апай қатты жылап қалды.

Мені Львов қаласындағы балалар үйіне орналастырған сол екі адамның үлкені партизан Николай Михайлович Попов, кішісі Иван Прохорович Гаман екенін соңынан білдім. Олар да әкемнің жолдасы екен, бірақ папам мен мамам жайында ештеңе айтпады олар.

Балалар үйінде 1946 жылдан 1951 жылға дейін болдым. 1951 жылы тәрбиешім Ставрополь қаласына әкелін, мені Суворов мектебіне түсірмекші болды. Бірақ жасым асып кетіп ол мектепке түсе алмадым. Сонсоң тәрбиешім сол қаладағы балалар үйіне берді. Сонда бір жылдай болдым, ремесло училищесіне түстім. Оны 1956 жылы үздік бітіріп шықтым. Училищеде оқып жүргенімде спортпен шұғылдандым. Екі жыл машина-трактор станциясында жұмыс істедім. 1958 жылы осы техникумға түстім. Келер жылы бұл техникумды бітіремін. Македон селосында бірнеше рет болдым. Бірақ кімнен сұрасам да әкешешемнің тағдырын біле алмадым. Сіздің кітабыңыздан папам мен мамамның тағдырын бір-ақ білдім!..»— деп хатын аяқтапты Витя.

Витя Абраменко осылай тірі қалыпты, табылды. Қазір Киев қаласында Данилевская көшесі, 52-ші үйде тұрады. Өмірден өз орнын тауып, қоғамға адал еңбек істеп жүр.

Ваня, Мария, Галя Гамандар мен Илько Витряк және Вася Яковенколар да қазір ер жетіп, туған жерлерінде тұрады. Борис пен Серіктен хабар жоқ. Сонан былайғы олардың тағдыры маған белгісіз. Олар да тірі болса бір жерде жүрген шығар, табылып қалар деп үміттенемін. Ал қаршадай Миша Гаман болса, өздеріне мәлім, жау қолынан қаза тапты.

Соғыс зардабы осындай. Соғыс зор апат. Сондықтан дүние жүзіндегі барлық ізгі ниетті адам бейбітшілік болуын тілейді.

Егіс бригадасының бригадирі Григорий Васильевич Витряк партия жиналысынан кешірек қайтты. Қабырғадағы үлкен сағаттың стрелкалары бірқалыпты қозғалысымен түнгі сағат бірден жиырма бес минут өткенін көрсетіп тұр. Бұл, әрине, әдетте бола беретін жиналыстардан гөрі тым-ақ кешеуілдеуді байқатты.

Мария Исаковна бұл уақыттың ішінде үй ішінің бірталай шаруасын, оны-мұнысын жайғастырып қойды. Кешкі тамақ әлдеқашан әзір болған еді, бірақ Мария Исаковнаның өзі де, он төрттегі баласы Илько да тамақтану үшін столға отыра қоймады. Бірі әкесін, бірі зайыбын — екеуі Григорий Васильевичті күтіп, бір-біріне үнсіз қарасып қана отырды. Күткен сағаттар қандай ұзақ болып көрінеді десеңші.

Олар оның ұзақ келмегеніне едәуір тағатсызданды. Григорий Васильевич бұрын еш уақытта мұнша кешіге қоймайтын-ды.

Осындай бір үнсіздік үстінде терезеден біреудің сәл шерте қоюы мұң-ақ екен, Илько атып тұрып, есікке қарай жүгірді.

— Илько, сен әлі жатқан жоқсың ба?— деді Григорий Васильевич кіре беріп, ол баласын мейірлене аймалап, еркелете құшты.

— Жоқ, өке, мамам екеуміз сізді көп күттік. Неге кешікті деп уайымдадық. Қайдағы ұйқы, осындайда ұйқы болар ма?— деді әкесіне Илько, әрі еркелік, әрі бір көңілсіздікпен.

— Әкесі, бүгін сен тым көп кешіктің ғой?— деді Мария Исаковна еріне дастарқан жасап жатып.

— Бүгінгі жиналыста бір үлкен мәселе қаралды, міне, соның себебінен көбірек аялдауға тура келді,— деді Григорий Васильевич шаршап қалжыраған, ойлы пішінмен.

— Әке, сіздердің осы жиналыстарыңызға келген бөтен адамдарыңыз кім?— деп, құмарлықпен сұрады Илько тостағандай көкшіл көздерін әкесінен айырмастан.

Баласының бұл сұрағында бос құмарлықтан гөрі сол келген адамдардың жайдан-жай келмегенін сезгендей, енді-енді соны анығырақ білуге ынтыққандай кескін бар еді. Григорий Васильевич баласының бетіне қарап, сол ғана жымып күлді де, артынша бір сәт ойланып қалып:

— Осы уақытқа дейін тамақ ішпей, мені күтіп, аш отырғандарың не, ә?— деп, әлгі сұраққа берер жауапты ойластырған түрмен, әңгіме бетін басқа жаққа бұра түсті.— Мені күтіп, баланы, өзінді осынша зарықтырармысың, мені осыдан келмей жоғалып кетеді деп ойладыңдар ма? А, жоғала қалсам, сендер бар тамақты жемей, аштан өлесіңдер ме? Бұларың жақсы әдет емес.

Ол тағы да аз кідірді де, баламнан оның несін жасырамын дегендей:

— Айтпақшы, әлгі сен сұраған кісі Ржишевтен, аудандық комитеттен келіпті. Илько, сенің көзің оны қайдан шалып жүр? Ол қас қарая, қараңғы түскен соң келген еді ғой?— деп қарсы сұрақ берді.

— Мен бе, мен ол кезде мектептен келе жатыр едім, бір машина селолық советтің кеңсесіне келіп тоқтады. Бейтаныс адам машинадан түсті де, кеңсеге асыға басып кіріп кетті,— деді Илько.— Бірақ жүзін абайламай қалдым, өзі қандай адам?

— Ал сендердің мектептеріңде не болып еді, кеш қайтыпсыңдар ғой?— деп сұрады ол.

— Мектептегі пионерлер мен комсомолецтер жиналып, майдан хабарларын оқыды,— деп көңілдене сөйледі Илько.— Ересек комсомолецтер ертең военкоматқа барып, армияға өз еріктерімен баруға сұранбақшы. Олар кешке қарай винтовканы, пулеметті, гранатаны оқып үйренеді. Ал, бізге сендер әлі жассыңдар деп, мацына жуытпайды, он төрттегі бала жас бола ма екен!

— Комсомолецтердің мұнысы игілікті іс екен. Соғыс жаңа ғана басталды ғой. Олар — Отанымыздың ең адал жас перзенттері әрі ұрыстарда бізге керек болады ғой. Олардың соғыс өнерін үйренуге ынталана кірісуі, әрине, жақсы,— деді Григорий Васильевич ұлының сөзін ықыластана тындап,— бұл — сүйсінерлік іс. Ал әзірше оларға мұнда да жұмыс табылады. Тылды нығайту — майданда белдескенмен бірдей, ізгі іс.

Григорий Васильевич баласына жылы шыраймен қарады.

— Ал, әкесі, аудандық комитеттен келген қонақты үйге неге шақырмадың?— деді Мария Исаковна еріне.

— Василий Алексеевич менен бұрын шақырып қойыпты. Ол колхоз партия ұйымының секретары ғой, мүмкін, келген адаммен ол кейбір мәселелерді шешуі керек шығар. Менің онымен қабаттасқым келмеді.

— Ал майданнан қандай хабар бар?— деді Мария Исаковна әлгі келген адам бір жаңалық айтқан болар деген оймен.

— Мама, сен қызық екенсің,— деді Илько.— Мен майдан жайы туралы саған нақ қазір екі сағат бойы айттым ғой. Түсінбедің бе? Ең басты, жаңа хабарларды айттым, ал енді тағы папамның мазасын аласың.

Анасы сәл жымия баласына қарады да:

— Сенің айтқандарыңа қосар жаңалығы бар ма екен дегенім ғой!— деді.

Григорий Васильевич көз қиығымен баласына қарады да, үлкенмен де, кішімен де, жатпен де, жақынмен де сөйлескендегі ежелгі байсалды, ұстамдылығымен, сөздің бір жағын қалжыңға айналдырғандай:

— Илько, мамаң дұрыс сұрап тұр, екіншіден ол сенің сөзіңе иланбағандықтан емес, тағы не бар екен деген оймен сұрады. Шешеннің әлгі келген адамның қандай жаңалық хабар әкелгенін білгісі келіп тұр ғой,— деп түсіндірді баласына Григорий Васильевич.— Сен өзің білесің, біз әр уақытта саған сенеміз, сенің өтірік айтпайтыныңды біз жақсы білеміз, мектеп оқушылары өтірік айтпайды, олардың адалдыққа берген анты бар.

Илько шешесіне кінәлы адамша «артық айтсам кешірерсің» дегендей мұңая қарады:

— Мен мамама біраз өкпеледім, өйткені ол майдан жайын менен сұраған еді, мен бар білгенімді, естігенімді айттым, ал енді тағы да сенің мазанды алмасын дегенім ғой, артық болса, мамажан, кешіре көр,— деп ол мамасына бұрылды.

Мария Исаковна ұлын құшақтап, оны бауырына қатты қысып, торсиған қызыл жүзінен шөп-шөп еткізіп құшырлана сүйіп алды.

Григорий Васильевич әйелі мен баласының құшақтасып тұрысына аса бір үлкен мақтаныш сезімімен, әкелік мейірімділікпен жайдары қарады, ол аз кідірістен кейін, сабырмен әңгімесін айта бастады.

— Аудандық комитеттен келген жолдас жиналыста бізге мынаны хабарлады: қарғыс атқан гитлершіл сұмырайлар тосыннан бізге бас салып, өзінің сыбайластарымен жаулап алған елдерден көп күш жинап, Қызыл Армия бөлімдерін ығыстырып, еліміздің ішіне қарай баса-көктеп келеді,— деп бастады Григорий Васильевич.— Біз дереу

эвакуацияға әзірленуіміз керек, бірақ ешқандай абыржу болмауға тиіс. Еркін, адал еңбегімізбен табылған бір сабақ жібiмiз жау қолына түспейтiн болсын. Жау табаны уақытша жерімізді басса да, төрімізді баспасын!

— Оңбаған бұл иттер бәрібір алыс кете алмайды, оларды біз құртамыз,— деп ызалана, даусын көтере сөйледі Илько.— Біздің бәріміз Қызыл Армияға, оның жауынгерлеріне жәрдемдесеміз. Біздің Армия күнті! Жау біздің халқымызбен соғысу дегеннің не екенін көретін болады. Ал егер мені армияға алатын болса, мен де барамын.

Илько осы сөзді айтты да, біресе шешесіне, біресе әкесіне қарады.

Григорий Васильевич пен әйелі екеуі балаларының бұл сөзіне сүйсініп, оны мақтанып ете, бір-біріне қарады.

— Саған әлі ертерек, сенсіз де жөнeрміз, әзірше сабыр ете түр. Дайындала бергенің артық болмас.

— Әрине, біз жеңеміз. Бас қолбасшы үшінші июльде не деп еді? Әне, менің столым үстінде жазулы тұр, қарашы: «Жолдастар, біздің күшіміз ұшан-теңіз. Дандайсыған жаудың бұған көп кешікпей-ақ көзі жетуге тиіс. Біздің жеңісімізге қарай, алға!» Міне, осы сөзді біз әруақыт есте ұстауға тиіспіз,— деп бітірді сөзін Илько әкесін айқара құшақтап.

— Сөз жоқ, бірде-бір совет адамы біздің жеңетінімізге шек келтірмейді,— деп оның сөзін қостады Григорий Васильевич.— Сүйікті ұлым, біздің қайсымыз болсақ та, өз Отанымызды төсімізді төсеп қорғаймыз. Отанымыз үшін, халқымыздың бақыты үшін қасықтай қанымызды аямаймыз. Кінәсыз совет адамдарын: карттарды, жастар мен сәбилерді өлтіргені үшін, біздің адал еңбегімізбен, маңдай терімізбен жасалған мәдениет мұраларын талқандағаны, бұзғаны, бүлдіргені үшін бұл зұлымдардан кек аламыз.

— Папа, сенің «партия не айтса, бәрі орындалады» деген сөзіңді мен ешқашан есімнен шығармаймын. Біз жеңеміз, мұны жұрттың бәрі біледі,— деді Илько мақтаныш сезімімен.

Оның айтқан осы сөзі әлдилегендей, көңілін жай таптырғандай болды білем, ол әкесінің көз алдында маужырап ұйықтап кетті.

Таңертең сельсоветке келе жатып, Григорий Васильевич сельсовет үйінің сатысында тұрған Василий Алексеевичті корді. Тегі, ол мұны тосып тұрса керек.

— Қартым, ұйықтамаған екенсің, көзіңнен көріп тұрмын,— деді, саулығын сұрастыра тұрып Василий Алексеевич Буряк.— Мен де көз шырымын ала алмадым.

— Ал, әлгі жиналыс жайы қалай болды, қай сағатқа, қай кезге шақырамыз?— деп сұрады Буряктан Григорий Васильевич.

— Кешкі беске деп тұрмын. Халыққа ертерек құлақ қағыс ету керек, олар жұмысын кешкі сағат беске дейін бітіретін болсын. Ал біз қазір колхоз басқармасымен, селолық Совет председателимен келісіп, сол жиналысқа дейін жұмыстың бәрін ойластырып қоюға тиіспіз, адамдарды шақыруға Захар қартты жібердім.

— Василий Алексеевич, комсомолдардан да адамдар шақыру қажет болар және активтің кейбіреулерін келтірген жөн болар.

— Абыржымаңыз, Григорий Васильевич, бәрі де ойланғаныңыздай болады. Комсомолестер шақырылады. Оның ішінде Ильконы да шақырам. Оны білетін боларсыз деймін? Ол — біздің кішкентай активісіміз. Бұларға қоса бригадирлер — Ефим мен Стратон қарттарды, әйел активтерден екі сауыншыны шақырмақпын... Меніңше, жеткілікті болар.

— Иә, әрине, жетеді, мұны қуаттаған жөн болар.

Жиналыс тура сағат бесте басталды. Парторг Буряк эвакуация жоспарын, оның қалай ұйымдастырылатынын айтып берді.

Жиналыс өтіп жатқан кішкене бөлме іші құлаққа ұрған танадай. Тек оқтын-оқтын әрбір бұрыштан ауыр күрсінулер ғана естіледі. Кімге болса да, атамекенін, туып-өскен жерін, өз қолынан салған үйін тастап кету оңай соға ма екен! Мұндағы мәдениет, байлықтың бәрін олар өз қолдарымен жасады, сондықтан да мұндағы әрбір зат, үй, жер — бәрі де жандарына сондай жақын, сондай қымбат.

Ертенінде таңертең осындағы тұрғындардың әрқайсысы әбігер-абыржусыз, зор сабырмен өз жұмыстарымен шұғылданды. Мал, астық және колхоздың басқадай мүліктерін алыс тылға жөнелтуге ыңғайлап, әзірлей бастады.

Соғыс тәңірісі атанған артиллерия канонадасының алыстағы дүбірі Малый Букринге де еміс-еміс естіле бастап еді. Жаудың шабуылы үдей түсті. Селодан Қызыл Армияның уақытша шегінген кейбір бөлімдері, обоздар,

көліктер, зеңбіректер және үсті-басын тозаң басқан солдаттар өтіп жатты.

Абыржу, асығыстық күшейе түсті, майдан барған сайын Днепр өзеніне жақындады. Канонада дүбірі барған сайын айқын естіле бастады. Жау бомбардировщиктерінің қарақұрым топтары Днепр үстін жиі-жиі торып жүрді. Бомбаның бірлі-жарым жарылған даусы естілді.

Шығысқа қарай обоздар мен зеңбіректер тізбегі созылып өтіп жатты. Олардың соңынан жараланған солдаттар қабақтары қатып, түнеріп, ілби басып келеді. Осы топтардың ішінде балалы әйелдер мен бала-шаға, кемпір-шалдар да кетіп барады. Туған жерден кетіп бара жатқан осы бір қалың топ ертең-ақ қайтып ораларына сенімділікпен, оның үстіне өжет қаталдық пен ыза керегенен ашу, нағылетпен кетіп бара жатыр.

Немістер селоға жақындады. Малый Букриннің коммунистері мен комсомолестері аудан орталығы Ржищев қаласына кенет шақырылды. Аудандық партия комитетінің ұйғаруы бойынша жау тылындағы астыртын жұмысқа қалдырылған жолдастардан басқа барлық коммунистер мен комсомолестер Қызыл Армияның шегінуші бөлімдеріне қосылуға тиіс.

Малый Букриндегі подполье жұмысына Григорий Васильевич Витряк пен Василий Алексеевич Гуряк қалдырылды.

Илько көп кешікпей-ақ бұл жаңа жағдайға тез көндікті. Аспанды торып жүрген жау самолеттерінің гүріліне ол құлақ салмады. Бұл оған үйреншікті үн болып кетті.

Бірақ баланың еңсесін бір ауыр зіл басқандай, көңілсіз де, ойлы да еді.

Илько ата-анасының жүзіне де кейде үрейлене, кейде мазасыздана қарайтын. Соңғы уақытта Григорий Васильевич те тым өзгеріп кетті. Оның өңі сынып қартайыңқырап жүдеді, бірақ ол сол бұрынғы қалпынша сабырлы да ұстамды болып қала берді.

Бұл күнде Ильконьң кең пейіл, рақымды шешесінің бетіндегі әжімдері қалындап, жағы сорайып, тостағандай үлкен қара көздерінен қайғының, уайымның ізі сезіліп тұратын болды. Бірақ ол да бұрынғыша жұмысқа жігерлі, ерінбейтін, жалықпайтын еді, ымырт жабылғанға дейін шаруасымен тынымсыз айналысады да жүреді.

Бала да болса сезімтал, жаны жақсы, есті Илько ата-анасының жүзіндегі бұл өзгерістердің себебін жақсы түсінетіп. Ол ата-анасына бұрынғыдан да мейірімді, рақымды болуға тырысты, шамасының келгенінше қолғабыс етті. Оларға үнемі жақсылық істеуге, анасының үй ішіндегі жұмысына көмектесуге, оның жұмысын өзінің қолғабысы арқылы болса да жеңілдетуге тырысты.

Бұл қауіп-қатерлі күндерде Илько жастығына қарамастан, Василий Алексеевичке де қатты қолғабыс тигізді.

Парторг оған жиі-жиі тапсырмалар беріп тұрды. Илько оларды мүлтіксіз, барынша тындыра орындады. Ол өзінің жақын, қымбатты, қадірлі адамдарына осындай қиын-қыстау күндерде қолынан келгенінше септігін тигізіп, тапсырмасын орындағанын едәуір-ақ мақтаныш ететін.

Осы жуырда-ақ ол еліміздің алыс тылына қарай мал айдап кеткен жолдастарына қызғана қараған еді. «Менімен қарайлас болса да, анау балалар маңызды тапсырмалар алды, ал мен болсам, күр босқа жүрмін, маған ешқандай тапсырма бермейді» деп ренжитін. Енді ол ой ескіріп, артта қалып бара жатқан сияқты көрінді. Василий Алексеевич оған сен пионер вожатыйсың, саған осында болу қажет дегенде, парторгтын бұл сөзі оған қалжың сөздей көрінуші еді, ол мұны қорлықтай көріп жылап жібере жаздайтын. Бірақ біраздан соң Василий Алексеевичтің бұл сөзінің қалжын емес екеніне оның көзі әбден жетті.

Бір күні таңертең селолық советтің күзетшісі Захар карт ойнек қақты. Илько жаңа ғана ыдыс-аяқты, еденді жуып, киімдерін тазалаған-ды. Үйде тірі жан жоқ еді. Әкесі мен шешесі таң қылаулана үйден кетіп қалған болатын.

— Илько, үйдемісің?— деп айқайлады Захар карт.

— Ата, үйдемін, ата, үйдемін,— деп жауап қатты Илько, есікті ашып жатып.

— Сеіі Василий Буряк шақырады, дереу келсін дейді. Тездет...

— Қазір, міне, ата,— деді ол асыға киініп, парторгтің шақырғанына қуанып кетті.

Бірнеше минуттен кейін жүрегі алқынған Илько партком есігін қақты.

— Кіріңіз,— деген Василий Алексеевичтің даусы естілді.

Илько болмеге жүгіре кірді... Бірақ қатты абыржып қалды, өйткені үлкен жазу столындағы Василий Алексе-

евичпен қатарласа креслода өз әкесі Григорий Васильевич отыр.

Ол әкесінің күтпеген жерде отырғанына едәуір-ақ ыңғайсызданып қалған еді.

— Илько, маған ешқандай тапсырма бермейді деп ренжулі едің сен,— деді Василий Буряк оған қарап,— бүгін бір аса маңызды тапсырма болып тұр, мұны сенен бөтен адамға беруге болмайды. Мынау пакетті Дударі селосына апарып, тек партком секретарына ғана табыс ету керек. Конверттің сыртына алдым деп, ол қол қоятын болсын. Жолда абай бол, қазір сан қилы адамдарды кездестіруге болады, ал пакет өте құпия. Саған бұл түсінікті болар,— деп қадағалап айтты Василий Алексеевич.

— Бәрін ұқтым,— деді Илько.— Тапсырманы орындауға әзірмін.

— Ал Дударіге қалай барамын деп ойлайсың?..— деп сұрады парторг.— Жаяу ма, салт па?

— О не дегеніңіз, Василий Алексеевич,— деп Илько наразылық білдірді,— қазір салт атпен қауіпті, жаяу барғаным дұрыс. Егер біреу-міреуді көре қалғандай болсам, кез келген бұтаның түбіне жасырына қоюға болады. Ал атпен қайда сыясың, ол қайта өзінді ұстап береді.

Григорий Васильевич баланың тапқырлығына барынша риза бола күлді, ал Василий Алексеевич те оның байсалды, сабырлы кескініне қарап, сәл жымыып қойды.

Ол ішінен «Осындай зерек, тапқыр балалардан жақсы барлаушы шығар еді» деп ойлаған пішінін жасыра алмаған еді.

— Илько, сенің мұның жөн болар,— деді парторг пакетті ұсынып жатып...— Өзің қайсысын жөн дейсің, соны істе. Әйтеуір, сақ болғайсың, тапсырманы орындасаң, болғаны.

Илько пакетті қамзолының сол жақ қалтасына салды да, жүріп кетті.

Тапсырманы орындайтын сапарға аттанардан бұрын Илько үйіне соқты да, сақтық үшін үстіндегісін тастап, ескі костюмді киді, сонсоң тапсырманы орындау сапарына кетті.

Алғашқы тапсырманы ол жаман орындаған жоқ.

Дударіге бара жатқан жолында ол ешқандай оқиғаға, тіпті, ешбір адамға ұшыраспады, ал үйге қайтып келе жатқанда, Мартыновканың бағы арқылы жүрген еді. Иль-

ко бақ ішіндегі жалғыз аяқ жолмен емес, бұта-бұтаны қуалап қиялай жүрді. Бақтың Малый Букрин жағындағы шетнен жиырма метрдей жер қалғанда, Илько бақтың қалың бұталарының арасында жасырынып отырған со-райған бір ер кісін көрді. Бұл Ильконы қайран қалдырды, оның отырысы оған тым-ақ күдікті көрінді.

«Өзі үлкен адам, ал менен жас баладай-ақ құты қашып, үрейленін кетті. Не де болса, мұнда бір терең сыр бар» деп ойлады Илько ішінен.

Баққа таяна бергенде, Илько ойламаған жерден, қолында бір түйіншегі бар баланы көрді. Бала бұта-бұтаның арасымен сақтана басып, жан-жағына жалтақ-жалтақ қарап, Илько бет алған жаққа қарай кетіп бара жатыр.

Илько бұға қалып, біраз кідірді, мұның қайда баратынын байқау үшін оны ілгері жіберін, бақтан шығуын күтіп тұрды.

Бұл баламен бақ ішінде жасырынып жатқан адамның байланысы барлығын ол осы бір сәтте-ақ аңғарып қалды.

Қолында түйіншегі бар бала Малый Букринге қарай бет алды, ал Илько бұл кезде бақтан шықты да, әлгі баланы жылдамдата басып, лезде қуып жетті.

Илько бұл баланы жақсы танитын-ды. Бұл Малый Букриндегі бұрынғы кулак Роман Гердюктің баласы еді, әкесі іріткі жасағаны, колхоз мүлкін ұрлағаны үшін он жылға сотталған болатын.

Илько Роман Гердюктің бүкіл семьясын білетін-ді, бұл залымды Малый Букриндегілердің бәрі жек көретін.

Илько баланы қуып жеткенде, ол сасқалақтап, оған кінәлы адамдай жалтақтай қарады.

— Тамақты Мартиновкада кімге апардың, мені көргенде, бұтаға жасырынған әлгі адамың кім?— деп сұрады Илько оған сұстана қарап.

Ол баланың аты Ваня еді. Ваня күмілжіп, сықсиған, іркіліп жас келген көздерімен Илькоға үрейлене қарады да:

— Ол менің әкем еді, соған тамақ апарып келе жатырмын,— деп жауап берді.

— Е, әкең ол жерде не істеп жүр? Әй, тоқта, ол несіне жасырынады, шыныңды айт!— деп, Илько Ваняға қатуланып, сұқтана қарады.

— Ол үйде бір-ақ рет болды, коммунистер ұстап алып, қамап қоя ма деп қорқады,— деді даусы дірілдеп Ваня.

— Ол әзірше орман ішінде бас сауғалап жүр, немістер біздің селоға қашан келер екен деп күтетін болуы керек менінше. Солар келісімен-ақ, әкем үйге оралмақшы.

— Ал енді айт, әкең үйлеріңе қашан келді?— деп, даусын бәсеңдете сұрады Илько.

Мұнда келгеніне он шақты күн боп қалды. Үш күн үйде, ал бір күн Мартыновкада түнеді,— деп жауап қайырды Ваня, қолымен көзін сүртіп жатып.

— Ал ол бұған дейін қайда болып еді, білетін шығарсың?— деп сұрады Илько, балаға сынай қарап.

— Донбаста болса керек, әкемнің мамама айтқанынан аңғарып қалдым,— деді Ваня, ешбір қулықсыз балалық аңқаулықпен.

Ол мұның бәрі тосыннан тап болған өжет баланың бастырмалатып берген сұрақтарына үрейлене тұрып, аңғал айтылған ағатсыз шындық еді.

Илько селоға келісімен, еш жерге тоқтамастан, селолық советке келді.

Парткомда жалғыз ғана Василий Алексеевич бар екен, ол алдында жатқан көп қағазды ақтарып отыр. Илько тапсырманы орындағанын айтып, сыртында «алдым» деген белгісі бар конвертті парторгке ұсынды.

Василий Алексеевич Илькоға алғыс айтты, жолда ешқандай уақиға болған жоқ па деп сұрастырды. Илько алғашқыда қысылып, абыржып қалды.

Осы кезде есік ашып, Григорий Васильевич кіріп келді.

— Ал не, қалай Илько, барған жұмысыңды тындырдың ба?— деді әкесі.

— Жігіт екен сіздің балаңыз, өжет, пысық бала,— деп Илько үшін Василий Алексеевич жауап қайырды.

Парторгтың мақтағанына Ильконың мерейі өсіп, көңілі көтеріліп қалғандай болды.

— Менің жұмысым жаман емес қой... Мақтағаныңызға рақмет. Мен жолда бір жайсыз жайды көрдім,— деді Илько алқына сөйлеп.

Ол Мартыновкадағы бақта Роман Гердюктің жасырын, бейсауат жүргенін және оның баласы мен өзінің өңгімесін бастан-аяқ баяндап берді.

— Ие, бұл онша ұнамды хабар емес екен,— деді Василий Алексеевич қабағын түйіп.— Сақтығың үшін саған

алғыс айтамын. Сен жақсы барлаушы, кейін тәуір тергеуші болады екенсін.

— Ие, бұл едәуір үлкен жаңалық, — деп күрсінді Григорий Васильевич. — Жарайды, балам, үйге бар, демал, Гердюк туралы тіс жарып ешкімге ештеңе деуші болма. Мамаңнан басқа тірі жанға ләм деме. Түсінікті ме?

Григорий Васильевич есіктен сыртқа беттеген баласына сүйсіне қарады.

— Әке, бәрін де ұқтым. Бала да болсам, аңғарам ғой, — деді де, Илько шығып кетті.

— Бұл онбаған, жебір тышқандар індерінен шыға бастаған екен, — деді Василий Алексеевич Буряк қабағын түйген қатулы түрде, — бұларды жау келмей тұрып, ертерек түншықтырып тастаған жөн болар. Өйтпесек, олар ертең біздің жалпы ісімізге кеселін тигізеді, жеңіске ұмтылған талабымызға бөгет болады.

— Иә, жау қайдан келсе, онан келсін, жаудың аты — жау, сондықтан жау атаулының қайсысына болса да, рақым болмау керек. Фашист айуан сияқты, ішкі дұшпан да бізге қауіпті.

Жиырма адамды қару-жарақпен жабдықтап, Василий Алексеевичтің бастауымен екі күн ұдайы олар Мартыновканың ой-шұқырын, барлық қуысын, бау-бақтарын сүзіп шықты. Бірақ бұл іздеудің нәтижесі болмады. Роман Гердюк те, оны жасырушылар да табылмады.

Осы уақиғадан соң біраз күндер өтті, қанылезер қорқаулардың фашистік тобырлары Малый Букринге де баса-көктеп енді. Бұл зұлымдармен бірге өлгі азғын Роман Гердюк те селоға келді. Ол селолық староста боп тағайындалды, селоны билеп-төстеді, кінәсыз жай халықтың басына әңгір таяқ ойнатып, ойына келген арамдықтарын жасады.

Григорий Васильевич Витряктың үйінің құлыбын бұзып, староста оған неміс комендатурасын орналастырды, ал өзі селолық советтің үйін алды. Гитлердің сұрғылт шинель киген сұр шегірткелері деревняға кара құрттай жабылып кетті. Олар бейбіт халыққа зорлық-зомбылық көрсетіп, талауға кірісті, маскүнемдікке салынды, халыққа жәбір-жапа көрсете бастады.

Ертеңінде-ақ басқыншылар «жаңа тәртіп» орнатуға белсене кірісті. Селоның тап ортасына, мектеп қасындағы алаңға дар ағашын орнатты. Үшінші күні таңертеңгі

онда олар селоның барлық халқын зорлап осында айдап әкелді. Міне, осы халықтың көзінше Малый Букриннің ең таңдаулы он екі адамын ешбір жазықсыз дарға асты.

Бет-ауыздарының мылжа-мылжалары шыққан, оне бойларын қан басқан оларды дар қасына сүйреп әкелді. Олар соққыдан аяқтарын тәлтіректеп баса алмайды. Барлығын бір арқанға көгендепті. Ұрып-соққанға, қорлық-жәбірлеушілікке қарамастан олар еңселерін жоғары көтеріп, тайсалмай жүріп келеді, коммунистік қажырлылық, табандылық өмірінің ақтық минуттеріне дейін олардың рухын төмен түсіртпеді. Олар халықты көргенде бұрынғыдан да жігерленіп, ақырғы күштерін жинап, еңселерін көтере жоғары қарады:

Дарға асуға алып келген осынау топтың ішінде Григорий Васильевич Витряк тұр. Ол бойын жинап, басын көтеріп алды да, мұңайып тұрған халыққа қарады.

— Жолдастар, ширандар, табанды болындар, мұнайғанмен іс бітпейді, фашист арамзаларына қарсы рақымсыз күресіндер. Туған жерімізді, балаларымызды қорғаңдар. Қызыл Армия қуатты, ол мәңгілік өмір сүреді, ол ертең-ақ қайтып оралып, бұл сұмырайларды біздің қасиетті жерлерімізден қуады, қарасын өшіреді! Жасасын Коммунистік партия!— деп, оның даусы қатты шығып, сол бір сәттен-ақ тез үзіліп кетті. Неміс офицері жанталаса жүгіріп келіп, оны бар пәрменімен жақтан салып жіберді. Григорий Васильевич неміс офицерінің арсыз, жексұрын сықпытына жирене, кекті ашумен қарады да, бетіне түкіріп жіберді. Ол бұрынғысынша қайсарланып, бұрыл басын төмен имеді, мелшиіп тұрып қалды.

Түнеріп, үн-түнсіз тұрған қалың көптің ішінен ол өзінің әйелі мен баласын іздестірді, бірақ оларды көрді ме, көрмеді ме, белгісіз, әйтеуір бірдене деп күбірлеп олармен ойша қоштасқандай болды. Бірақ оның даусын ешкім ести алмады.

Алдымен Витрякты асты.

Жүректі өртеген қайғы-қасіреттен, ауыр жан азабынан Мария Исаковнаның тек құр сұлдері ғана тұр. Оны Стратон қарт қолтықтап, сүйеп тұрды, анасының қасында оның қолын қапсыра ұстап, сүйікті әкесінен көз алмай Илько тұрды.

Осы бір минуттер қандай ауыр, қандай қасіретті еді. Кексе тартқан ақ самайлы әйелдің көз алдында оның көп

жыл отасқан жолдасын асса, оның ең сүйікті баласының алдында әкесін асып өлтірді.

Мария Исаковнаның білеудей болған көздерінен үміт оты сөніп, ерінің жүзінен көз ала алмады, ол өзіне ең жақын, сүйікті адамның бейнесін мәңгілік жүрегінде сақтап қалғысы келгендей, козін кең аша түсті. Оның көзінен бір тамшы да жас шықпады, көздері жансыз, әлдебір әйнек сияқты болып кетті.

Илько да жылай алмады. Тек оның жүрегін кернеген азап қайғыдан ол әлсін-әлсін ауыр күрсініп қояды. Жауға деген ызалы өшпенділік оның жүрегін өртеп барады. Ол әкесінің мойнына арқан салған кезде бетін басып, теріс айналды.

Олардың денесі үш күндей дарда асулы тұрды. Марқұм әкесінің сүйікті жүзін, тірі кезіндегі мейірімді келбетін көру үшін Илько күн сайын жасырынып келіп жүрді. Ал төртінші күні танертең олардың бірде-бірінің денесі жоқ болып шықты. Қайда жерленді — оны ешкім білмеді.

Азалы анасын үйге қалдырып, жетімдікке душар болған Илько әкесінің өлігі тасталған жерді іздеуге шықты.

Ал бұл кезде Мария Исаковнаны немістер бүкіл деревняны шарлап іздеуде еді. Мария Исаковна мен баласы екеуі баспаналаған Стратон қарттың үйіне Василий Алексеевич жүгіріп келіп, бұл жайды оған ескертіп кетті.

Мария Исаковна көрші Ромашка селосындағы сінлісінің үйіне қашуға ұйғарды.

Стратон қарт аталық қамқорлық жасап, Мария Исаковнаны бақша ішімен селоның шетіне шығарып салды. Жендеттер ерін асқаннан бергі аз күн ішінде ол тұңғыш рет қана егіле жас төгіп, қартпен қоштасты да, әрі қарай жалғыз жүріп кетті. Жазық далаға шығысымен, мина комілген далаға килігіп, ойда жоқта, кенеттен қаза тапты.

Жас Илько ана өлігінің алдында жыламауға өзін-өзі мықты ұстап, қажырлы, қайратты болуға, жаудан әкесі мен шешесінің өлімі үшін кек алуға ант берген еді.

Бақытсыз әйелдің өлімінің куәсі болған Стратон қарт Ильконы өзіне алып, оны есіркеп, бауырына басты, туған-туысқандарының өлімі жүрегіне өшпес жара салған жас баланы ол аталық мейіріммен жақсы көрді. Өзінше қамқорлық етті.

Бұл көгалды май айының аяқ кезі еді. Жас командир Темір Болатов басқарған шағындау партизан отряды

таңсәріде Мартыновканың үлкен бағына келіп жетті. Бұл Малый селосынан алыс емес еді, осы жерде партизандар жергілікті подпольщиктермен кездесуге уәде етіскен.

Шапақ шашқан күн сәулесі ағаш басына нұрын мол түсірген кезде, біраз көз шырымын алғаннан кейін отряд бақтың ішінен шығып, бүргенді қалың тоғайдың ортасына енді де кетті. Осы жерден селоны бақылауға, ондағы жағдайды білуге қолайлырақ еді.

Осы жерден жан-жақты бақылай отырып, партизандар бақтың шетінен бір бала көрді. Ол жуан таяққа сүйеніп, әлдеқайда қияға көз жіберіш тұр. Онан он қадамдай жерде үш сиыр өз жайымен қалың қауда жайылып жүр. Бала сиырларға емес, әлдеқайда қиялдай қарайды.

— Жолдас командир, — деді партизандардың біреуі Болатовқа бұрылып, — бақташы баланы осында әкелуге рұқсат етіңіз. Одан тіл сұрауға, біраз жайды білуге болар еді.

— Әзір қажеті жоқ, — деп жауап берді командир, — бақ төңірегін байқап, шолып шығу керек, бұл маңда біреу-міреу жоқ па екен, тексеру керек.

Дереу екі партизан, біреуі сол жаққа, біреуі оң жаққа төңіректі байқау үшін жөнелді, олар көп кешікпей қайта оралды.

— Айналаны шолып шықтық, тірі жан жоқ, сілімтірлердің оздері де, көлеңкесі де, жергілікті шаруалардың да бірде-бірі көрінбейді, — деп баяндады әр уақыт жайдары жүретін жас партизан Иван Чуляк.

Осы кезде бақташы бала ұйқыдан ояңғандай селк ете түсіп, басын жоғары көтеріп алды да, аяғын еріне, баяу басып, тура партизандарға қарай жүрді. Ол бақтың төңірегін көмкергендей айнала тартылған жіңішке арықтың ішімен баққа келіп жетті, ол партизандардан үш қадамдай-ақ жерде тұр.

Партизандар бұта арасынан оған таңырқай қарап, әрбір кимылын бақылап тұр.

Бала кілт тоқтай қалды да, үлкен адамдай ауыр күрсінді, баланың жүзінде зілді қайғының терең ізі жатқандай көңілсіз еді.

Баланың назарын аудару үшін және оны тосыннан үрейлендірмеу үшін, отряд командирі партизандар жатқан бұтаның жапырағын ақырын ғана елпен қозғап дыбыс берді.

Бала сол сәтте-ақ құлақ тіге қалды, орнынан кілт жылжыды да, бұтаны майыстырды, ол партизандардың тап алдынан келіп шықты.

Ағаш арасында бөтен адамдармен кездесу оны онша үрейлендіре қойған жоқ, ол бойын тез жиып алды, абыр-жып саспады да, таңырқамады да, бала жақын коретін жақсы адамдарын, іздеп жүрген кісілерін тапқандай, әлдебір жақсы достарымен кездескендей болды, мұны оның сүйкімді, балалық кескініндегі жайдары, мейірімді күлкісі ой тоқтатып, қиындық көріп, жан азабын басынан өткізген адамның бейнесін көрсетерлік еді.

Бала денесі дембелшең, әп-әсем, иықты еді. Оның қайратты қою сары шашы кең маңдайына түсіп, қалың қастарының астынан мөлдіреген тостағандай көкшіл әдепті көзі ғана жайнап тұр.

Оның үстінде тозығы жеткен көне костюмі бар, оның жағасы астынан қоңыр сиса көйлегі көрініп тұр. Ал аяғында лыпасы жоқ, ол фуражкасын артына шалқайта киіпті.

Оның тозығы жеткен костюмі мұның иесінің оны талайдан үстінен тастамағанын айтпай-ақ аңғартқандай еді.

— Партизандар боларсыңдар?— деді бала сыбырлап.

— Ал егер партизан болсақ ше, бір нәрсе айтпақсың ба?— деді командир, оның жайдары жүзінен көз алмастан.

Баланың жүзінде әп-сәтте шаттық нышаны ойнап шыға келді, оның көздері жайнап, өңіне шырай кіре бастады, оның жүрегі лүпілдеп жиі соққан сияқты еді.

— Атың кім?— деді Болатов.

— Илько.

— Жақсы екен есімің.

— Командир сіз боласыз ба?— деді ол командирге қарап.

— Ие, менмін,— деді Болатов жымия күліп,— ал оның саған не керегі бар?

— Менің де партизан болғым келеді. Мені отрядқа алыңызшы,— баланың мейірімді көздері командирге жалынышпен қарады.— Мылтық ата білемін, қаруым да бар. Осы таяу жердегі бір сайға винтовкалар мен патрондар жасырып қойдық.

Бала соны айтқанда бұрынғыдан да көңілденіп, партизандарға мақтанышпен қарады.

— Ал сенің винтовканды кім алып жүреді? Біздің басы артық адамымыз жоқ,— деді Василий Бутенко, оған қалжыңдап.

Бала қысылмады, ол Василий Бутенкоға салмақпен қарады да:

— Винтовканың маған ауыр екені рас. Бірақ менің кесілген, қысқа мылтығым бар, оның тілін білемін,— деді сабырмен.

— Е, сен, оны атып көріп пе ең?— деп сұрады Болатов онан.

— Сан атқанмын,— деп мақтана жауап берді ол.

— Фрицтер оны сенен тартып алмады ма?— деп сұрады партизанның біреуі, оның қалай атып жүргенін білгісі келіп.

— Фрицтер ме?— деді бала таңырқағандай,— ол сұмырайлар біздің қаруларымыздың қайда екенін еш уақытта біле алмайды,— деді ол қызына сөйлеп.— Біз винтовка мен патрондарды анау бақтың ар жағындағы сайға жасырдық. Ал мылтық атуға сонау Дударі селосына барамыз. Онда терең жар бар, ол — біздің атыс орнымыз, үйренетін жеріміз.

— Е, сенің бізін кім?— деді Болатов оның жолдастарын білгісі келіп.

— Менің Михаил Гриценко деген жақсы досым бар. Сол екеуміз фрицтер мен полицейлерді қарусыздандырамыз, ал қаруды партизандар үшін жасырып, сақтап қоямыз.

Ол «осыларым дұрыс па» дегендей, командирге көңілдене қарады.

— Ал атудың не үшін қажеті бар сендерге?— деді партизан Иван Чуляк қуана жымиып.

— Атуды үйренбесек, басқыншы залымдармен енді қалай күресуге болады?— деді бала, сұрау берушіге тандана қарап. Егер ата білмесең, партизанға не бетіңмен барасын. Бізді отрядқа кім алады?

— Сендер бұл фрицтер мен полицайлардың құралдарын қалай есебін тауып қолға түсіріп жүрсіндер? Кәне айт, тыңдалық,— деді отряд командирі Болатов, жерге отыра беріп.

— Мен оны айтсам, әңгіме ұзаққа созылады,— деп ескертті бала.— Тыңдауға уақыттарыңыз бар ма, айтайын ба?

Болатов мақұлдап басын изеді де, оны өз қасына отырғызды. Партизандар оны айнала қоршап отыра қалысты.

— Немістер полицейлермен күнде арақ, самогон ішіп мас болады, ішкенде, жығылғанша ішеді. Ол кезде олар-

дын винтовкасы тугіл, өздерін сүйреп әкетсең де, ештеңе сезбейді... Міне, сол уақытта Михайло екеуміз үйді торуда боламыз, ол үйдің бір қабырғасында, мен екінші қабырғасында күзетте тұрамыз,— деп бастады әңгімені батыл бала естияр адамдарша сабырмен.— Немістер тынышталған кезде не мен, не Михайло олар ұйықтады ма екен деп, білу үшін байқауға барамыз. Ал мұны былай істейміз: не әйнек қағамыз, не есікті ашып-жабамыз. Егер осы кезде үйден біреу-міреу шыға қалғандай болса, онда біз панасыз адам болып, бір түн қайда түнеп шығуға болар екен деп сұраймыз.

Ал егер үй іші тым-тырыс болса, ешкім қыбырламаса, терезеге де, есікке де еш пенде келмесе, онда біз үйге еркін кіріп, бір-бірден винтовка, патрондар аламыз да, екеуміз екі жаққа кетеміз. Селоның сыртында түйісеміз де, сонау сайға барып, барлығын жасырамыз. Сонсоң өлгі фриштерден винтовка алған селоға емес, екінші бір селоға кетеміз.

— Бұл сияқты «ұрлықты» көп жасадыңдар ма?— деді Болатов онан әрі қалжындап, әрі жайды білгісі келіп.

— Михайло екеуміз үш рет, ал Михайлоның өзі бір рет жорық жасады, ол кезде мен науқастанып жатыр ем.

— Бірде-бірінде де ешқандай жамандыққа тап болмадыңдар ма?— деді партизан Попов.

— Әрине,— деді бала мақтаныш сезіммен.— Біз бала болсақ та, көп нәрсені аңғарамыз, абай болу керек екенін білеміз.

Ол әрі ойнақы, әрі ойлы көздерімен жапа-тармағай отырған партизандарды бір шолып өтті. Оның бұл қарасында өз ісіне сүйсінген, оны басқалардың қалай көрерін білгісі келген ой бар еді.

Оның бұл көкейге қонарлық пікірлерін партизандар аса ынта қойып тыңдады.

— Мен Малый Букрин селосынанмын, ал Михайло Большой Букрин селосынан. Біз винтовканы Малый Букриннен қолға түсірсек, қоналқыға Большой Букриндегі Михайлоның үйіне барамыз. Ал егер большой Букринге жорық жасасақ, Малый Букинге барып түнейміз...

«Біздің бұл айлакерлігіміз сендерге ұнай ма» дегендей бала төңірегін қоршап, бар ынтасымен тыңдап отырған көрі-жасты партизандарға қарады.

Баланың сөзі бүкіл отрядға ерекше әсер етті, оның әрбір сөзін ерекше ынта қойып тыңдады. Олар бұл сыйқалды батыр жастарды өсірген ұлы Отанымызға риза болған ыстық сүйіспеншілігін айтты.

— Командир жолдас, Михайло екеумізді партизанға алуыңызды өтінеміз, бізді алыңыздар, біз жақсы жұмыс істейміз,— деп ол жалынған кейіппен Болатовқа қарады.

— Біз бұл жердің барлық ой-шұңқырын, Днепрдің ана жағалауы мен мына жағалауындағы барлық жолдарды жақсы білеміз. Днепрден өтетін өткелдерді де түгел білеміз, орманы мен бақтарын түгел білеміз. Біз қай селода қанша фашист сұмырайлары, қанша полицай бар екенін де білеміз. Біз отрядтарыңызда барлау жұмысында болайық, біз қолғабыс етеміз, бізден зиян көрмейсіздер, біздің тілегімізді орындауды өтінемін.

— Мұның бәрі жақсы, батырым,— деді Болатов.— Бірақ сен партизан отрядына тек сыналған адамдарды ғана алатынын білуің керек, неміс тылында өзінің Отанға берілгендігін дәлелдеген адамдар ғана партизан, совет партизаны болады. Сөзіңе қарағанда, Михайло екеуің біраз жұмыс істеген секілдісіңдер, бірақ мұның бәрі рас па, жоқ па? Айта беруге болады ғой, бірақ біз құр сөзге сенбейміз, біз сендердің аты-жөндерінді, қабілеттеріңді байқауға тиіспіз, талай сыннан өткіземіз.

Осы сөзді естігенде, баланың жүзі солғын тартып мөлдірген көздерінің нұры сөніпкіреп, онан қайғының ізі сезіле қалды, ол басын төмен салбыратып, ауыр бір күрсінді.

— Мен қазір өз жайымды бастан-аяқ баяндайын,— деді ол жайлап қана.— Менің атым — Илько, фамилиям — Витряк, жасым он бесте. Әкем коммунист болған. Фашистер біздің Малый Букрин селосына басып кіргенде, сол күні бір опасыздар әкемді немістерге ұстап берді, бұл сұмырайлар менің әкемді, онымен қоса селоның он бір активін ең жақсы, адал адамдарын дарға асты, шешем фашистердің қудалауынан құтылам деп жүріп, минаға жарылып олды. Менің тарихым осы! Маған сенбейсіңдер ме? Сенсеңдер, мені топтарыңа қосыңдар!

Сонан соң Илько фашистердің Малый Букринге келгенін, олардың совет адамдарына істеген айуандықтарын бастан-аяқ айтты. Ол өз басындағы ауыр қайғыны айта отырып, мөлтілдеп жас толған көздерімен партизан-

дарға қарады, оның басындағы бұл қайғыға осы отырған бүкіл партизандардың жаны ашып отырғанын ол жақсы сезгендей еді. Осыны сезгеннен кейін ол командирге бауыр тарта жақындай түсті.

Ауыр күрсініп, ол үн-түнсіз отырып қалды.

Басынан кешірген бұл ауыр қасіретті еске түсіру оның жүрегінің бітпеген жарасын қайта қозғағандай болды. Партизандардың қай-қайсысы болса да, жаны жаралы, жүрегі қаяу бұл баланы есіркеп жұбатуға тырысты.

Біраздан соң оксігі басылған ол:

— Мен әкем үшін, анам үшін ғана емес, басқаларға істеген зұлымдықтары үшін өш алуға, кек алуға бел байладым. Бірақ мұны қалай істеу керек, ол жерін біле алмай жүрмін. Мен жалғызбын, оның үстіне кішкентаймын. Әкем мен шешем қайтыс болғаннан кейін, он екі күннен соң, тосыннан-тосын Киевтен зор қиыншылықпен Малый Букринге менің апам Ганна келгенде, менің қуанышым қойныма сыймады. Ол Киевтегі пединститутта оқитын. Сорлы анам Ганнаны көре алмады, оның келуін соншама күтіп еді. Әкем мен шешемнің өлімін естігенде, ол қалай егіліп жылады десеніздерші. Оның кеудесінде тек шықпаған жаны ғана қалды. Ол көзін бір жерден аудармай, сел қылып жас төкті. Мен оны құшақтап, қолымнан келгенше күні бойы жұбатумен болдым, бірақ ол ләм демеді. Тек қас қарая есін жиды.

— Көз жасты күр босқа төге бергеннен не шығады, онан түк түспейді,— деді ол әлден уақытта, ойлана отырып.— Қимыл жасау керек, атамекенімізді аяққа басқаны үшін, біздің туған-туыскандарымыз үшін, әкем мен анам үшін кек алу керек,— деді ол, осы кезде оның әр уақытта мейірімді, рақымды көздері түнеріп, іштегі ызалы ашуды сездіргендей.— Сол кезде Ганна маған бұрынғыдан бір төбе жоғары көтерілгендей көрінді.

Ол анамдай мені құшақтап, бетімнен сүйіп-сүйіп алды да, сыбырлап:

— Қарғыс атқан фашистерден кек алу керек, оларды түп-тамырымен күрту керек. Жасырын жұмыс жүргізіп жүрген адамдармен байланыс жасау керек. Әкем жалғыз болды дейсін бе, асылған он бір адамнан басқа да адамдар болуы керек, партия жасырын жұмысқа біраз адамдар тастаған болу керек. Оларды табу керек. Бұл адамдар бандиттермен қалай күресудің бізге жөн-жобасын айтады.— Ган-

на маған партизандармен байланыс жасау қажет, олар Панитов және Хоцкий ормандарында болса керек,— деді.

Мен апамның сөзін ықыласпен тыңдадым, менің сөл сәтте-ақ бүкіл селоны шарқ ұрып, барлық үйлерді аралап шығып, олардың қайсысы жасырын жұмысқа қалдырылған екенін сұрап білгім келді:

Мен апамнан ертеңге қалдырмай, бүгін, тап бүгін Панитов пен Хоцкий ормандарына кетуді өтіндім. Бірақ апам менен естияр еді, абай болу қажет екенін түсінетін. Мен мұны соңынан ұқтым.

«Бауырым Илько, асығудың қажеті жоқ, біз тек мұнымен өзімізді ұстап беруіміз мүмкін, ең бастысы ойға алған ісімізге қырсық келтіруіміз мүмкін»,— деп жалынды ол маған.

— Бірақ тосыннан бізге жаңа бір пәле тап болды,— деді Илько командирге уайымдай қарап.— Немістер топ-тобымен селоны шарлап, жастарды Германияға айдады. Түн ішінде біздің үйге келіп, Ганнаны да алып кетті. Сонан соң мен оны көрмедім. Мен тағы да жападан-жалғыз қалдым, бірақ апамның «Илько, жалғыз қимыл жасағанмен түк шығара алмаймыз, партизандарға қосылу керек, жасырын жұмыс істеп жүргендерді табу керек» деген сөзін мен есте жақсы ұстадым.

Өзіміздің селодан астыртын жұмыс жүргізушілерді астыртын іздестірін таба алмадым, сондықтан ормандағы партизандарға баруға ұйғардым. Бір тілім нан, бір бутылка су, сумкамды алып, «ең алдымен сақтық керек» деген апамның сөзін ескеріп, түнді сарай ішінде өткіздім. Таңсәріде осы жерден сапарға шықпақшы болдым, өйткені күндіз селодан шығып кету қиын болды. Немістер ерсілік-қарсылы аласұрып, шапқылып тіміскіленіп жүрді. Бірақ ұйықтап қалар ма екем деп қорықтым, сондықтан айнала жым-жырт болған кезде, мен жөлға шықтым. Біреу-міреуге килігіп қалмау үшін өмірі жан баспаған жерлермен жүрдім, бүгін-ертең партизандарға килігеміз деген қуаныш сезімі жанымды әлдилегендей болды. Маған қанат біткен секілді, мен алға қарай ұшып бара жатқандаймын. Ару-шаршау, аштық дегенді сезбедім.

Илько бір минуттей кідірді, «айтқан әңгімем бұларға қалай әсер етті» дегендей партизандарға қарады.

Отряд командирі мақұлдағандай бас изеді, сонан соң Илько тағы да сөзін бастады.

— Ақыры, келесі күні кешке Панитов ормандарына келіп жеттім. Ұшы-қиыры жоқ қалың орман түнеріп тұр. Айнала жым-жырт, тыныштық. Маңайда тірі жан көрінбейді. Алып еменнің сарғылт жапырақтары күн сәулесіне шағылысып, бейне алтын секілді көрінеді.

Мен орманға таяу келіп тұра қалдым. Күннің жарық сәулесінде орманға кіруге үрейлендім. Мені біреу-міреу андып тұр ма деп ойладым, партизандарға тек меніреу түнде ғана бару керек деп ұйғардым.

Айналаны шолып қарап ем — еш жерде бір пенде көрінбеді. Мен жата қалдым. Жүрегім аттай тулады, оның соғуы сонау орманға естіліп тұрғандай көрінді. Мен мазасызданып жата алмадым, бірнеше рет тұрып, жан-жақты шолдым. Сол баяғысындай ешкім көрінбейді.

Күн бүгін ұясына қонбайтын болар деп ойладым мен, уақыт тіпті баяу жылжығандай болып көрінді маған! Әйтеуір, бір кезде қас қарайды, мен не болғанымды білмедім.

— Қалың орманның жанында, жапан түзде, түнерген қараңғылық ішінде сен жалғыз қорықпадың ба?— деп сұрады партизан Иван Гаман.

— Қорықпадың ба дейсіз бе?— деп жымыып күлді Илько.— Жоқ, қорыққаным жоқ. Мен бұл жерден, орман ішінен өз адамдарымды ұшыратамын деп үміттендім, олармен қосылып туған-туысқандарым үшін кек аламын деп қуандым. Мен бұл сағаттарды асыға күткен едім. Орман ішіне кірсек болғаны, жасақтанған партизандар мені қарсы алып, отрядқа апарады деп ойладым мен. Мен еш нәрседен де қорыққаным жоқ, ал бірақ бойымды әлдеқандай бір белгісіз сезім билеген еді. Мұны мен айтып келтіре алатын емеспін.

Мен орман ішіне ендім, әрбір ағашты сипалап жүріп келемін. Біресе орманның қалың түкпіріне сүңгіп кетіп, біресе қайта шетіне шығып қаламын. Ептеп жөтеліп те, ысқырып та қоямын — ешкім дыбыс бермейді. Тек аяқ астында қу ағаш бытыр-бытыр етеді.

Орман ішіне тағы да қайта сүнгімін, сонсоң тағы да шетіне шыға келемін, бір жан килікпейді. Мен ұзақ сенделдім, әбден қалжырадым. Емен түбіне қисайып, қалғып кетіппін. Денемді мұздатқан ызғарлы суық мені оятып жіберді. Күннің жаңа шашырап келе жатқан сәулесі ағаш араларынан қылтиып сығалап тұр екен. Бірақ онан бәрібір

ешқандай жылу сезілмеді, мен жүгіріп орманның шетіне шықтым.

Анадайдан Луковец хуторының шатырлары көрінді. Мен бұл түні талай километр жер жүрген екенмін. Менің әбден қарным ашты. Алып шыққан наным біткен еді, мен Луковец хуторына бет алдым. Тым құрыса бір тілім нан тауып алып, ал сонан соң Хоцкий ормандарына беттемекшімін. Онда партизандар бар екеніне менің ешқандай күмәнім болмады.

Мен хуторға еркін кірдім. Оның кең көшелерінде, жексұрын фашистердің мотоциклдері мен жүк машиналары ерсілі-қарсылы ағылып жүр. Мен бірінші үйге келіп кірдім. Үйде ешкім жоқ екен. Қаңырап бос тұр, тек еденде шоқпыт-шоқпыт бір нәрселер, қалай болса, солай шашылып жатыр.

— Ау, үйде кім бар?— деп дауыстап сұрадым.— Менің даусыма орыс пешінің қалқасындағы есік сықырлап ашылды да, басы бурыл тартқан, қаба сақалды шал шықты.

— Балам, саған не керек?— деп сұрады күркілдеген даусымен әлгі шал.

Мен онымен амандастым, шалдың түнжыраған жүзі күлім тартты. Ол мені орындыққа отырғызды да, еденнен ескі-құсқы шүберектерді жинай бастады.

— Балам, бұл антұрған сұғанақтардың не істеп кеткенін көріп отырсың ғой,— деді қарт қайғырып.— Тып-тиныл ғып кетті, дым қалдырмады.

Қарт осы бір сөздерді айтты да, мұңайып көп отырды, аздан кейін ызадан еңіреп жылады.

— Бәрібір иттерге ескі-құсқы шүберектерден басқа ештеңе қалмады. Хуторяндар бар астықты тығып қойды, ал малды баяғыда-ақ сонау өзіміздің жаққа айдап әкеткен,— деп шал шығыс жақты көрсетті. Сонсоң менімен қатар сәкіге отырды да, ауыр күрсінді.

Шалға мен де оз жайымды айттым: ата-анамды болса, фашистер өлтірді, апамды Германияға айдап әкетті, өзім болсам, бір селодан екінші селоға барып, қаңғып жүрмін дедім.

Кетуге ыңғайланып жатып, шалдан бір тілім нан сұрадым, өйткені аштық ішімді жалап барады, сонан соң хуторяндардан партизанға кеткендер аз ба, көп пе деп сұрастырдым. Шал маған одырая қарады да, ештеңе демей,

орнынан тұрды да, бүйірдегі бөлмеге қарай кетті. Одан үлкен бір тілім нан алып шығып, маған ұсынды. Мен жаны жақсы, мейірбанды өзіміздің қарттың әжімі қалыңдаған бетінен сүйдім де, үйден шығып кеттім.

Көшеде фашистердің бір үйден көрпе-жастық алып шығып, машинаға лақтырып жатқанын көрдім. Хутордағыларды тонап жатыр. Мен шалдың ауласына қайта оралып, оның бақшасының ішімен далаға шығып, Григорьевка селосына қарай жөнелдім. Сол жерде Днепр арқылы өткел бар еді, ал Днепрдің ар жағында Хоцкий орманы болатын.

Мен қалжырадым, жүрісім баяулады, нанды үсті-үстіне күйсеп келем. Келесі күні кешке сілем қатып Григорьевка селосына жеттім. Селода фашистер қаптап жүр екен. Көшеде жергілікті тұрғын халықтардан тірі жан көрінбейді.

Мен тура өткелге қарай тарттым. Фашист солдаттары көшеде қарбалас боп жүр. Менімен шаруасы да болған жоқ.

Өткелге де келіп жеттім. Мұнда фрицтер өте-мөте көп екен. У-шу, азан-қазан, ештеңе естіліп болмайды. Осы сендей соғылысқан адамдардың ішімен ар жаққа өтіп шыға қояйын деп едім, тосыннан фрицтің біреуі қолымнан шап беріп ұстай алды да, артқа қарай сілкіп жіберді. Оның артынан екінші бір фриц желкемен итеріп жіберді. Енді мен бұл жерден өтіп шыға алмайтынымды жақсы түсіндім.

Григорьевкаға қайта оралуды ұйғардым.

— Илько, сен шаршадың білем, азын-аулақ дем ал, — деді Иван Гаман жас баланың ішкі жан күйзелуін бозарған жүзіне қарап, жаны ашыған түрде.

— Жоқ, жоқ, — деді Илько, — мен шаршағам жоқ, бәрін түгел айтпақшымын.

— Григорьевка селосына бара жатқан жолда мен бұдан былай не істесем екен деп ұзақ ойландым. Өзеннің арғы жағалауына өтуді ойладым. Әкеммен бірге талай жүрген жерім ғой, есіме басқа бір өткелдер түсе қалғаны бар емес пе? Оның біреуі Переяславльге жақын, ал екіншісі Бучак селосына таяу еді. Мен Бучак селосына баруға ұйғардым, өйткені бұл тұстағы өткел Хоцкий орманына қарай тура шығатын еді. Жүре-жүре мен Бучак селосына да жеттім.

Мұнда өткелді тек екі ғана патруль күзетеді екен, бірақ соның өзінде күндіз өтіп кету сондай қиын. Тек түн қараңғысын жамылып қана жасырын өтуге болады.

Өткелді сырттан бақылап, түні бойы күзеттім. Қарауылдар жиі-жиі ауысып тұрды, байқаусыз өтіп кетуге болмады. Мен не істерімді білмедім, төңіректе көмектесер жан жоқ. Наным бітті, бірақ еңсем түскен жоқ. Үмітім көп, қалай болғанда да, партизандарға өтуге ұйғардым. Бірақ қалай оту керек, міне, осыны ойлап табу қажет. Ақыры, мен өзімше, жол тапқандай болдым.

Кешке жақын селодағы үйлердің ара-арасымен келе жатып қурайдың арасында жатқан бір бұралқы аш итті кордім, оның бауырында үш-төрт күшік қыбырлап жүр екен. Сол жерде, осы күшіктердің көмегімен Хоцкий орманына өтудің амалын ойлап таптым.

Мен иттің жанына тізерлеп отырып, енесінің бауырынан күшікті тартып алдым. Ол қыңсылай бастады. Ит басын котеріп алып, маған ешқандай парықсыз қарады да, қайтадан басын жерге салды. Мен екінші күшігін тартып алдым. Сонсоң оларды ептеп қағаз-кітап салатын сумкама салып алдым да, өткелге қарай жедел басып жөнелдім, күшіктер сол қыңсылады. Құртымдай ғана ит күшіктерін жылыту үшін, сумкамды пенжагімнің етегімен жаптым да, өзім түн қараңғысын күтіп, жар жағалауындағы қурай ішіне келіп жаттым.

Қас қарайысымен мен күзетшілерді бақылаумен болдым. Өткелде екі фриц ерсілі-қарсылы күлісіп, масайрап жүр екен. Днепрден самал жел соғады, қурай басы ақырын ғана ырғалады. Мен демімді ішімнен алып, күзетшінің ауысуын күтудемін, ойткені кезегі ауысқаннан кейін оларға көпке дейін жан келмейді. Міне, ақыры қарауыл ауысты, жел де бұрынғысынан үдей бастады. Жел гуілімен мен жер бауырлап жорғалап отырып, өткелге он қадамдай жақын келдім. Сонсоң мен іш көйлегімнің етегін жырттым да, ұзын жырым алып күшіктерді артқы аяқтарынан бір-біріне байладым, оларды сол жерге тастап, ал өзім жер бауырлап отырып, жардың қарсы қабағына жеттім де, үнсіз-түнсіз жата қалдым. Құлақ салып тындаудамын — күшіктерден үн жоқ.

Тыпыр етпей жатырмын. Уақыт өтіп барады, ал күшіктер дыбыс бермейді. Шынымен, әлгі оңбаған күшіктер ұйықтап қалды ма екен деп, қапа болдым, бойымды ашу кернеді. Енді не істеу керек? Бір кезде болмашы үн құлаққа шалынды.

Құлағымды тосып тындап тұрмын, фринтер де құлак түре қойды. Бірер минуттен соң қыңсылау емшек баласының шырылына ұқсаған зарлы үнге айналды.

Фриштер тұра қалып, тындай қалысты. Олардың біреуі екіншісіне сыбырлап бірдене деді де, аяғын анди басып, автоматын кезеніп, күшіктерге қарай жүрді. Ол баяу жүрді, ал күшіктер қыңсылауын барған сайын үдете түсті. Бірақ мұның маған пайдасы болмады, өйткені фриштің екіншісі откелден қозғалмады. Менің ойлағанымнан еш нәрсе шықпайтын болды. Фриштер күшіктердің қыңсылына көңіл аударып, соған жақын барады, мен осы кезде откелден зып етіп, өте шығамын деп үміттенген едім.

Бірақ бұл ойымның быт-шыты шықты, таң қараңғысында қалжырап, салым суға кетіп, мен қайтадан өзіміздің Малый Букринге қарай тарттым.

— Ал сен күшіктерді бір-біріне несіне матадың?— деді отряд командирі қаршадай баланың не ойлағанын білгісі келгендей, оған жайдары түрмен қарады.

Илько козін қулана, қыса қарап:

— Е, оны ма, күшіктер бір-біріне жабысып ормелеп, аяқтарымен бір-бірін тырмалап, ызаланып қатты қыңсыласын деп матадым. Күшіктер кішкентай болса да, ызаланғыш келеді,— деп күле жауап берді.

— Сен зерек, тапқыр бала екенсің,— деді отряд командирі. Ильконы жауырынан қағып.

Илько жан-жағында отырғандарға масаттана қарады да:

— Малый Букринге қайтар жолда мен әр хуторға, әрбір селоға соқтым да, фашист әскерлерінің бет алысы қалай, қанша күші бар екенін сұрастырып біле жүрдім. Ал жергілікті қарттардан Днепрден өтетін көпір бар ма, ол қай жерде, қандай екенін сұрастырдым.

Күтпеген жерден Илько тұнжырап:

— Сіздер күліп, мені ажуа етесіздер, осы бала не түсінеді деп ойлайтын шығарсыздар! Бұған фашистердің қайда кетіп бара жатқанын, қанша күші бар екенін білудің не қажеті бар дейсіздер ғой,— деді. Ол бұл сөзді қабағын түйіп, ренжіп айтты.— Ал мұны менің біле жүргенім партизандармен кездескенде өзім көрген-білген нәрселерді көбірек айтуым керек шығар деген едім. Өйткені мен бәрібір олармен кездесетінімді білдім, менің фашистер жөнінде білгендерімнің бәрі партизандарға керек болар деп ойладым. Мұным артық па, дұрыс емес пе?

Мұны ешкім де сөзбен мақұлдаған жоқ, партизан Холопов, Ильконы құшақтап, бетінен сүйіп-сүйіп алды. Нақ осы кезде осында отырғандардың қай-қайсысы болса да, оны өз баласындай, әлде өзінің туысқан інісіндей құшақтап сүйеге, бауырына басуға әзір еді.

Илько осы ауыр күндердегі өз басынан кешірген уақиғаларды бір-бірлеп есіне түсіргендей, біраз кідірді. Партизандар оның ойын бөлмеді, олар оның қайғылы көзіне қарап, бұл панасыз баланың оларға сондай жақын екенін, мұның ертең-ақ өздерінің партизандық жауынгер семьясына енетінін жақсы білді.

Ильконың сәбилік жүзінде жадыраған күлкі кенеттен ойнақтап шыға келді де, оның әдемі көкшіл көздеріндегі ренішті лезде айдап шықты.

— Ал февраль айының аязды бір күнінде Михайломен таныстым, сонан онымен мәңгілік, айрылмас дос болдым, бұл ата-анам өлгеннен кейінгі жердегі өмірімнің ең бір жарқын күні болып қалды. Онымен танысуым былай болды.

...Мен көшеге шығып, төңіректі бақылап тұр едім, комендатура алдында полицай тұр екен. Ол көп кешікпей ғайып боп кетті. Мен арт жағынан «тіфә, тіфә» дедім де, енді үйге енейін деп, бұрыла беріп едім, көшенің қарсы бетінде тұрған бір әйел мен баланы көзім шалып қалды. Олар да мені көре салып, түп-тура маған қарай жүрді.

Анадайдан-ақ олардың біздің Малый Букриндік емес, бөтен, бейтаныс адамдар екенін аңғардым. Біздің көшеден бөтен адамдардың жүрмегеніне талай күндер болған еді.

Кім де болса, оларды күтіп, аялдауға тура келді. Олар жақындап келген кезде, әйелдің қарт кемпір, ал қасындағысының ересек бала екенін көрдім. Олардың үстіндегілері жаз киімдері екен, суықтан қалш-қалш етіп дірдек қағады.

— Балам, есенсің бе?— деді кемпір.

— Иә, есенбіз, әже,— дедім оған, ал өзім көз алмастан балаға қарап тұрмын.

Ол менен гөрі сәл ересектеу екен, бірақ өңі тым жүдеулеу, ой азабын, тұрмыс зардабын, қиындықты менен аз көрмеген сияқты.

— Балам, мұнда кімде қол диірмен бар екен, білмедің бе?— деді кемпір менен.

— Білемін, әже,— дедім мен,— жүріңіз, мен апарайын сізді онда!

Үшеуміз Екатерина Гордиенконың үйіне қарай жүрдік, оның қол диірмені бар болатын.

Кемпір балаға сүйеніп, ақырын ілбіп отырды, ал бала оны сондай камқорлықпен сүйемелдеп келеді.

— Үш айдын жүзі боп барады, балам, жегеніміз кейде қуырған, кейде бөктірген бидай. Шалым осыдан ауруға шалдықты, тістен дым жоқ, мен аяғымды эзер алып жүрмін, мына біздің Михайло да нанды сағынды. Мынау неміс құзғындар елдің түгін қалдырмай тонады, жасырып қалған бірденелер болмаса, жылан жайлағандай етіп кетті. Біздің Большой Букринде тіпті бір уыс бидай тартып алар жер жоқ. Біз Михайло екеуіміз аяғымызды сүйреп сендерге келдік,— деген сөзін кемпір маған жол-жөнекей шағыммен айтқандай.

Қарт ананың осы бір айтқан сөздері маған айтқан шағымы болмаса да, менің өзіме мұңын айтқан, көмек күткен, менен әлденені талап еткен адам сияқты болып көрінді.

Михайло екеуіміз олардың әкелген біраз бидайын әдегенше-ақ қол диірменмен тартып бітірдік. Жұмыс істеп отырып, екеуіміз көп жайларды әңгімеледік, бірден-ақ бұрыннан бірге өсіп, бірге жүрген адамдай дос болып кеттік.

Михайло маған өз жайын түгел айтты. Ол Переяславль балалар үйінде тәрбиеленіпті. Төрт жасында жетім қалыпты. Фашист басқыншылары қалаға шапқыншылық жасар алдында балалар үйі Отанның алыс тылына көшіріліпті. Балалар өздерінің тәрбиешілерімен бірге қырық жеті адам Переяславль пристанына келеді. Пароходқа отыра бергенде, фашист самолеттері шабуыл жасап, пулеметтерден оқ атып, көп адамды өлтіреді, жаралайды. Пароходтың парша-паршасын шығарады. Днепр суында қырық бес адам қаза табады. Тек Михайло мен бір тәрбиеші ғана тірі қалады.

Михайло өзі туған Большой Букринде шешесінің туыстары, қарт әжесі мен атасы бар екені есіне түседі.

Михайло тәрбиеші әйелді ертіп соларға барады.

Оның атасы мен әжесі тірі екен. Олар Михайло мен оның тәрбиешісін қуана, құшақ жайып қарсы алады, бірақ бірнеше күннен кейін немістер келіп, көптеген жас қыздармен қоса оның тәрбиешісін Германияға айдап әкеткен.

Михайло қарттармен қала береді, қазір, міне, енді он алты жасқа келді.

Сол алғашқы танысқан күннен-ақ екеуіміз ағалы-інілі адамдай боп кеттік, сонан бері біз екеуіміз жігімізді жазбадық. Біздер бір-бірімізге сенетін, жақсы көретін достармыз.

Менің бұдан басқа да досым бар, бірақ ол ересек, үлкен адам. Онымен мені Михайло таныстырды. Бұл — Михайло Тимофеевич Витряк дейтін мұғалім. Ол осы Большой Букринде туса керек, екеуіміз фамилияласпыз. Михайло Тимофеевич Киевтің манында бір жерде істепті. Өзі — партия мүшесі, коммунист. Ел түкпіріне қарай кетуге дер кезінде үлгере алмапты да, өзінің туған селосына келіпті, мұнда енді фашист сұмырайларынан жасырынып жүр, — деп, Илько қысқаша ғана мұғалімнің өмірбаянын айтып берді.

Міне, сол кісі бізге фашистермен күресте алғаш рет қолғабыс ете бастады және қалай жұмыс істеу керек екеніне жөн-жоба берді. Әзірше, бізге кеңес айтып, ақыл беруші осы кісі ғана.

Біз неміс машиналарының резинка шині мен камераларын тесіп, кескіледік. Михайло Тимофеевич бұл үшін бізге кішкентай өткір пышақ, ұзын біз соғып берді. Өзіміздің самолеттерден тасталған листовкаларды село-селоға тараттық. Қару-жарақ жинадық, таяу селолар мен хуторларға барып, онда қанша неміс гарнизоны бар, қай жерде жасырын өткел бар екенін біліп келіп жүрдік.

Осының бәрін Михайло екеуіміз Михайло Тимофеевичтің басшылығымен, соның тапсыруы бойынша істедік. Біздің бұл қимыл-әрекеттеріміз немістер мен полицияларды қатты абыржытып, үрейлендірді.

Михайло Тимофеевич бізге партизандардың Панитов және Хоцкий ормандарында зор жұмыс істеп жүргендерін және өзінің қайткенде де тезірек солармен байланысу керек екенін айтты. Бірақ партизандарға көптеген бағалы мәліметтермен бару керек, ал сондықтан қазір деревняда жақсы жұмыс істеу қажет болады.

Алайда Михайло екеуімізге күндіз жұмыс істеу қауіпті болды. Михайло Тимофеевич бізді қолға түсіп, құрып кетеді деп сескенді, сондықтан күндіз қимыл жасауға тыйым салды. Тек түнде ғана әрекет жасаңдар деп ақыл берді. Міне, сонымен маған Малый Букринде, ал Михайлоға өз селосы Большой Букринде бақташы болып істеуге

тура келді. Күндіз сиыр бағамыз, түнде қолдан келген әрекеттерді жасаймыз. Бәрінен бұрын жаумен күресте тәжірибелі болып қалдық.

Біз екі селоның шекарасындағы жазықта мал бақтық, осы күндізгі кездесуде біз түнгі қимылдың жоспарын жасадық. Ал сонан соң кезекпен ұйықтап алатын болдық.

Бүгін маған бұдан екі күн бұрын қолға түсірілген қаруды бір жерге жасыру тапсырылған еді. Сондықтан мен сиырларды осында, Мартыновкаға айдап келдім. Бізге қару-жарақтарымыз дұрыстап жасырылмаған секілді көрінді.

Қандай сәті түскен іс болды! Жүрегін қуаныш, бақыт сезімі билеген Илько орнынан атып тұрды. Мен партизандармен кездестім, ойламаған жерден көптен ойлаған арманыма жеттім. Ал Михайло мен Михайло Тимофеевич мұндай тосын кездесуге бірден илана қоймас деп ойлады ол. Илько қуанғаннан кіршіксіз балалық сезіммен күлімдеп, орнынан тұрды да, секіріп-секіріп түсті.

— Расымен, расымен-ақ мен мұны өнімде көріп тұрмын ба, өзім де бұған нанбаймын! Қандай ғажап!— деп ол қайта-қайта айта берді.

Бірақ отряд командирімен сөйлескенде, оның даусынан әлдеқандай бір үрей сезілгендей болды.

— Сіз бізді отрядыңызға аласыз ба? Мені, Михайло және Михайло Тимофеевичті — бәрімізді түгел отрядқа аласыз ба?— деді Илько, отряд командирінің қолын қапсыра қысып.— Мен сіздерге бар шындықты айттым. Біз Михайло екеуміз жақсы барлаушы боламыз, ал Михайло Тимофеевич те сондай көп көмек береді. Бізді аласыз ба?

— Мұның қалай? Ең алдымен отрядқа өзінді ғана алуды өтініп едің, сонсоң Михайлоны алуды өтінің, енді қайдағы бір Михайло Тимофеевичті алуды өтінесің. Біз сенің айтқандарыңның шындығын өзіміз тексеріп көрейік. Сол сен жүрген жерлерде біздің сенімді адамдарымыз да болуы ғажап емес қой, ойланайық, солармен кеңесейік, сендерді де сынап көрейік,— деді отряд командирі сабырлы пішінмен, салмақпен Илькоға шүкшия карап.

Бала оның көзқарасынан тайсалмады. Оның кіршіксіз, адал көздерінен «неге сенбейсіңдер, осындай көп шындықты айтқан адамға сенбеуге бола ма» дегендей ойды аңғару қиын емес-ті.

Ол әлден уақытта барып:

— Демек, сіз маған иланбайсыз ғой? Менің айтқанымның бәрі, сірә, сізге күдікті ғой,— деді, ауыр күрсініп, сонан соң, басын төмен салбыратты да, аса қатты ренжіген түрде:

— Ал жақсы, командир жолдас,— оның даусы қайта саңғырап шықты.— Сізді сендіру үшін мен сайдан қарулар мен патрондарды осында әкелейін. Маған барып келуге рұқсат етіңіз?

— Илько, біздің партизандардың салты мынадай, жергілікті халықтан бізге тосын ұшыраған адамдарды тек түн ішінде ғана жібереміз,— деп жауап берді отряд командирі.

— Олай болса, менімен партизан жолдастардың бірі еріп жүрсін. Бұл жерден қашық емес, онда біздің бүтін бір склад қару мен патрон бар.

— Жоқ, достым,— деді жымыып отряд командирі,— партизанды сенімен жібермейміз. Біз сенен де гөрі сақпыз,— деді де, ол отряд комиссары Николай Михайлович Поповқа қарады, оның пікірімен ол әр уақытта есептесетін еді, оның көздерінен Ильконы қару-жарақты әкелуге жіберуге қарсы емес екенін аңғарып қалды.

— Ал, былай болсын, Илько,— деді командир,— сенін сөзіңе толық сенгенімізді анық білдіру үшін біз өзіміздің берік партизандық қағидамызды бұзып отырмыз, саған құралды алып келуге рұқсат етіп отырмыз. Бұл сенін сөзіңнің шындығының нақты айғағы болуға тиіс.

Ал бірақ сен апанның «ең алдымен сақтық керек» деген сөзін, сірә де, есіңнен шығармағайсың. Осы сөзді саған біз де айтқан болар едік.

Баланың жүзі жадырап кетті, қолын әскерше бас киіміне апарып, ол дереу өздерінің жасырған жерінен қару-жарақ әкелуге жөнелді.

Илько ағаштың қалқасынан өтіп кетісімен-ақ, партизан Иван Гаман оны бақылау үшін, соның ізімен жүріп отырды. Жарты сағат шамасында Иван Гаман қайтып оралып, Илько қарусыз өзі ғана келе жатыр деп хабарлады. Ол салы суға кеткендей басын төмен салбыратып келеді.

Партизандар қаруды біреу-міреу тауып алып, өкетіп қалған екен деп жорамалдады.

Егер Илько алдағандай болса, онда қайтып оралмаған болар еді деп ойлады партизандар. Олар ақтық байламға

келгенше, анадайдан бұларға күлімсіреп келе жатқан Ильконың жүрісін көздері шалып қалды.

Партизандар бұған таң-тамаша қалды. Бірақ Илько сол сәтте мұндай айланы қолдануының мәнісін түсіндіре бастады.

— Командир жолдас, ең алдымен сақтық керек деп өзіңіз айттыңыз ғой. Сондықтан винтовкаларды осылай алып келуге тура келді,— деді ол жымыып.— Мен сайға байқаусыз түстім, бірақ сайдың қарсы қабағындағы дөңесте әйелдер жұмыс істеп жүр екен. Қайтарда не асынып, не қолға ұстап келе жатқан винтовканы олар көріп қоймас па екен деп сескендім. Сақтық үшін көйлегімді қақ бөліп, винтовкаларды аяғыма байлап алдым. Пенжагімді шалбарым ішіне салдым, патрондарға да орын әзір болды. Шөп қалың, биік еді, винтовкалар елеусіз сүйретіліп отырды. Патрон әкеле жатқанымды аңғартып алмау үшін бос қолымды сермеп, құр қол екенімді көрсету болды. Кім біледі, ол әйелдердің ішінде де жаудың тыңшысы болуы мүмкін ғой.

Осында отырған партизандардың бәрі де бұл «ересек» ақылды баланың тапқырлығына қайран қалып, оны бетінен шөпілдетіп сүйіп-сүйіп алды.

— Жігітсің, Илько!— бұл тосын мақтаудан баланың жүзі күреңденіп кетті.— Біз сені де, Михайло мен Михайло Тимофеевичті де отрядқа қабылдаймыз,— деді отряд командирі.— Жұма күні кешке, яғни үш күннен соң, қас қарая, сендер Луковец хуторынан жоғарырақ Панитов орманына келіңдер. Үлкен емен ағаштың маңында, орманның шетінде, біздің адамдар сендерді қарсы алады.

— Біз тірі болсақ, қайткенде де жетеміз. Рақмет,— деп Илько партизандарға алғыс айта қарады.

— Ал енді сен қазір қайт, сақ бол!— деді отряд командирі,— селоға сиырларды айдап баратын уақыт боп қалды. Қас қарайып бара жатыр...

* * *

Сонымен, партизандар өз Отанын, өз халқын жанындай сүйетін жас патриотпен келесі кездесуге дейін қоштасты.

Партизандармен қоштасқан сол бір есте қаларлық кеште Илькоға дүниеде онан бақытты жан жоқ секілді көрінген болар.

— Мен енді партизанмын! Әкем мен анам үшін зұлымдардан кек аламын, бұл жыртқыштарға ешқандай рақым болуға тиіс емес,— деп, Илько өзімен өзі сөйлесіп келеді, ол ыңырана басып келе жатқан сиырларды әйт-шулеп айдай отырып, осындай бір тәтті ойдың құшағында келе жатты.

Илько Большой Букринге жеткенше тағатсызданды, ол өзінің бүгінгі жан қуанышын Михайло мен Михайло Тимофеевичке тезірек жеткізуге асықты.

Ал нақ осындай асығыста сиырлар әдейі қасарысқандай аяқтарын керенау басып, баяу жүрді. Илько оларды бишікпен шықпыртып асықтырып келеді, бірақ сиырлар оған міз қақпай, сол баяу жүріспен ыңырана басып, қырсаулануын қоймады.

— Ой, сезімсіз мақұлықтар, бассандаршы, шапшаң,— деп ашуланды Илько.— Сендермен ыңыранып жүрерлік менің уақытым жоқ. Арттарыңа жалтақтамай басындар ілгері, бұл қырсаулықпен таң атқанша да селоға жете алмаспыз.

Ол сиырларды асыға айдап келе жатыр. Ол осы келе жатқанында ертең-ақ осындай іш пыстырарлық сиыр аяңнан құтыларына, бұдан гөрі қызулы да, қауіпті де өмірге араласарына қуанды.

Ол өмірінің үлкен қуанышқа бөленгенін мақтаныш етеді. Сарғая өткен қайғы-қасіреті мол ауыр күндерден кейін ол өзін тұңғыш рет бақытты сезініп отыр.

Оның ежелгі арманы орындалды. Жаудан шын кек алу керек, қолға қару ұстап рақымсыз кек алу керек, жау өз қанына өзі тұншығатын болсын.

Самғаған құстай ой артынан ой келді, өткен өмірдің суреттері елестеді, қайғы-қасіретсіз, бақытты ақ жарқын, шаттық өмірі, тәтті күндері көз алдына келді; мектепте оқыған, пионер отрядында, колхозда, клубта істеген күндері бірінен соң бірі тізбектеліп ой елегінен өтіп жатты. Сонан соң ауыр, қапас күндер: фашист тобырларының айуандық шабуылы, неміс малайы опасыз Роман Гердюк, әкесі мен анасының өлімі бірінен соң бірі алмасып, жас жүрегінің бітпес жарасының аузын тағы да бір рет қатты тырнағандай жүрегін тызылдатып өтіп еді.

Осылайша ой құшағына шомып, өткенді, алдағы болашақты көзге елестетіп Илько Стратон карттың үйіне қалай келіп қалғанын да аңғармай қалды. Оның қуаныштан жүрегі лүпілдеп, ас ішкісі келмеді. Шығып бара жатып:

— Атажаным, мен кешірек оралатын болармын, күтпеңіздер, мен бір үлкен маңызды іспен кетіп бара жатырмын,— деді де, үйден жүгірін сыртқа шығып кетті.

— Айналайын-ау, қайда барасың түнделетіп?— деді қарт артынан жүгіре шығып, бірақ Илько оның сөзін ести алмады, ол Большой Букринге зыта жөнелді.

Стратон карт көз жасын сүртіп, оған қайғылы түрде, уайымдай қарады.

— Әкесі марқұм жасында нақ осы Илько сияқты еді. Ол да жасында осындай шапшаң, зерек еді,— деді де, ол ауыр күрсініп, үйге сүйретіліп әрең кірді.

Ал Илько бұл кезде шапшаң басып, достарына кетіп бара жатты. Оның қатты жүргеннен өкпесі алқынды, бірақ жүрісін үдетпесе кеміткен жоқ, өйткені оған өз жүрісі тым баяу секілді көрінді.

«Михайло бірден-ақ сенеді, ал Михайло Тимофеевич толғанатын болар» деп ойлады Илько ішінен.

«Алдымен Михайлоға соғайын,— деп үйғарды Илько,— ал сөнсоң екеуіміз бірге Михайло Тимофеевичке барамыз. Олар менің мұншалықты қуанышты хабар әкеле жатқанымды қайдан білсін, олар мұны, әрине, білмейтін шығар»,— Илько достарына асыға басып жүріп келеді.

Михайло үйінде жоқ боп шықты, сондықтан Илько Михайло Тимофеевичке қарай бет алды. Келсе, екеуі де осында екен. Олар Ильконың келуін күтіп отыр еді.

Білте шамның сығырайған күңгір жарығы Михайло мен Михайло Тимофеевичтің столға үңілген бастарына әлсіз сәулесін ғана түсіріп тұр.

Илько үйге қуана, көңілдене кірді, оның жүзінен іштегі жасырын күлкінің ізі көрінгендей еді, ол амандасып болысымен, жөндеп демін де алмастан, партизандармен кездескені жайында бастан-аяқ асығыс түрде әңгімелей бастады.

Демін іштеріне тартып, Илькодан көздерін аудармай, Михайло мен Михайло Тимофеевич оның әңгімесін зейін қоя тыңдады. Баланың әрбір сөзін естіген сайын Михайло Тимофеевичтің жүзіндегі қою әжімі жазыла, ал Михайлоның көк көздерінде шаттық күлкісі ойнай түсті.

— Демек, біз жұма күні кешқұрым жаңағы айтылған жерде болуымыз керек, — деп, Илько сөзін аяқтады, достарына мақтана бір қарап.

— Жұма күні кешке біз сонда болуымыз керек қой, — деп, Михайло Ильконың сөзін қайталап айтты. — Жігітсің сен! Нағыз барлаушысың. Әйтеуір, ақыры, партизандарды таптың ғой.

Михайло орнынан атып тұрып, Ильконы қолтықтап алды да, жарқын күлкімен, қуанышты түрде үй ішінде шыр көбелек айналды.

Бірақ Михайло Тимофеевич саусақтарымен столды мазасыздана тықылдатып, әлі ой үстінде отыр.

— Балалар, бұлай болғаны өте жақсы болған, бірақ партизан жолдастар бізге осыған дейін не істедіңіздер деген заңды сұрақ қоймай ма? Сонда не дейміз, қол қусырып бос отырдық дейміз бе? — деп, Михайло Тимофеевич балаларға «не дейсіңдер» дегендей сұрақты жүзбен қарады.

— Оларға не істегенімізді түк қалдырмай айттым, — деді Илько тұнжырап.

— Балалар, біздің істегеніміз аз, тым аз. Бұл жеткіліксіз. Біз мұнан да гөрі көп істей алатын едік қой.

— Отрядқа барған соң, жетімсіз жағын толтырармыз, аз істегенімізді мойындармыз, ал енді партизандар қандай тапсырма берсе де, орындайтынымызды білдірейік, біздің жаңа достарымыз не десе, екі дегізбейтін боламыз, осы адал ниетімізді айтайық, — деді Михайло.

— Ал жарайды, балалар, айтқандарың болсын, партизандарға барайық. Елімізге айуандық пен басқыншылық жасаған, бақытымызға сұғанақ қолын сұққан, адамдарымыздың талай жылдар бойы жасаған байлығын өзінің лас аяғымен таптаған бұл залымдардың сазайын тартқызайық. Олар совет адамдарының кекті қолының дүмпуін көретін болсын, — деп, Михайло Тимофеевич балаларды өз ұлдарындай бауырына басып, қатты қысты.

— Ал отрядқа біз өзімізбен бірге не ала барамыз? — деп сұрады Михайло.

— Әрине, құралдарды, патрондарды, киім-кешектерімізді аламыз. Сонсоң, айтпақшы, барлау костюмдерінді, әлгі өздерін айтатын «шоқпыттарыңды» ұмытып кетпегейсіңдер, — деді Михайло Тимофеевич.

— Иә, бізде сол жалба-жұлбалардан басқа не бар, осы үстіміздегі шоқпыттан басқа не бар. Алар жерің де жоқ, — деді Илько қайғыра, көзін төңкеріп, жалаң аяғына қарады.

— Иә, оны жақсы білемін,— деп күрсінді Михайло Тимофеевич.— Ол жағын өзім қарастыармын, қажет нәрселерді табуға тырысармын.

— Менің басыма бір ой келе қалды, білесіңдер ме, ол қандай ой екенін? Бізге партизандарға барудан бұрын партизандыққа емтихан беру керек болады. Менің мұғалімдігім есіме түсіп кетті,— деп жымыды Михайло Тимофеевич.— Бізге партизандардан оқып үйрену керек, ал емтихансыз оқуға қалай кірісуге болады?

— Е, бізге қандай емтихан беру керек?— деп таңырқай сұрады Илько мен Михайло, нақ бір осы сұраққа берер жауапты келісіп қойғандай-ақ.

— Ол оп-оңай. Бізде екі граната бар. Осы екі гранатаны жексұрын жауға ойсырата зиян келтіретін жерге қоюымыз керек,— деп жауап берді Михайло Тимофеевич.— Міне, біздің партизандыққа берер емтиханымыз осы болмақшы. Біз мұны абыроймен орындауға тиістіміз.

— Е, мұндай емтиханды бере аламыз ғой. Мұнда тұрған қиын ештеңе де жоқ,— деді Илько сеніммен.

— Жоқ, Илько, бұл емтиханды беру, сенің ойлағаныңдай тым оп-оңай болмас. Бұл жерде мынадай бір жағдайды ескеру керек болады: біріншіден, жауды көбірек жайрату жағын, екіншіден, өз адамдарымызға ешқандай зиян келтірмеу жағын, үшіншіден, осы үшеуіміз де аман қалу жағын ескеруіміз керек болады.— Ол үнсіз тұрып қалған балаларға қарады да, сөзін әрі жалғастыра берді.

— Ал, балалар, көне, қандай объектіні таңдап алуымыз керек, соны ойластырыңдар.

Илько мен Михайло столға еңкейіп, терең ойға шомды. Бірақ үнсіз минуттер көпке созылған жоқ.

— Михайло Тимофеевич, мен таптым,— деп Илько дауыстап орнынан атып тұрды.— Гранатаны біздің үйдің іргесіне қояйық, өйткені онда комендатура орналасқан, неміс құзғындары мен жергілікті «басшылар» онда күн сайын арақ-шарап ішіп жығыла мас болады. Менің өз үйімді талқандағым келетін тағы бір себебім сол — ата-анамның қолымен тұрғызылған бұл үйде енді бір күн болса да, жау тұрмайтын болсын!

Илько күйіне сөйледі. Қазір неміс басып алып отырған өз үйінде өткізген бақытты балалық шақтарын бала қабырғасы сөгіле есіне түсірді. Бірақ артынша-ақ қатуланып, ширай түсті.

— Сен мұны дұрыс ойлап таптың,— деді Михайло Тимофеевич.— Объект қай жағынан болсын лайықты, бірақ біздің уақытымыз тым аз, ал істерлік ісіміздің ұшы-қиыры жоқ.

— Көне, қимыл-әрекетіміздің жоспарын жасайық, егер мұны біз тыңғылықты етіп орындайтын болсақ, онда біз бәрін де дер кезінде істеп үлгіреміз,— деді Михайло.

— Мұны мен де ойлаған едім,— деді Михайло Тимофеевич.— Менің жоспарым былай. Ертең — сәрсенбі. Жұмаға дейін біз бәрін де тындыруымыз керек. Илько, Михайло екеуің, бүгін түнде құралдар мен патрондарды Трахтомировка селосының ар жағына, әлгі орманның қарсысындағы бұталардың ішіне апарып жасырындар. Бұл жұмыстар сендердің күндізгі үш-төрт шамасына дейін уақыттарыңды алады, ал бұл кезде мен киім-кешектерді, жолға азық, ол-пұл әзірлейтін болам. Сәрсенбі күні кешке сендер Малый Букринге қайтып ораласындар, объектіні қарап шығасындар, мені Стратон қарттың бағында күтесіндер.

Михайло Тимофеевич балаларға қарады. Илько мен Михайло оның әрбір сөзін қалт еткізбестен, ықыласпен тындап отыр екен.

— Мен сендерді гранатамен күтетін боламын. Емтиханды біз он бір, он екі шамасында беретін боламыз, сонсоң Большой Букринге қарай бет аламыз. Ол жерден киім-кешектерімізді алып, Трахтомировкаға тартамыз. Сол түні таң атқанша жүретін боламыз. Бұл бейсенбі болады. Далада демалып аламыз да, әрі қарай жүреміз, жұма күні кешке айтылған жерге жетеміз ғой деп ойлаймын. Егер кездейсоқ бірдеңеге килігіп, шырмалып қалмасақ, онда біз жұма күні партизандарға қосыламыз. Ал бұл жоспарға қалай қарайсындар, келісесіндер ме?— деп сөзін аяқтады Михайло Тимофеевич.

— Әрине, келісеміз!— деп екеуі қосарлана айтты.

— Бізге бөгеу болар жан жоқ. Егер бір пәлеге ұшырамасақ, бұл емтиханды да «бестікке» тапсыратынымызға мен шүбәланбаймын,— деді Михайло сенімді дауыспен.

— Ал осы тоқтамға келдік. Уақытты бөлістік. Енді бір минутті де босқа жіберуге болмайды,— деп тоқтады Михайло Тимофеевич.— Біраз тамақтанып алайық та, сонсоң жолға шығайық.

Илько мен Михайло өздеріне берілген тапсырманы дер кезінде орындады. Қару-жаракты Трахтомировка селосының ар жағындағы Панитов ормандарына таяу жерге апарып жасырды, сәрсенбі күні сағат төртте олар Малый Букринге келді.

Илько өзінің туған селосын алғашқыда танымай да қалды. Немістердің осы қожалық жасаған аз айларының ішінде селоның қалай өзгергенін, тіпті ол андай алмай қойды, бүгін бұл селоны тастап, өзінің туған, өскен үйін, өзінің бақытты балалық шағы өткен, өзінің әкесі мен анасы тұрған мекені, өз үйін талқандауға бел байлағанда, бұл село оған бұрынғыдан да ыстық, қымбатты көрінді.

Бұдан бұрынырақ, әр кезде, жастардың әні мен күлкісіне, қарттардың жарқын сөздеріне, ойын-сауық думандарға толы болатын селоның кең, әдемі көшелері қаңсып тұр. Ән де, күлкі де, жарқын сөз де, тіпті бейсауат жүріс те көрінбейді. Селоның бұл түрі оба ауруы басқан аймаққа көбірек ұқсайтын. Фашист — оба ғой.

Тірі жан көрінбейді! Бұл июннің жадыраған шұғылалы күндерінде, сағат төрттің кезі еді. Үрейлі, көзге жат, еңсені басарлық меңіреу тыныштық басқан село адыра қалғандай қаңырап тұр. Ал тіпті таяуда ғана еді ғой аласа тақтай дуалдардың ішінде аппақ үйлер көңілдене, шоқтығы көтеріле анадайдан көрініп тұратыны. Әрбір үйдің алдында қаптаған түрлі түсті — қызыл, сары, ақ, көк гүлдер басын төмен иіп, адам көзін өзіне тартып тұрушы еді. Кошені алуан түрлі көкшіл өсімдіктер әшекейлейтін. Көшеде гүлдердің хош иісі аңқып тұратын, ал бал аралары гүлдер үстінде ызыңдап ұшып жүретін-ді. Қалың шие бақтарының ішінен күні-түні тынымсыз алуан түрлі құбылған құстардың сайраған дауыстары естілетін-ді.

Көшені басына көтеріп шулаған бақытты, шат, көңілді ала-құла киінген балалар ертеден кешке дейін асыр салып ойнаушы еді. Міне, енді қарашы. Несі қалған! Илько жұдырығын түйді.— «Жоқ, бұл ұзаққа бармас» деп ойлады ол.

Қаңырап қалған туған селосына қайғыра қарап, Илько бір жерде ұзақ тұрып қалды, кенеттен баяғысындай жадырап, өзінен-өзі рақаттанып сала берді.

— Сен неменеге қуанып келе жатырсың, Илько?— деп сұрады Михайло.

— Мен бе?— деп Илько Михайлоға қарады. Жексұрын жаудан, фашистерден елімізді азат еткеннен кейінгі жаңа, бақытты өмір туралы ойлап келемін.— Илько өзінің соңғы күндерде не жайында ойлағанын бастан-аяқ айтып берді. Жауды жеңгеннен кейін олар қалай өмір сүреді, сол туралы екі бала қызу әңгімелесіп келеді.

Әңгімелесіп, пікір алысып, болашақ бақытты өмірдің жоспарын құрып келе жатып, Илько мен Михайло Стратон қарттың үйіне қалай жеткенін де аңғармай қалды. Бақ ішінде оларды Михайло Тимофеевич күтіп тұр екен.

— Балалар, қалай бәрі реттелді ме?— деп сұрады Михайло Тимофеевич абыржып,— өйтеуір, бірдеңеге килікпедіңдер ме? Сезіктендіріп алмадыңдар ма?

— Бізге жаман болуы мүмкін бе, жаман істеуге право жоқ,— деді Илько көңілденіп.

— Мен де керек-жарақтың бәрін таптым. Бәрін буыптүйіп жолға әзірлеп қойдым,— деп хабарлады Михайло Тимофеевич.

— Енді көз байлануды күтеміз, қалай комендатураға фашистер жиналады, солай гранаталарды лақтырамыз да, жолға шығамыз,— деді Илько.

— Лақтыруын лақтырамыз-ау, ал оны қалай лақтыру керек, мұны біздің біреуіміз де білмейміз. Ұят болса да, айтайын, өмірімде мұнымен істес болмап едім,— деді Михайло Тимофеевич күрсініп.

— Міне, партизандар,— деді Михайло алақанын жайып,— біреуі де граната лақтыруды білмейді.

— Таптым!— деді қуана Илько.— Біз гранаталарды бір байлам сабанға ораймыз, біреуін шатырдың бір бұрышына, екіншісін екінші бұрышына қоямыз. Сонсоң жандырамыз да, өзіміз зытып береміз! Біздің үйдің шатыры сабан, ол оттан бірден лап ете түседі.

— Иә, граната лақтыра алмайтын адамдар үшін бұл бірден-бір дұрыс жол,— деді Михайло Тимофеевич, Ильконың тапқырлығына риза болып,— бірақ бұл жағдай біздің операциямызды қиындатады. Барлығы есі шығып мас болып, ұйқыға кеткенше түн ортасына дейін күтуге тура келеді. Олай етпейінше болмайды.

— Қайтеміз, түнді күтейік,— деді Илько.

Ол осы кезде комсомолентер әскери оқуды үйреніп жүргенде гранатаны лақтыру тәсіліне үйренбей, тек мылтық атумен ғана шұғылданғанына өкінді.

Түн қараңғылығын жамылып, үш патриот комендатураға қарай беттеді. Запалды гранаталардың біреуі Илькода, біреуі Михайлода еді. Тәжірибесі аз жас балаларға ешкімге білдірмей шатырға секіріп шығу едәуір-ақ қиын! Бірақ көп кешікпей Илько мен Михайло комендатураның дуалына шығып та үлгерді. Демдерін іштеріне алып, олар дуалға жабысып, жан-жаққа құлақ салды.

Даурыққан айқай-шу, ұлыған аңға ұқсас күлкі құлақ жарады. Олардың нағыз қызған, даурыққан, есінен тана бастаған кезі.

Ұзақ күтуге тура келді. Ыза кернеген Илько мен Михайло тістеніп, комендатураның есігі мен терезесінен көз алмай тұр. Бірақ гранаталарды тұтандыру қазір қауіптірек болды. Жаудың қорылдап, өле ұйқыға кеткенін күту қажет.

Әлден уақытта, түнгі сағат бір-екі шамасында есік ашылды, староста Гердюк пен екі полицай көрінді. Олар сенделе басып, түн қараңғылығына сүңгіп, ғайып болып кетті.

Илько ызаланғанынан айқайлап жібере жаздады. Ең қас жау қолынан кетіп қалды. Бірақ бұған көнуге тура келді. Комендатурада неміс офицері — комендант, оның жәрдемшісі, тағы да солармен қоса бірнеше солдаттар қалып қойды.

Бір кезде айғай-шу, даурығу да басылды.

Балалар мысық секілді аяқтарын ептеп басып, шатырға шықты. Гранаталарды сабанға орап, екеуін екі бұрышқа орналастырып, шатырға от қойды. Жұмыстарын тындырып, олар жерге түсті де, дуалды қалқалап, Михайло Тимофеевичке қарай жөнелді, олар ұзап кеткеннен кейін, тыныштықты бұза кенеттен тарс еткен дауыс естілді, сон-сон бір секундтен кейін екінші бір гүрс еткен дауыс шықты. От тілі аспанға шапшыды, өрт жалыны бүкіл селоны жап-жарық қып жіберді. Ал он бес минут өткен соң, патрондар қойылған комендатураның қоймасына жанған дөңбек түскенде, тағы да тарс-тарс еткен дауыс естілді.

— Қалай, Михайло Тимофеевич, мұнымыз мінсіз істелген жұмыс болмады ма?— деп сұрады Илько, өз ісіне риза болғандай, бірақ әлі де болса, азырқанғандай, оның даусынан ызғардың лебі естілгендей еді.

— Михайло Тимофеевич, емтиханды «отличноға» тапсырдық қой деймін, сіз қалай ойлайсыз?— деп сұрады Михайло.

— Бізге бағаны бара жатқан достарымыз береді, жоғары баға берер деп ойлаймын,— деді Михайло Тимофеевич көңілденіп.

Жау комендатурасының түгі қалмай өртенді. Өрт күлінің ішінен коменданттың, оның жәрдемшісінің және басқа солдаттардың көмір боп қалған өлігін алып шықты. Комендатура қарауылшысы тірі қалыпты. Ол коридорда жататын еді, үйден шығып үлгеріпті.

Партизан құрамасының байланысшысы Татьяна Матузько сол күні түнде Малый Букринде еді, селодағы уақиғаны құрама штабына ең алдымен сол хабарлады.

Партизандар қайран қалысты. Малый Букриндегі бұл секілді батыл диверсияны жасаған кімдер екен? Комендатураны ішіндегі адамдарымен қоса өртеп жіберу оңай жұмыс емес. Бұл операция оны істеген патриоттардан соншалық зор батылдықты, ұйымшылдықты, тапқырлықты керек етеді.

Михайло Тимофеевич, Илько және Михайло үшеуі партизан лагеріне келгеннен соң, бәрі де анықталды. Партизан құрамасының командирі Иван Кузьмич Примак пен комиссар Емельян Демьянович Ломакоға олар партизандар қатарына қосылу үшін ұзақ әзірленгенш, кешегі Малый Букринде болған уақиға партизандыққа тапсырған емтихан екенін, оны қалай ұйымдастырғанын бастан-аяқ баяндап шықты.

— Жігіт екенсіңдер, енді сендер партизансыңдар. Емтиханды өте жақсы тапсырдыңдар,— деп мақтады Ломако жымыып күле сөйлеп.

— Совет Одағына қызмет етеміз!— деді үшеуі де бір адамдай әскери тәртіппен.

Құрама командирінің бұйрығы бойынша Михайло Тимофеевич штабқа қалдырылды, ал Илько мен Михайло Болатовтың отрядына берілді.

Отрядта олар барлаушылар тобына бөлінді. Көп кешікпей-ақ Илько барлаушылар тобының командирінің орынбасары болып тағайындалды. Бұл топта он екі жас жауынгер болды. Оның ең үлкені және топ командирі Иван Гаманның жасы он тоғызда еді, ал ең кішісі оның орынбасары Илько Витряктің жасы он бесте болатын.

Бойларының кішілігіне қарай отрядта бұл топты «кішілер тобы» деп атады. Бұл атақ оларға берік таңыл-

ды. Тіпті ресми бұйрықтарда да оларды «кішілер тобы» дейтін еді.

Он екі жас жауынгерлердің бәрі де батыл, өжет, ер жүрек болды. Қай минутта болсын, олар партизандар құрамының ең күрделі, ең қиын тапсырмаларын орындауға әзір еді.

Илько өзін барлаушылар тобы командирінің орынбасары етіп тағайындағанына зор жауапкершілікпен қарады, партизандардың заңдары мен әдет-ғұрыптарын тез үйреніп алды, әскери адамша жинақты, ширақ болды және өзінің шолақ мылтығын бір минут те тастамайтын болып алды.

Біз кешқұрым құрама командирі Примақ жолдастың тапсырмасы бойынша отряд командирі Иван мен Ильконы землянкаға шақырып алдық.

— Міне, балалар, сендерге бір аса маңызды тапсырма бергелі отырмыз,— деді оларға командирі,— Днепрдің Ходоров пен Ржишев пристаньдары қыруар астық қабылдау үшін әзірленіп жатыр деген хабар алып отырмыз. Сол жерлерді барлап көрген жөн болар еді, олардың әзірлігінің қандай екенін, астық тиелген баржалардың қанша екенін, күзет бөлімдерінің санын және күшін білу керек болады. Осылардың бәрін анықтап білу үшін және оны бізге тезірек хабарлау үшін жер жағдайын жақсы білетін, жеңіл қол екі адам керек.

— Тапсырмаңыз орындалады, командир жолдас,— деп жауап берді Иван Гаман, командирдің алдында тартылған сымдай созылып.

— Бұл тапсырманы Гаман екеуімізге орындауға рұқсат етіңіздер,— деді Илько командирге.

— Қарсылығым жоқ,— деді командир.

Илько қуанғанынан землянкадан секірін шықты.

— Иван, алғашқы тапсырманы Илько екеуіміз орындаймыз деп неге сен командирге бірден айтпадың,— деп кінәлай қарады Илько Гаманға.— Отыруымыз онсыз да жетті. Менің жұмыс істегім келеді; орманда серуендеп жүру үшін келгенім жоқ, үнемі қиын тапсырмалар алып, қауін үстінде жүрсем деймін.

— Бұл барлауға тек екеуіміз ғана барамыз деп мен онсыз да ұйғарған болатынмын,— деп жауап қатты Гаман.

— Менің басқа ойым бар деп ойлайсың ба сен?

«Кішілер тобының» бастығы етіп Михайлоны қалдырып, Илько Витряк пен Иван Гаман таңсәріден жолға шықты. Екеуі де әбден қаруланды: Иван автомат, ал Илько өзінің сүйікті серігі — шолақ мылтығын алды. Бұл екеуі елеусіз болу үшін жол жиегімен, бұта-бұталардың араларымен ептеп басып жүріп келеді. Малый Букрин төңірегіндегі ағаштарға барып, сонда құралдарын жасырып, қайыршы бала боп қайта киінін, сол қалпымен барлау мақсаттарына қарай ақырын беттемекші боп ұйғарды.

Алғашқы алған бағыттары Ходоров селосы болды.

Төңірек таңғы бұлыңғырдан аздап айыға бастады. Біраздан соң күн де шығуға тиіс. Илько алысқа үңіліп, төңірекке көз жіберді. Жол үстінде бұларға қарсы келе жатқан үш адамның тұлғасын көздері шалды. Олар әзірше ешқандай қамсыз қаннен -қаперсіз келеді.

— Иван, қарашы, біреулер жолмен келе жатыр,— деді Илько, әлдебіреу естіп қояр ма дегендей сыбырлап.

— Ие, үш адам келе жатыр, кімдер екен?

Иван көзін көлегейлеп, келе жатқан үшеуге тесіле қарады...

— Жау солдаттары ма деймін. Қарашы, иықтарында асынған винтовкасы бар,— деді Илько, келе жатқандарға түйіле қарап.

— Ие, бұлар — неміс солдаттары,— деді Иван Гаман даусын бәсендетіңкіреп.— Кел, анау бұтаның түбіне отыра тұрайық.

— Ой, сонда, сол бұтақ бізге пана болар деп тұрсың ба?— деді Илько.

— Тап үстімізге келіп қалмаса, олар бізді байқамай қалуы мүмкін. Ал оларға не істеу керек деп ойлайсың, Илько? Егер өлтірсек, мылтық даусы естіліп қала ма деп қорқамын, онда басқалары естіп, ізімізді білдіріп аламыз ғой. Болмаса, құралдарын тартып алып, қоя берсек пе екен?— деп кенесті бастық өзінің орынбасарымен.— Қалай деп ойлайсың?

— Жок, ең дұрысы, олардың құралдарын алып, өздерін лагерьге айдап бару керек. Меніңше, осылай істеген жөн болар,— деп айтты Илько.

— Дұрыс, солай істейік,— деп келісті Иван.

Барлаушылар бұтаны бетке ұстап жата қалды, екеуі де құралдарын оқтап кезенумен таянып қалған солдаттардан көз алмай, демдерін іштеріне алып күтіп жатты.

Ешбір күдіксіз бейкам келе жатқан жау өзара даурыға сөйлеп, қарқылдап күліп, кең жолмен еркін жүріп келеді. Бұл жерде бір пәлеге тап боламыз ғой деп ойламаған болар. Олар пистолеттерін кабурларына салып, ал винтовкаларын иықтарында бос ұстап келеді.

Бұтамен қатарласа берісімен-ақ, Илько Витряк пен Иван Гаман жер астынан шыққандай, жарқ етін алдарынан шыға келді де:

— Токта! Қолдарыңды көтеріңдер!— деп айқайлап, оларға қаруларын кезенді.

Жау тілге келмей қолдарын көтерді. Олар үрейленгеннен қалш-қалш етеді, дамыл-дамыл көздерін жыпылықтата берді, қалтыраған еріндерімен әлдене деп күбірлейді, шамасы кешірім сұрап тұрған болса керек, бірақ тілдері күрмеліп, ештеңе дей алмайды.

Гаман автоматының аузын оларға тура қадап тұрды, ал Илько оларды әп-сәтте қарусыздандырды. Винтовкаларын иықтарынан алды да, Илько олардың затворларын алып қалтасына салды, винтовкаларды жол жиегіне лақтырып тастады. Пистолеттерін алып, сумкасына салды, сонсоң:

— Қолдарыңды арттарыңа ұстандар!— деді Иван.

— Менің соңымнан еріп отырыңдар! — деді Илько.

Естері кеткен жау мойындарын салбыратып Ильконың соңынан салпақтап еріп отырды, ал артынан автоматын дайын ұстап, Иван Гаман жүріп отырды.

Тұтқындарды, олжаларды партизандар құрамасына табыс етіп, өздері сол сәтте-ақ тапсырманы орындауға қайта жолға шықты.

Барлау жұмысы ойдағыдай орындалды. Ер жүрек партизандар Илько мен Иван бар қажет мәліметтерді алып келді.

Шынында да, бұрынғы хабарлағандай, Ходоров пен Ржищев пристаньдары баржаларды қабылдауға бүтіндей әзір екен. Астық құю үшін жаңа қоймалар да даярланған боп шықты.

Ходоровта астық тиелген бір баржа жүк түсіруді күтіп тұр. Мұнда күзет күшейтілген. Астық тиеген баржаларды түсіріп, қайта жөнелтуге, оны күзетіп бақылауға немістер бір ротадай солдат әкеліпті. Сөйтіп, Ржищевтегі гарнизонның адамы екі жүзге жеткізілген.

Барлаушылар осы жау күзеттерінің тұратын жатақтары жайлы көп мәлімет жинапты, бұған қоса олар жауға шабуыл жасаудың қолайлы жерлерін қарастырып, оған ыңғайлы жер де тапқан.

Партизан құрамасының командирі Ходоровқа шабуыл жасауға бұйрық берді. Содан кейін Ржищевке екінші жолы операция жасауға ұйғарылды. Ал пристаньға шабуыл жасауға тиіс болды, ондағы фашистер азаптап, солардың қорлауынан өлім халінде жатқан жиырма подпольщикті босату керек болды.

Ходоров операциясына отряд командирі Болатовтың бастауымен жүз он сегіз жауынгер жіберілді, оларға екі пулемет берілді. Бұл отрядқа жол көрсетуші Илько болды. Олар үнсіз, шусыз, абайлап, ақырын ғана алға жылжыды.

Неміс гарнизонына тұтқиылдан шабуыл басталды, тап берген партизандар, лезде-ақ олардың тас-талқанын шығарды.

Гарнизон орналасқан үйді басып алып, ондағы құрал-жарақты алды, сонан соң пристаньді, ондағы тұрған баржаны түгел қопарып, быт-шытын шығарды да, екі неміс офицерін тұтқынға алып, лагерьге оралды.

Уақытша басқыншылыққа ұшыраған советтік Украинаның еңбекке жарамды жастарын құлдыққа айдап әкету үшін неміс оккупанттары қолынан келген бар әдіс-айланы қолданды. «Германияда жақсы өмір сүресің» деп, жастарды өз еркімен баруға үгіттеп те, айла жасап та көрді, бірақ ондай аңқаулар табыла қоймады. Содан соң зорлауға, қорқытуға көшті.

Неміс солдаттары түнде облава жүргізді. Қолға түскендерді зорлап вагондарға қамады. Бірақ мұның да жөні келмеді. Жастар деревнялардан қашып, орманға, партизандарға кетті.

Ақыры, фашистер Германияға адам жіберудің тағы да бір айуандық тәсілін ойлап шығарды. Олар вагондарды тас қылып жауып, күшті күзет қойып, совет адамдарын тұт-қындар сияқты етіп құлдыққа айдады. Мұндай эшелондардың сыртына: «Украина еріктілері ұлы Германияға көмектесуге бара жатыр»,— деген әшекейлі үлкен плакаттар ілініп қойылған. Ал, дегенмен, көптеген ер жүрек патриоттар мұнан да қашып шығудың түрлі амалдарын тапты.

Совет жастары неміс құлдығынан құтылу үшін талай айла-амал жасап күресті. Кейбіреулері үйдегі погребке жасырынды. Көпшілігі орман ішіне кетті. Қаншалық қатты қуғын жасағанымен, жастар күресін тоқтатпады. Олар оккупанттарға қарсы белсенді күрес жүргізді, олар жауға әрбір ыңғайы келген қолайлы жерде зиян келтіріп отырды.

Көптеген совет жастарын неміс құлдығынан партизандар азат етті.

1942 жылдың сентябрі еді. Күн жылы, жауын-шашын жоқ, жер құрғақ еді. Ұлтарактай жердегі егін орағы аяқталып қалды. Фашист оңбағандарға тісін қайрап жүрген жұмыс күші босады. Төңіректегі селолардың бәрінде об-лава күшейді, немістер Германияға жіберу үшін үлкен эшелон әзірлеп жатыр деп, байланысшылар партизандарға хабарлады.

Бір күні құрама командирі Примак Болатовты өзіне шақырып алды да:

— Вася, әзірленін жатқан эшелон жайындағы сыбыстың дұрыстығын анықтау керек. Хабар үстіне хабар келін жатыр, шын болар, дегенмен қай күні қанша адамды, қай жерден жөнелтпек? Міне, осының бәрін білген жөн!— деді ол.

— Жақсы, командир жолдас!— деді де, ол өз орнына келіп, барлаушылар Илько мен Михайлоны шақырды.

— Балалар, тапсырма өте шұғыл және маңызды. Дерееу аттану керек!

— Жақсы!— деді де екеуі қосарлана, сонсоң асығыс күркеден шықты.

Үш күннен кейін барлаушылар қайтып оралды, олар Мироновка станциясында жастарға лық толған жиырма жеті вагоны бар үлкен эшелон тұр деп хабарлады. Станцияға күшті күзет қойылған. Эшелон ертең күндізгі бесте жылжиды.

— Бұл — біздің Отанын сүйгіш бақытты жастарымыз, олар азат жастар еді, енді, міне, жау құлдығының шыр-мауына түсіп отырған сол жастарымызды құтқаруымыз керек!— деді командир, өте қатты күрсініп.

Басын салбыратып бір минут үнсіз отырып қалды, сонсоң қамыққан көздерімен Болатовқа қарады да:

— Егер поезды тоқтата алсақ жақсы, онда балалар аман қалады, ал егер тоқтата алмасақ, жастарымыз онда барып қорлық көреді.

— Примақ жолдас, олай ойлау тым ауыр, одан да тек босатуды ойлау керек, міне, әңгіме осында, — деді Болатов.

— Иә, бірталай адамдарымыздан айрылуымыз мүмкін, — деді командир саусақтарын сытырлатып. — Вася, мен біздің жастарды жанымдай жақсы көремін, олардың өлімі туралы ойлау қандай қиын, тіпті біреуін де ажалға қиғың келмейді.

Ол шаршаған көздерін жұмып, алақанымен маңдайын сүйеді.

— Былай істе, Васек, — деді Примақ жолдас, орнынан дереу атып тұрып, — жүз жігіт әзірле, ішінде Илько мен Михайло да болатын болсын. Бұл қаршадай екі бала маған сондай ұнады. Операцияны өзім басқарамын, ал сен штаб бастығының жұмысын атқарасың. Жоба былай: біз эшелонды 7-разъезден тосамыз, сол жерде оны тоқтатамыз. Күзетшілерін тұтқындап, вагондағы жастарды босатамыз. Егер бұл дегеніміз болмаса, онда разъезден үш километр шыға бергенде паровозды минаға жарылатын етіп ұйымдастырамыз, түсінікті ме? — деді ол шапшаң сөйлеп.

— Түсінікті, командир жолдас! — деп жауап берді Болатов.

— Бұл жоспарға қалай қарайсың? Қарсылығың жоқ па, қосарың бар ма?

— Түгелдей қостаймын, командир жолдас!

— Ендеше, міне, осы жоба бойынша әзірлікке кірісу керек! Нақ сағат үште қозғаламыз, өйткені номері жетінші разъезде эшелонды қарсы ал деген Мироновканың жарлығын телефонмен өзім қабылдайтын болайын, — деді командир.

Келесі күні, тап күндізгі сағат үште жүз жауынгерден жасақталған партизан отряды лагерьден 7-разъезге қарай бет алды.

Бұл разъезде не бары төрт қана теміржолшы болатын. Оның екеуі неміс, екеуі жергілікті тұрғындар еді. Партизандардың жоспары бойынша ең алдымен бұл төртеуін постыдан алып, темір жолды басқаруды, түрлі хабарларды қабылдауды өз қолдарына алу керек.

Отряд разъезге дер кезінде келді. Жауынгерлер темір жол полотносының қалқасына барып жасырынды, ал құрама командирі Примақ, Болатов, Илько мен Михайло кеңсе үйіне кіріп, күтпеген жерден келген бөтен адам-

дарды көріп, сасқалақтаған немістерді құралсыздандырып, оларды еш нәрсеге қатыстырмай күзетуді Михайлоға тапсырды.

Командир үн-түнсіз, трубкаға көзін қадап, телефонның қасында отыр. Сағат нақ бесте звонок шылдырады. Мироновка станциясы эшелондардың шыққанын хабарлады. Командир эшелондарды қабылдауға 7-разъездін әзір екені туралы сабырлы, байсалды түрде жауап берді.

Теміржолшы екі украин жігіттің көмегімен осы разъезде поезды тоқтату үшін бүкіл темір жол сигналдарын пайдаланды.

Партизандардың әрқайсысына жеке-жеке тапсырмалар берілді. Оның ішінде Болатов пен Илькоға паровоз айдаған немісті құралсыздандыру тапсырылды.

Барлығы да эшелонды мазасыздана күтті. Бір кезде көкжиектен ақ түтін көрінді. Минут сайын будақтаған түтін қалыңдай, сұрғылттана берді. Эшелон разъезге жақындады. Созылта гудок берін, жүрісін бірте-бірте баяулата, ауыр пысылдап, поезд келін тоқтады.

Эшелон түнерген, күп-күнгірт. Вагондарды тас қылып жауып тастаған. Бұл вагондарда тіршіліктің нышаны да жоқ, поездың күзеттері де көзге түспейді. Партизандар айғай-шусыз-ақ вагондарды күзеткен пулеметшілердің бәрін постыдан алып тастады. Болатов пен Илько машинист немісті құралсыздандырып, байлап тастады.

Неміс тілін білетін партизан Петро Луценко күзет қай вагонда, неше адам деп машинистен сұрап еді, ол жауап беруден біржола бас тартты.

Сондықтан Илько машинистің жәрдемшісіне келді.

— Ей, пан, күзет қай вагонда? Онда қанша адам бар?— деп қатулана сұрады ол одан.

Даусы дірілдеп машинист жәрдемшісі:

— Орта шенінде, соңғы вагоннан санағанда он екінші вагонда, он екі адам,— деп жауап қатты.

— Баяғыда-ақ солай демейсің бе, фашистің сілімтігі,— деді Илько жек көре.

Болатов, Илько және бірнеше партизан он екінші вагонға бет алды. Вагон есіктері тарс жабылған, ішінен тірі жан жауап бермейді. Луценко немісшелеп:

— Өз беттерінше шықсаңдар, өмірлерінді сақтаймыз, болмаса, вагонды эшелоннан бөліп аламыз да, өртеп жібереміз!— деп айқайлады.

Вагон есігі ақырын ғана ашылды, қолдарын көтеріп, бірінің соңынан бірі он екі солдат шықты. Адам сияқты емес, ұсқынсыз, түрі қашып кеткен жексұрын, қорқақ екені көрініп тұр.

Эшелонды партизандардың тоқтатып, күзетшілерін тұтқындағанын естігенде, жиырма жеті вагоннан да «ура-лаған» дауыс естілді. Есікті де, терезені де, төбені де қағады, айғайлап ән салып жүр. Жастар оз адамдары екенін сезсе де, сыртқа шыға алмады. Вагонның барлық терезелері мен есігі қалың тақтаймен мықтап шегеленіп тасталған екен.

Жауынгерлер лом, рельс сынықтарын алып, вагондардың есік-терезелерін ашты. Бұлардың ішінен кір-кір, жүздері сынған, қорыққаннан үрейі қашқан жастар мен қыздар шықты.

Біреулері қуанғанынан жылап жатыр, екінші біреулері азат еткені үшін партизандарға алғыс айтып, оларды құшақтап жатыр.

Өзінің көп жылдық тарихында 7-разъезд еш уақытта мұндай азан-қазан болып қуанған, мұндай көп адамды көрмеген болар, осыншама адамды, осыншама шаттықты көруі мүмкін де емес. Өйткені мұнда жолаушылар поезы тоқтамайтын да еді.

Ал құрама командирі анадай жерде перронда тұрып, жайнаған отты көздерімен осынау мол қуанышқа, жастардың көздеріндегі мөлдіреген жүрек шаттығынан шыққан көз жастарына қарады, уақиғаның ойлағандай сәтті болғанына ол да шексіз қуанды. Мыннан астам жас жігіттер мен бойжеткен қыздар фашист құлдығынан азат етілді.

— Вася!— деген комиссар Ломаконың қатты даусы кенет естілді.— Балаларды сапқа тұрғызыңдар, бір-екі ауыз сөз айтқым келеді.

Темір жолдың 7-разъезінің перронында митингі басталды.

— Балаларым,— деп бастады сөзін көтеріңкі дауыспен комиссар Емельян Демьянович Ломако,— біздің даңқты Қызыл Армия жауды бүкіл майдан бойында кейін ығыстырып келеді. Жексұрын оккупанттардан советтік жерімізді азат етер күн алыс емес. Фашист тепкісіне түспеу үшін бар күштеріңді жұмсаңдар. Совет жастары осылай істеуге тиіс. Бойында қуаты бар, партизандық өмірдің қиындығынан қорықпайтындарың, біздің адамдардың

қатарына сапқа тұрындар, бізбен бірге орманға жүріңдер, Қызыл Армия келгенше бірігіп, ұйымдасып күресеміз!

Бес жүз жас өспірім жігіттер мен қыздар партизандарға қосылды. Қалғандары өзді-өздерінің селоларына тарапты. Партизандар паровоздың, темір жолдың күлін көкке ұшырды, бар вагонды түгел өртеді. Қолда түсірген барлық олжаларын алып, лагерьге қайта оралды. Қасқарая Днепрдің сол жағындағы Хоцкий ормандарына өтті.

Осы операцияны жүргізу алдындағы барлауда да, сондай-ақ партизандар лагерін көшіру алдындағы барлау ісінде де Илько Витряк өзінің досы Михайломен бірге тамаша барлаулар жүргізді.

Темір жолдың 7-разъезіндегі сәтті операциядан кейін көп ұзамай-ақ, Днепр арқылы үлкен көпір салынып жатқан және неміс офицерлері үшін Большой Букрин маңында демалыс үйін салып жатқаны туралы партизандар жаңа хабар алды. Бұл шараларды іске асыру үшін сол маңға немістердің көптеген жаңа күштері келіп жатыр деген хабарлар бар-ды.

Командир Болатовты шақырып алды да:

— Васек, ертеңнен қалдырмай осы хабарды анықта, айқында, өйткені бұл хабарлардың өзі қым-қиғаш, әр түрлі айтады,— деді Примақ.

— Сеніңіз, командир жолдас, бұл тапсырмаңыз орындалатын болады,— деп жауап берді Болатов.

Темір жолдың 7-разъезіндегі операциядан кейін, үш күн өткен соң, таңертеңгі тоғызда Болатов және оның жауынгер жәрдемшісі Илько, штаб бастығы Григорий Алексеенко, Василий Хлопов төртеуі атқа салт мініп, Большой Букрин селосына бет алды.

Илько бүгін бәрінен де қуанышты еді. Ол жауынгерлік еңбегі үшін құрама командирінің көзі мен құлағы атанған барлаушысы ғана емес, онымен қоса ол күндіз-түні бірдей жол көрсетіп, бастап жүріп отыратын — ізшілі еді.

Міне, сондықтан да Илько отрядтын барлық барлауларына, операцияларына қатысып отырды.

Михайло да ер жүрек, елгезек болды, бірақ ол тапқырлығы, ептілігі, жағдайды аңғарғыштығы жағынан өз досынан кем соға беретін-ді.

Большой Букринге партизандар тез жетті. Большой Букриннің қасындағы терең сайға келіп, олар аттарынан

түсті, күзетші жауынгерлер мен аттарын тастап, Болатов, Илько және Григорий Алексеенко селоға кетті. Сағат танертеңгі он шамасы болса да, селода тіршілік жоқ, қаңырап бос жатыр. Олар бақ іштерімен, елеусіз түрде байланысшының үйіне келді. Онан неміс армиясының әзір көпір салмайтынын, бірақ бірер күннің ішінде комиссия келіп кеткенін білді, сонымен бірге олар сауығып келе жатқан жаралы офицерлерге болса керек, демалыс үйін салу үшін қолайлы орын қарастырып кеткенін біліп алды. Мұның бәрі барынша анық, оны енді тексерудің қажеті жоқ болды, барлаушылар ағаш арасымен Трахтомировкаға қарай кейін қайтты.

Трахтомировка деревнясынан жарты километр шыққаннан кейін, жолда барлаушылар осы селонын негізгі тұрғыны — байланысшы Семен Григорьевич Власенко картпен кездесті.

— Партизандармысыңдар?— деді де, қарт амандасу үшін қол көтеріп, шаттана күлді.

— Иә, ата, солардың өзі!— деп көп үшін Илько жауап берді. Партизандар тоқтады.

— Қалай, қартым, бұған қуанып тұрсың ба, әлде жоқ па?— деп козін қысып қулана сұрады Григорий Алексеенко.

— Қалай қуанбайын! Өз адамдарымыз, өз туғандарымыз, азат етушілеріміз, сендер қаншама игілікті іс істеп жүрсіндер, рақмет, жарайсыңдар!— деп қарт бәріне мейірлене қарады.— Туғандарым, бүкіл село халқының атынан өтініп сұарым — бізді мынау келімсектерден, мынау тонағыш малғұндардан құтқарыңдар! Міне, тағы да ауданнан солдаттар келді, астық, мал бер деп өкірендейді.

— Сіздерге қанша солдат келіпті?— деді Болатов қарттан.

— Менің козіме шалынғаны бесеу. Қазір олар мектепте отыр, әлдеқандай бір тізім жасап жатыр,— деді қарт.

Болатов жолдастарына қарап еді, олардың көзқарастарынан бірден-ақ өзінің ойлағанын мақұлдап тұрғанын сезді. Олар командир айтпаса да, бұл бес солдатты қарусыздандырып, тұтқынға алу керектігін аңғарды. Бұлардың артынан келетіндерді үрейлендіру үшін мұны істеу қажет еді. Оның үстіне құрал да табу керек болды, өйткені отрядты разьездегі жастармен толықтырғаннан кейін қару-жарақтың жетімсіздігі сезіле бастады.

— Жаксы, ата! Халық тілегін қадір тұттық,— деді Болатов қартқа.— Отанымыз, халқымыз үшін қызмет істеп жүрміз, оны төсімізді төсеп қорғаймыз.

— Бөрекелді, қарақтарым!— деп қарт алғыс айтты, зор аталық сезіммен. Ол партизандарға бурыл тартқан басын төмен иіп, құрмет көрсетті.

Партизандар аттан түсіп, аттардың шылбырын қартқа ұстатты да, төртеуі селодағы мектепті бетке ала жүріп кетті. Сағат он екі шамасы еді. Күн қақ төбеде, оның сәулесі тап жазды күнгідей төңіректі қыздырып тұр.

Олар тез жүрді. Маңдайларынан сорғалаған тер беттерін жуып, жерге тамды. Олар мектепке келді, маңында тірі жан көрінбейді. Жап-жалаңаш үлкен алаңның ортасында жападан-жалғыз сопайып мектеп үйі тұр. Бір кезде балалардың айқай-шуына, қоңыраудай сылдыраған әсем үні мен күлкісі толып тұратын мектеп маңында тірі жан болсайшы, қаңырап бос тұр.

Осындай құлазыған мектепті көргенде әркімнің-ақ үйінде қалған оз балалары еске түсіп, іштері ашып кетті. Бірақ көп кідіруге бола ма?!

Төртеуі де шапшаң қимылдады. Илько мектепке тыстан жан жібермеу үшін сыртқы есікте қалды, Хлопов Днепрдегі өткелді бақылау үшін сол жақ бұрышта тұр. Болатов өзінің штаб бастығымен бірге мектеп үйінің ішіне енді.

Олар екі жағы да толған есік, коридормен жүріп келеді. Алғашқы екі класта жан жоқ екен. Ал Болатов үшінші есікті ашып қалып еді, онда отырған солдаттарды көрді.

Дереу қимыл жасау қажет болды. Бөлмені кірпік қаққандай уақыт ішінде тез шолып шығып, Болатов оң жақ бұрышта тұрған винтовка пирамидасын көріп қалды.

Ол жан ұшыра қатты айқайлап:

— Көтеріңдер қолдарыңды! Сендерді партизан отряды қоршап алды,— деп хабарлады.

Өктем айқай, партизандардың тосыннан тап бөлуы, олардың зәресін алып, құтын қашырды. Олар баяу ғана орындарынан тұрды да, қалтыраған қолдарын әрең-әрең жоғары көтерді.

— Қолдарыңды жоғарырақ көтеріңдер!— деп команда берді, Болатов автоматын кезеп тұрып.

Оның қасында оларға автоматын кезеп Григорий Алексеев да тұр. Бірақ оған қарауға Болатовтың мұршасы да болған жоқ.

— Дереву қабырғаға сапқа тұрыңдар!— деп бұйырды Болатов бөлменің тұтас бос қабырғасын көрсетіп.

Барлығы да бір адамдай, қолдарын көтерген бойы Болатов көрсеткен қабырғаға барып сапқа тұрды. Тізелері қалш-қалш етеді, тістері-тістеріне тимейді. Олардың қайсысы болса да, өлген жеріміз осы болған болу керек деп үрейленіп тұр.

— Бәрін тінт, — деп бұйырды командир штаб бастығына.

Тінткенде Григорий Алексеенко олардың қалталарынан әбден тозығы жеткен бес пистолет және жүз елудей винтовка патронын алды. Сөйтті де, тағы да Болатовтың қасына үш қадамдай келіп:

— Командир жолдас, сіздің бұйрығыңызды күтіп тұрмын,— деді.

Сол кезде оның қысыңқы әдемі көзінен мыскыл күлкі бетіне ойнап шыға келді.

Болатов өзін-өзі буындырған күлкісін басу үшін:

— Барлық қаруды дереу бірінші взводтың командиріне табыс ет! Екінші взвод пен үшінші взвод командирлері анау алаңда менің жарлығымды күтсін!

— Қару бірінші взводқа берілсін дедіңіз, жақсы!— деді де, Григорий Алексеенко винтовка пирамидасын сыртқа шығара бастады.

Бірінші взводтың командирі Илько Витряк штаб бастығынан қаруларды қабылдады, өзі күлкіден булығып өлгелі жүр. Ал бұл кезде Болатов қолға түскендердің ішіндегі полицайларға арнап қысқаша сөз сөйледі:

— Сендер немістерге еріктеріңмен қызмет етіп жүрген жоқсыңдар, біз, партизандар, оны жақсы білеміз. Сендердің өмірлеріңді сақтаймыз, басқа істермен шұғылдану үшін, оккупанттарға қарсы күресте біздің жалпы күресімізге көмектесу үшін сендерді босатамыз,— ал өзі бұл кезде көз қиығымен Григорий Алексеенко қару-жарақты бірінші взводқа қашан беріп болар екен деп соған қарап қояды.

Қаруларды қабылдап алған соң, рақаттана жымиып тұрған Ильконың алдында винтовкалар үйіліп қалған кезде, Болатов полицайларға тағы да:

— Қызыл Армия бүкіл майдан бойынша шабуылға шығып, фашистерді батысқа қарай тықсырып келеді. Фашистер Москва мен Ленинград алынды деп сендерді алдап жүр. Бұл — оңбағандардың өсек-айласы.

Сонсон қабағын қарс жауып, Болатов «Смирно» бойынша Григорий Давыдович Алексеенкоға:

— Мынау азаматтарды алаңға шығарып, мектеп үйінің алдына сапқа тұрғыз!— деп бұйрық берді.

Адамзаттың азғындары, ұсқынсыз жексұрындар күрдай жорғалап, бас ұрып, сыртқа шығуға бет алды.

Мектептің барлық кластарын қарап, мектеп үйінен шыққан кезде, Болатов ғажап картинаны көрді. Алаңға көп халық жиналып қалған екен, олардың алдында бастарын төмен салбыратып полицайлар тұр. Илько автоматын әзір ұстап, маңыздана адымдап, ерсілі-қарсылы жүріп жүр.

— Жағдай қалай, бірінші взвод командирі жолдас?— деп Болатов қарқылдап күлді Илькоға қарап.

— Полицайларды қарап тұрмын, отряд командирі жолдас!— деді Илько. Алаңды жаңғыртқан күлкі басты. Ақымақ болғандарын солдаттар мен полицайлар тек енді түсінді. Оларды батыл, ер жүрек төрт партизан қоршап тұтқынға алған. Болатов полицайлар сапының алдына келін оларға:

— Мектеп үйінде мен сендердің өмірлерінді сақтаймын, босатамын деп уәде берген едім. Мектепте сендер көп едіңдер, ал біз не бары төртеу-ақ едік. Енді, міне, халық. Сендердің тағдырларыңды менің бір өзімнің шешуіме қақым жоқ. Не істеу керек екенін мына халық айтады. Бұл — олардың правосы.

Оккупация кезінде талай адамдарға айуандық жасаған бұрынғы кулак балалары — екі полицайды халық үні өлім жазасына үкім етті.

— Залымдардың үні өшсін!— деп дауыстады алаңдағы жұртшылық.

Осы алаңдағы халық алдында Болатов протокол толтырды. Далалық партизан соты атынан Отанға опасыздық жасаған әлгі екі полицай өлім жазасына кесілді.

Басқалары босатылды, бірақ олардың бәрі де партизан отрядына алуды қолқалап сұрады. Алайда оларды алмады.

— Мұндайларды партизанға алмайды,— деді дауыстап Илько,— ал кімде-кім партизан отряды қатарында шын, адал күрескісі келсе, ондайлар партизандарды тауып ала алады.

Трахтомировшылар барлаушыларға екі көлік берді, олар күтпеген көп олжамен лагерьге жөнелді.

Лагерьге келісімен, Болатов бірден-ақ құрама командиріне жүргізілген операция жайында бастан-аяқ баяндады. Командир төртеуін де өзіне шақырып алып, олардың қолдарын қысып:

— Тағы да алғыс айтамын!— деді.

— Совет Одағына қызмет етеміз!— деді төртеуі де бір кісідей. Илько жымыңдап, күліп қойды.

1942 жылдың қысында Украинада тіпті аяз болмады. Бұл жерде түнде аздап қар жауатын, ал күндіз шүмектеп жаңбыр құюшы еді. Декабрь айындағы тынышсыз жауын жерді лайсаң, батпақ, саз балшық етіп жіберді. Бұл партизандардың қимыл жасауына едәуір қиындықтар жасады.

Мұның үстіне қысты күні бүкіл селолар мен қалаларға күзетті күшейтті, жандармдар мен полициялардың, күзетші солдаттардың санын көбейтті. Мұның бәрі төңіректегі селолармен қатынасты қиындатты.

Қару-жарақ пен оқ-дәрінің тапшылығы осы кезде ерекше сезіле бастады, өйткені партизан отрядтары көптеген селолардан қосылған жаңа күштермен толықтырылды. Олардың бәріне бірдей қару жетіспейді, оқ-дәрі тапшы болды.

Примак басқарған партизан құрамасы қысқы айларда бөлініп-бөлініп кетті. Болатов отряды Панитов ормандарында тұрды, басқа отрядтар Хоцкий, Черкасск және басқа ормандарға орналасты. Бұл қысқы жағдайда партизандардың маневр жасауына жеңілдік келтірді.

1942 жылғы декабрьдің алғашқы жартысында Болатовқа Черкасск ормандарынан бірінші отрядтың командирі Николай Михайлович Попов келді. Ол партизан құрамасының командованиесінің бұйрығын алып кепті. Бұл бұйрық бойынша Болатов пен Попов екеуі Вюнише селосындағы коммунист подпольщик Сергей Шпитальмен кездесуге тиісті. Бұл подпольщиктің қарауында Қызыл Армия бөлімдері шегінгенде қалдырып кеткен қару-жарақ, оқ-дәрі, азық-түліктің жер астында үлкен қоймасы бар екен. Бұл қазіргі кездегі қиындықтан құтылудың бірден-бір жолы еді.

Николай Михайлович Попов жақсы ұйымдастырушы, батыл, ер жүрек командир еді. Ол партизандар құрамасындағы парасатты және беделді адамның бірі еді. Бірақ осы қасиеттерінің бәрі бола тұрып, оның аса үлкен бір кемшілігі бар-ды. Ол жер жағдайын, төңіректі абайламай қала беретін,

орман ішімен жүз метр өтсе-ақ болғаны, ол қайтып сол орнын таба алмайтын-ды. Ол әр уақытта бір жөн-жоба көрсететін адамды керек ететін-ді. Ол өзінің бұл осалдығын далада, тауда, орманда емес, қалада өскендіктен дейтін. Оның бұл осалдығын білетін Болатов онымен бірге тек өзі емес, Ильконы да ертіп алып баруға ұйғарды, өйткені Илько бұл төңіректі бес саусағындай жақсы білетін.

Олар жолға шықты, қару дегенде тек пистолеттері ғана бар, сонсоң немістердің қолынан босанған әскери тұтқындар болып документтер алған.

Луковец хуторына жақындағанда, партизандар пистолеттерін жасырып, әскери тұтқындар болып баруға ұйғарды. Полицайлар оларды тінтіп, документтерін тексерді де, қоя берді. Ымырт жабылысымен, олар Вюнише селосына келді. Бірақ Сергей Шпитальдің үйін іздеді, өйткені Поповбұрын мұнда сан рет келсе де, оның үйін ұмытып қалып-ты.

Олар үйді әрен тапты. Терезені ишаралап шертіп еді, Сергей Миновичтің зайыбы шықты, Поповты танып, ол ерін шақырды.

Сергей Миновичтің үйінде олар көп отырмады, ас ішті де, жер астындағы қару-жарақ, азық-түлік қоймасы бар жерге тартты. Мұндағы нәрселер түгелдей сақтаулы екен, бірақ Сергей Минович оны полицайлар аңдып жүргенін хабарлады. Сондықтан ол бізден қоймадағы құрал-жарақтарды, азық-түліктерді тезірек алып, отрядқа тасып әкетуді өтінді.

Партизандар, мүмкін болғанынша, кешіктірмей әке-туге уәде берді де, онымен қоштасып кетті. Таң білінгенше олар Днепрдің жағасында отырды, өйткені Днепрден түнде оту қауіпті еді, мұз түсіп жатқан болатын.

Днепрден таң сәріде өтіп, Луковец хуторына кіруі-ақ мұн екен, қас қылғандай бұларға үш полицай килікті. Қарусыз партизандарды ұстап алды да, мектепке айдап келді. Мұның себебі, осының алдында Переяслав комендатурасынан ерсілі-қарсылы өткендердің барлығын ұстап алып, комендатураға алып келіндер деген жарлық болған екен.

Біраздан соң мектепке тағы да үш полицай және жасы елулер шамасына келген жалғыз көзді жергілікті староста келді. Ол партизандарды желкелеп мұғалімдер бөлмесіне енгізді де, полицайларға қарап:

— Бұлар совет бандиттері ғой, көрмей тұрсыңдар ма? Бұларға уақыт кетірудің, комендатураға апарып әуре болудың не қажеті бар? Оларды бір жарға апарып, ит секілді атып тастау керек!— деді.

Бірақ полицаилар өз беттерімен партизандарды өлтіруге бата алмады, бір түн осында ұстап, таңертең комендатураға апаруды ұйғарды.

— Егер сендер менің дегеніме көнбесеңдер,— деп тағы да әңгімеге араласты староста,— онда түнгі қараул қойыңдар, аяғынан етіктерін шешіп алыңдар, әйтпесе, олар зытып отырады, тауып көріңдер сонсоң. Ал айтқаныма көнсеңдер, мұндайлармен әуре болмаған жөн болар еді,— бұдан соң ол сөзге тағы араласып:

— Егер сендердің тәуекелдерің түрмаса, өзіме беріңдер, өңмендерінен оқты қалайын!— деді.

Ол партизандарға төніп, ұрғысы келді. Ол Болатовты бар пәрменімен беттен бір соқты. Поповтың бетіне түкірді, Ильконы жақтан шапалақтады.

Бұлардың бұралқы итке деген ыза бойларын кернеді, олар бұл сұмырайды улы жылан секілді буындыруға әзір еді. Бірақ шарасыздан бойсұнып, көнуге тура келді. Қайткенде, әзірше бұл қорлыққа шыдап көргенді жөн деп ұқты олар. Ақыры, бәрі де жайына кетті. Партизандарды он бес жасар бала мен бір полицай күзетіп қалды. Старостаның дегенін түгел орындады: партизандарды шешіндірді де, етіктері мен шұлғауларын басқа бөлмеге алып кетті.

Партизандарды қамаған мұғалімдер бөлмесін құлып салып мықтап жапты.

Бөлме қап-қараңғы, суық еді.

Бұл аядай бөлмеде бір бұрыштан екінші бұрышқа құр сенделіп жүре беру оларға өте ауыр тиді, оның үстіне суық еденде жалаң аяқ жүру қандай қасірет.

Әбден қалшылдап, тоңып, олар столға отырды.

— Оңай-ақ түстік қолға,— деді сыбырлап Попов,— мұны еш күтпеген едім.

— Құтылу амалын іздестірейік,— деді Болатов.

— Терезені қойып қалсақ кайтеді? Сонда түн пердесін жамылып мүмкін, құтылып кетерміз!— деді Попов.

— Жоқ, Коля, бұл ұсынысыңды қостамаймын. Терезені қойып түсіру керек дейсің, ал бұл үшін ең болмаса бөлмеде орындық та жоқ,— деп қарсылық білдірді Болатов.

— Бұл операцияны кірпік қаққанша істеу қажет болады, өйткені полицай құлыпты ашып үлгергенше, ытқып шығуың керек. Біз олай ете алмаймыз.

— Ал енді немістер қорлап, кеңірдегіңнен асып қоюды күтуге болмайды ғой. Қалай болғанда да, қимыл жасау керек, Вася!— деді Попов.

— Коля, абыржыма, мен жол таптым, ол былай, тыңдап көріңдер: бізге полицайды құралсыздандыру керек. Ал ол үшін біз полицайды алдап соғуымыз керек. Ол үшін біз қазір күзетші полицайдан сыртқа шығуды өтінеміз. Әрине, ол бәрімізді бірден түгелдей сыртқа шығара қоймайды. Алдымен Илько барсын, ол полицайдың дегенін екі етпей қалтқысыз орындайтын болсын. Сонсоң мен де солай істейін. Полицай мені бөлмеге енгізіп, сені шығара бергенде, екеуміз полицайды құралсыздандырайық, ал Илько жәрдемшісін бөгей тұратын болсын.

— Табылған ақыл, Вася!— деді Попов Болатовтың қолын қатты қысып. — Бұл — нағыз табылған жол.

Илько есікке келді де, ақырын ғана тықылдатты.

— Ей, саған не керек, неге тықылдатасың?— деген есіктің ар жағынан полицайдың қырылдаған даусы естілді.

— Түзге шығайын деп едім, рұқсат етіңіз,— деп өтінді Илько.

Құлыптың шықырлағаны құлаққа шалынды да, артынша есік ашылды. Винтовкасын кезене есіктің алдында кесе-көлденең тұрып:

— Қалай, сен үлкен дәретке ме, кіші дәретке ме?— деп сұрады полицай.

— Үлкен дәретке,— деп жауап берді Илько полицайға қарамай.

— Біздің бәріміздің түзге шыққымыз кеп тұр,— деді полицайға Болатов есікке жақын келін.

— Бір-бірлеп,— деп жауап берді де, полицай өзінің қосшы баласына Ильконың етігін әкел деп бұйырды.

Бала етікті әкелгенімен, шұлғауын тастап кетіпті. Илько етікті жалаң аяғына киіп, күртешесін иығына іле салды да, коридорға шықты. Сол сәтте-ақ есікті тарс еткізді.

Полицай винтовкасын кезеп, Ильконың артында екі метрдей жерде жүріп отырды. Сыртқы есікті ашып қалғанда, суық Ильконы бүрістіре бастады. Тастай қараңғыда ағаштардың көлеңкесі қараңдап көрінеді. Қашып кету үшін нақ қолайлы кезең екен.

Босағадан жиырма метрдей жерге барып түзге отырды, ал полицай бірнеше метрдей жерде винтовкасының аузын оған қаратып кідіре қалды.

Мектепке қайта келе жатып, Илько артына қарап еді, полицай винтовкасының аузын төмен салбыратып қаперсіз келе жатыр екен.

— Демек, маған сенген болса керек, — деп ойлады Илько мектеп коридорына ене беріп.

Илько келген соң, Болатов шықты, ол да полицайдың ешқандай абайсыз, қаннен-қаперсіз келе жатқанын аңғарып қалды.

Полицай еш күдіксіз, сабырмен есік ашты. Попов шығуға бет алды.

Поповты бөлмеден шығарып, ол Болатовқа жол беруі-ақ мұң екен. Болатов оны бас салды. Полицай сүріне жығылды. Болатов винтовкасын тартып алмақшы болып, оның үстіне бүркітше төне түсті.

Попов жүгіріп келді. Бірақ винтовкаға жармаса беріп еді, ол күрс ете түсті. Есіктен баланың басы қылтиды. Ол қолына балта алып алысып жатқандарға ұмтылып еді, бірақ бұл кезде Илько да бейкам емес еді. Ол аяғын көлденең қойып қалғанда, бала жерге жалп ете түсті. Қолынан балтасы ұшып кетті. Болатов балтаны оң қолына алды да, полицайдың басына үйірді, бірақ Попов жібермеді.

— Болмайды, Вася, сен бұйрықты ұмыттың ба? — деді Попов.

Жанышталған полицай қолын ашып еді, винтовка Поповтың қолында қала берді.

— Жүріңдер тез, — деп сыбырлады Болатов, ол жолдастары да мұның ізімен шығар деген үмітпен үйден атып шықты.

Қараңғыда еш нәрсе да аңғарып болмайды. Тек Болатовтың құлағына ғана «құтқарыңдар, құтқарыңдар», деген үн шалынады:

Дем алмай, алды-артына қарамай, Болатов жарты километрдей жер жүгіріп барып тоқтады, сонсоң қараңғылыққа көз жіберді. Попов та, Илько да көріпбейді. Қуып, азан-қазан ғып дүниені басына көтерген дыбыс сезілмейді. Жым-жырт тыныштық.

Болатов әбден қалшылдады. Үстінде бір ғана сырт көйлек. Оның күртешесі бөлмеде, полицаймен алысқанда қалып қойса керек.

Ол тағы да бірнеше минуттей құлақ түре тыңдады, ал сонсоң құрал тығылған орманға қарай жүгіре жөнелді.

Болатов жолдастарын таң атқанға дейін күтті. Әбден тонды. Оның үстіне қоңылтаяқ етік те аяғының қанын шығара қажады, солқылдата жанын шығарып барады.

«Ал Попов пен Илько қайда кетті екен?»— деп ойлады ол бұлардың ғайып болуына таңқалып.

Бір кезде ағаштың арасынан қолында винтовкасы бар адам қараңдай көрінді. Үніле қарап еді, Попов екен.

Суықты, аяқтың солқылдаған ауруын ұмытып, Болатов, ақсандай басып, оған қарсы жүгірді, бір-бірін айқара құшақтап, сүйісіп жатыр.

Олардың бұл зор қуанышын осындай жағдайда басынан кешірген жан ғана біледі. Ильконы күтуде ешқандай мағына жоқ еді. Болатов оның лагерьде екеніне күмәнданған жоқ.

Қашудың орайлы болуы олардың бойына қуат, күш берді, олар аяқтарының ауырғанын сезбей лагерьге тартты.

— Коля, көне айтшы, сен қайда жоғалып кеттің, саған не болды? Бет-аузың неге сатпақ-сатпақ, дал-дүл?— деп Болатов Поповқа жол-жөнекей сұрақты жаудырып келеді.

— Мен әр уақытта, осы жаратылыстағы кемшілігімнен кесір көріп жүрмін, — деп ұялыңқырай жымыып күлді Попов. — Сенің қай есіктен шығып кеткенінді байқай алмай қалғаным бар емес пе! Қай есікті ашпайын, класқа килігемін. Далаға шығудың орнына өзіміз отырған бөлмеге қайта оралмасым бар ма? Сол бөлменің терезесін винтовкамен бір қойып қалдым. Қанша жүгірдім, қанша адастым, бір кезде аяғымның астындағы топырақ құлап, тұңғиық түбіне кетіп бара жатқанымды сездім. Көз жұмып, винтовкамды мықтап ұстап, не болса, ол болсын деп тәуекелге бел байладым. Терең жарға түсіп кетіппін. Қабырғалар тіп-тік, сулы, жалама екен. Жоғары өрмелейін дейім, тайғанап түсе берем. Ұзақ әурелендім, еш нәрсе шығара алмадым. Түңілейін дедім, бірақ бұл оңбаған құламаның барлық қабырғаларын сипалап жүріп, ақыры әрең дегенде өрмелеп шыққаным бар ғой.

— Мен, әрине, орманға тарттым, өйткені, сені осында ұшырататыныма кәміл сендім, — деп, Попов өзінің жайдары күлкісімен жымыып күліп қойды.

Лагерьге үш жүз метрдей жер қалғанда Болатов пен Поповты Илько мен Михайло қуана қарсы алды.

Лагерьге келісімен партизандар бастан-аяқ комиссар Ломакоға және командир Примакқа өздерінің бастарынан кешірген уақиғаларын баяндады.

Сергей Минович Шпитальдің өтінішін орындау үшін қолайлы кезеңді күтті.

Бірақ оны нақ дер кезінде орындауға о кезде жағдай болмады, тек 1943 жылдың март айында ғана Вюнищедегі жер астындағы қоймадан құрал-жабдықтар мен оқ-дәрілерді, азық-түліктерді алуға мүмкіншілік болды. Көп кешікпей отрядқа Сергей Минович Шпиталь да алынды.

Осы уақыттардың ішінде Илько, Михайло Луковец старостасынан кек алу керек екенін тынымсыз айтып, Болатовтың мазасын ала беретін. Тек бір жылдан кейін Болатов бұл операцияға құрама командирінен рұқсат алды.

Партизандар хуторға ымырт жабылған соң кірді. Болатов Илькомен бірге ең шеткі үйге келді. Оларды кемпір-шал қарсы алды.

Болатов олардан староста қайда тұрады, полинайлар қай үйде деп сұраған кезде, қарттардың зәресі ұшып кетті білем, олар қорыққаннан сұрағанды айтудан бас тартты. Бірақ олардың тек анадайдан ғана көрсетуді тілеп отырғанын сезген кезде тыныштала қалды.

Болатов, Михайло, Илько және екі жауынгер шалды жанына ертіп алып, старостаның үйіне қарай кетті, ал басқа жауынгерлерді кемпір полицайдың үйіне бастап әкетті.

Старостаның үйінің есігі ашық, өзі киім ілгішке пиджагін ілейін деп жатыр екен.

Партизандар үйге айқай-шусыз кірін келді. Староста өзіне кезелген автоматтын аузын көргенде, аңырып сілейді де қалды. Әйелі мен қызы айқай көтерді, бірақ Илько аяғын тебініп:

— Егер үндерінді шығарсаңдар, табан астында атамын,— деп ескертті. Болатов старостаға төніп келді де:

— Ал, жалғыз көзді сайтан, танымсың?— деп сұрады.

— Жо... о... қ, есіме түспей тұр, танымадым,— деді староста үрейленгеннен сасқалақтап.

— Олай болса, мен түсірейін,— деді де, бойын ашу кернеген Болатов бар пәрменімен старостаны тұмсықтан сілейте бір соқты,— есіңе түскен шығар, мені осылай соққаның есінде ме?

Құты қашып, үрейі ұшқан старостаның жүзінен Болатов оның мұны танығанын ұққан еді.

— Бұл сұмырайды мықтап байлап алыңдар!— деп Болатов жауынгерлерге жарлық берді.

Старостаның үйін тінткен кезде, оның үйінен винтовка, пистолет, он екі пар совет офицерінің костюмі, бес пар етік, әр түрлі маркалы он екі сағат табылды. Подвалда бүтін бір азық-түлік қоймасы бар боп шықты. Михайло ойламаған жерден сенектен оған баратын жол тапты. Мұның бәрін партизандар бір үлкен арбаға тиеді де, старостаның пар атын жекті. Оған қоса оның бордақыланған екі шошқасын сол жерде сойып, арбаға салды, шошқа етінің үстіне қол-аяғы маталған старостаны тастай берді. Сөйтті де, олар полицай үйіне қарай бет алды.

Полицайлар үйде жоқ боп шықты, бірақ олардың үйінен жұрттан тонаған қыруар мүлік шықты. Солардың ішінде мектепте полицаймен алысқанда иығынан түсіп қалған Болатовтың күртешесі де бар екен.

Барлық мүлікті арбаға тиеп, олар лагерьге тартты.

Илько өз қолымен Отанға опасыздық жасаған старостаны атып тастады.

— Біз кек алдық,— деп Илько Болатовқа қысқаша баяндады. Осы бір-екі ауыз сөздің өзінен-ақ фашистермен күресте өсіп, шыныққан баланың қатал, ерлік мінезін байқауға болатын еді.

1943 жылдың июлінде біздің даңқты Қызыл Армияның шабуыл операциясы бүкіл майданда зор жеңістермен өрістеді. Рас, Гитлер армиясы әлі күшті еді, онымен күрес оңай емес еді, бірақ біздің әскерлеріміздің әрбір жаңа соққысымен төніп келе жатқан ажалды болдырмауға енді оның дәрмені болмады.

Майдан линиясы күн сайын батысқа қарай сұғына берді.

Партизандар Днепр жағалауындағы жау тылында қимыл жасады, олар гитлершілерге ажал төніп келе жатқанын жау қимылынан жақсы сезді. Олар қатты қобалжып, асығыс түрде халықты жаппай тонау басталды. Тонаған мүлікті дереу жөнелтіп жатты, әскери тұтқындардың лагерьлері де ішкері тылға орын ауыстырды.

Жаудың бұл қимылдардың бәрінен қансырай бастаған, сілесі қатқан, бірақ әлі айбар көрсетерлік шамасы бар жыртқыштың абыржып үрейленуін айқын аңғаруға болатын еді.

Партизандардың міндеті — шегінген жаудың біздің жерімізден қыл бұрау ала кетпеуіне, оны талқандауға Қызыл Армияға қолғабыс ету болды.

Илько мен Михайло бастаған «кішкентайлар тобы» Днепр жағалауындағы селолардан жау әскерлерінің қимылын барлады.

Бір барлауға барып келіп, Илько мен Михайло Золотонош тас жолымен жүз неміс конвойы көптеген совет әскери тұтқындарын айдап бара жатыр және олармен бірге аузы-мұрнынан келтіріліп баса тиелген жиырма машина кетіп бара жатыр деген хабар әкелді.

Жас барлаушылардың хабарын тыңдап, командир Примак пен комиссар Ломако Болатовқа колоннаның қоналқаға тоқтайтын жерін дереу барлап келуге бұйрық берді.

Барлауға тағы да Илько мен Михайло жіберілді.

Кешкі сағат жеті шамасында олар колонна қоналқаға Хонцкий селосына тоқтады, ал әскери тұтқындар колхоздың ат қорасына қамалды деп хабарлады.

Ат қораға қарсы есікте автоматпен қаруланған үш неміс тұрды. Машиналар ат қораның алдында екі қатар боп қойылған. Қалған немістер колхоз клубына орналасқан. Автоматтардан басқа немістерде тағы төрт пулемет бар. Ат қора мен клубқа келер жер шабуыл жасауға өте қолайлы. Ал қойылған күзетке қарағанда, немістер жайбаракат, алаңсыз секілді, партизандар шабуыл жасайды деген олардың қаперінде де жоқ.

— Өте жақсы, балалар, — деді командир Примак, Болатовтың тыңғылықты және тиянақты барлауларына риза болып, — аттанамыз.

— Мен әзірмін, командир жолдас! — деді Илько, шаршаған көздерімен командирге тесіле қарап.

Болатов жас барлаушының шаршағанын аңғарып қалды. Ол оған үніле қарап:

— Демалу керек болар саған, Илько, ә? Сен осы үш күннің ішінде қатты шаршаған секілдісің? — деді.

— О не дегеніңіз! Бұлай етуге бола ма? — деп ол қарсылық білдірді. — Біз Михайло екеуміз ат қора мен клубқа барар жолды әбден қарап шықтық. Біз бұл операцияға отрядты өзіміз бастап баруымыз да керек.

Илько өкпелегендей Болатовқа қарады.

— Жарайды, сенің дегенің болсын. Егер сен мұны қаласаң, бірге барасың! — деді Болатов, балаға сүйсініп, оның табандылығы мен қайсарлығына таңырқап.

Бұл операцияны орындау үшін командование жүз жиырма солдат, екі пулемет бөлді. Осы жауынгер отряд Хоцкий селосына бет алды.

Түн көзге түрткісіз қараңғы. Сәл жел тұрды, ағаш жапырағының сыбдыры партизандардың аңдап басқан адымын естіртпейді...

Селоға жақындағанда Болатов отрядты екі топқа бөлді: отрядтың бір бөлегін Михайломен ат қораға жіберді, екінші бөлегін өзі бастап клубка кетті.

Ат қораға жіберген топтың командиріне ол:

— Ат қора маңына барып жат та, менің бұйрығымды күт,— деп бұйрық берді.

Селода ешқандай жарық көрінбейді, қап-қараңғы. Тек клубтың есігінен шыққан жарық түн қараңғысында да сығырайып қана көрінеді.

Шынында да, клуб есігінде ешқандай күзет жоқ боп шықты. Бұл немістердің бейқамдығын аңғартты, Илько дұрыс айтқан екен.

Партизандар клубты айнала қоршалап алып, қараңғыны бүркеніп жата қалысты. Болатов пулеметпен клуб есігіне қарсы бір жерден позиция құрып алды. Аяғын мысық секілді еппен басып, Илько байқаусыз есіктің саңылауынан немістер клубта не істеп жатыр екен, соны байқап тұр. Саңылаудан ол немістердің екі үлкен столды айнала қоршай отырып, тамақ жеп, арақ ішіп отырғанын көрді. Болатов немістердің сілесі қатқанша ішіп, әбден мас болғанын күтіп отыруға бел байлай алмады. Ол клубтың үш қабырғасынан өрт қоюға ұйғарды. Немістер оттан қорқып, есікке ұмтылған кезде, оларды пулемет оғымен қарсы алатын болады. Міне, жаудың күзетші тобын осылайша жойып жіберген жөн деп ұйғарды да, партизандар іске кірісті.

Ильконы ол ат қораға жіберді, ондағы жауынгерлерге пулемет даусы шығысымен, бірден сырттағы жау күзетінің көзін жоюға кірісу керек деп бұйрық берді.

Үш жауынгерге клубтың үш жақ қабырғасынан бір мезетте өрт қой деп бұйрық берді.

Партизандар шапшаң қимылдап, от қойды. От баяу маздап жанды. Қауіп төнер-ау деп ойламаған немістер клубта даурығып, қарқылдап күліп, қаннен-қаперсіз отырды.

Болатов пен Илько пулемет құлағына жабысып клубтың есігінен көз алмай жаудың сыртқа лап қоюын күтіп жатыр.

Қою түтін клубтың қабырғасын орай бастады, бірақ жалын әлі көрінбеді. Тығыз буылған сабан лапылдап жанбай, бықсып жанды.

Оттың лаулап жануына тосыннан шыққан жел көмектесті, жалынның отты тілі жалаңдап клуб ішіне қарай кимелей бастады.

Сарай ішінен айқай-шу шықты, сонсын бажылдаған үрейлі үндер, сынған ыдыстардың салдыры естілді, солдаттар топырлаған қойдай есікке қарай ұмтылды.

Клубтың кең есігінен сыртқа шығуға жан ұшыра ұмтылған солдаттар сыймай да қалды, бір секундтей олар шырмалып, есік алдына топырлай түсті.

Міне, нақ осы кезде оларға пулемет оғы жауып кетті. Пулемет оғы оларды қиылған баудай түсірді. Құлағандарының үстін бастырмалата тірілері сыртқа қарай ентеледі.

Клуб есігінің алдында көзді ашып-жұмғанша солдаттардың көбі олді және ауыр жарақаттанды, ал қалғандары тұтқынға алынды.

Солдаттардың кейбіреулері клубтың терезелеріне қарай ұмтылды, бірақ автоматшылар оларды да қамап, жауды жойып жіберді.

Ат қораны қоршаған жауынгерлердің жағдайы мүлде өзгеше болды. Пулемет тіл қатысымен-ақ, ат қораны күзеткен солдаттар тырым-тырақай боп қашып, түн қараңғысына сүңгіп кетті.

Бағалы уақытты бос жібермей, партизандар ат қораға ұмтылды, екі есіктің де тас-талқанын шығарып, оның ішінен екі жарым мыңдай арыған, жүдеп-жадаған, үстібастары алба-жұлба болған өз адамдарымызды тұтқыннан босатты. Олардың бәрі партизандарды нақ бір туысқандарындай құшақтап, алғыс сөздерін айтты.

Құтқарылғандарына сенбей, тұтқындағылардың біреулері жылап, екінші біреулері күліп жатты. Бұл азап шеккен адамдардың көздерінде бақыттың, қуаныштың, зор алғыстың белгісі тұрды.

Ал Михайло бұл кездерде автомашиналарды, жүктерді байқап шығып, Болатовқа баяндағалы келді.

— Командир жолдас! Автомашиналардың бәрі бұзылмаған, қазір жүруге әзір. Олардағы жүк әр түрлі — фашистердің елден тонап алған ұсақ-түйектері мен ол-пұлдары, астық, тамақтар бар.

— Ракмет, Михайло. Не істеу керек, оны қазір айтармыз,— деді Болатов, Михайло командирден ұзап та үлгермеген еді, Илько келді.

— Командир жолдас! Клубтағы солдаттардың бүкіл мүлкі өртеніп кетіпті. Екі қол пулеметін солдаттардың өліктерінің астынан алдық, қалған құралдары түкке жарамсыз боп қапты,— деп жас партизан рапорт берді.

— Рақмет, Илько! Жігітсің,— деді Болатов.

Бірақ Илько командирдің мақтауын шала-шарпы естіді. Ол жаудан босатылған тұтқындардың арасына еніп кетіпті, Илько оларға қарап:

— Красноармеец жолдастар, кімде-кім машина жүргізе алса, бері шықсын!— деп команда берді.

Қаптаған топтың ішінен қырық-елу адам шықты.

— Әр машинаға екі адамнан!— деп командир тіпті қатты қуанып қалды.

Жасаған жауынгерлік қимылдары үшін өзінің жас достарына қатты риза болды, өйткені осындай аласапыранда, тұтқыннан босатылғандар оған алуан сұрақтар беріп, есін шығарып жатқанда, оның көп нәрселерді есінен шығарып жіберуі мүмкін еді.

Ал Илько мен Михайло өздері бас болып, бұл жерден тез кетуді әзірлеуге көп жұмыстар істеп тастады.

1943 жылдың август айы. Майдан линиясы Днепрге жақындады. Днепр жағалауында жаудың абыржу-сасқалақтаулары көбейді. Темір жол мен тас жолдар, жалғыз аяқ жолдар жау тылына, батысқа қарай айдаған адам, мал, астық, тонаған мүліктер тиелген транспорттарға лық толды.

Жау жеңе алмайтынын сезіп, енді бұрынғыдан да бетер аш жыртқыш секілді аранын аша долданды.

Майдандағы артиллерия канонадасы әлі естілмейді, фашист әскерлерінің шегінгені де көрінбейді, бірақ жау барынша жанталасып, жинала бастады.

Совет штурмировиктері мен бомбардировщиктері мезгіл-мезгіл аспанда қалықтап шүйіледі. Осының өзі көктем құсы сияқты жақсы хабардың ең анық нышаны еді.

Жергілікті халықтар да бой серпи бастады. Олар малын, астығын, көр-жерлерін жаудан жасырып, олардың қолына еш нәрсе түсірмеуге тырысты.

Партизан құрамасының командованияесі Днепрдің оң жағалауына барлаушылар тобын жасақтады, оларға Мироновка — Кагарлик станциялары маңдарына барлау жасап, жаудың жаңа орындарға ауысуының жағдайы жайында мәліметтер әкел деп тапсырды.

Барлаушылардың бұл тобында жиырма адам бар, оны бастаған командир Григорий Спижевой болды.

Бұл сияқты ауыр, қауіпті барлауды «кішкентайлар тобына» тапсыру — жас өспірімдердің өміріне қатер туғызу болар еді. Бірақ бұл жердің жер жағдайымен жақсы таныс, ой-шұқырын түгел білетін Илько бұл топтың құрамына енді.

Бұл барлаудың нәтижесінде темір жолымен әскери тұтқын, мүлік, жаралы неміс офицерлері тиелген эшелондар тынымсыз ағылып жатқаны анықталды. Енді қайткенде де мұндай бетімен кетушілікті тексеру керек болды.

Эшелондарда күшті күзет бар екен, станция мен разъездерді әскерлердің ірі бөлімдері бақылайды.

Тапсырманы тындырып, қажетті мәліметтер алып, барлаушылар лагерьге қайтып оралды.

Жолда, Малый Букрин мен Македон селоларының арасынан, төңіректі үңіле шолып келе жатқан Илько шағын орман ішімен келе жатқан көліктерді байқап қалды.

— Командир жолдас, қараңыздар, Малый Букрин жақтан көліктер келе жатыр, — деді ол Спижевойға. — Кімдер екен, байқап қайтуға рұқсат етсеңіз?

— Дереву барлау қажет, Илько! — деді Спижевой.

Илько ағаш бұталарының ара-арасымен лезде ғайып боп кетті.

Илько жарты сағаттан кейін қайтып оралды, бұл семьяларымен көшіп бара жатқан полицайлар екен. Олар небары бес-ақ адам, бірақ жүк баса тиелген он көлігі бар.

Партизандар көліктерді тоқтатып, полицайларды құралсыздандыруға ұйғарды.

Екіге жарылған барлаушылар тобы көліктерден озу үшін жол бойымен алға кетті. Ол көліктерден жиырма метрдей озып барып, бұта арасына жата қалды.

Көліктер баяу жылжиды. Шаруалардың арық-тұрық аттары аяқтарын әрең-әрең алып жүреді. Қабағы қатып, түнерген арбакеш көліктердің соңынан құлықсыз салпаңдап келеді.

Көліктердің алдында еңсесі түскен полицайлар келеді. Бәрі де қаруланған.

Жер астынан шыққандай, жиырма ер жүрек барлаушы бұталардың арасынан атып шықты. Автоматтардың аузын үрейленіп, абыржып қалған полицайларға кенет кезеніп, тұтқиылдан жасалған шабуыл.

— Орындарыңнан тапжылмандар! Қолдарыңды көтеріңдер! — деп команда берді Илько.

Полициялар мелшиін қатып қалды да, бой сұнып қол көтерді. Оларды Илько әп-сәтте-ақ құралсыздандырды.

Осы кезде көліктердің біреуінен жылаған баланың даусы естілді.

Илько көліктерге бұрылып қарап еді, оның қаны бетіне шауып, өн бойын ашу буды. Өйткені ол екінші көліктен өз әкесін, селосының он бір адамын өлтірген Малый Букриндегі неміс старостасы бүкшиген Роман Гердюкті көзі шалып қалған еді.

Иә, бұл нақ сол Роман Гердюк еді, немістер Малый Букрин селосына келген күні фашист жендеттеріне оның әкесін ұстап берген болатын. Сол азғын, опасыз, жалдамалы ит еді. Ол сүйікті, қымбатты анасының өліміне де себепкер болды, сол тәрізді ол тағы да басқа көптеген әйелдер мен қарттар және балалардың өліміне себепкер болды.

Илько сүп-сүр боп кетті, старостаға жетін келіп, автоматтың аузын соған кезеді.

— Онбаған қара жүрек, танимысың мені! Кісі өлтіргіш, жендет, опасыз!— деді ол тістеніп тұрып.

Староста балаға тесіле қарады да, үнсіз қалды. Көліктен балалардың бақырып жылағаны, әйелінің зары естілді.

— Ошір үнінді, иттің күшіктері, әйтпесе, жексұрындар, бөріңді құртамын,— деді ашулы Илько.

Сол сәтте-ақ үндері өшті олардың.

— Командир жолдас, мынау сіздің алдыңызда тұрған — халықтың қас жауы, менің әкем мен анамды, Малый Букрин селосының он бір тандаулы адамын өлтірген қан ішер жауыз. Бұл неміс старостасы, сатылған опасыз, неміс майлы — Роман Гердюк,— деді ол.

Бойын ыза кернегеннен болу керек, оның даусы әдеттегідей емес, дірілдеп шықты.

— Ашуланба, Илькуша, енді сенің уысыңнан шыға алмайды,— деді сабырмен Спижевой.

Полицияларды тіптіп еді, біреуінің қалтасынан неміс командованиесінің ішкері, Днепрден жүз елу километрдей әрі өтіп барып тоқтар мекендері, мүліктерді, лагерьлерді көшіру жөніндегі бұйрығын тауып алды. Бұл — партизандар үшін бағалы олжа еді.

Бұл кезде Илько старостаны және қалған төрт полицияларды бір қатарға тұрғызып, ұзын арқанмен байлап, оларды орман ішіне қарай алып кетті. Командирдің «мұның не» дегендей үнсіз сұрағына Илько:

— Бұл қанішерлер, менің әкемді және біздің селонын он бір активін осылай арқанмен байлап дарға сүйретіп әкеліп еді,— деді. Осы жерде, табан астында партизандық далалық сот жүргізілді де, алты опасызға өлім жазасы кесілді. Үкім шығарылғаннан кейін Илько командирге қарап:

— Командир жолдас, мынау жексұрын жауызды өз қолыммен құртайын, рұқсат етіңіз,— деп, ол Роман Гердюкті көрсетті.

— Қуанышпен рұқсат етемін, Илько. Ата-анаңның қаны үшін кек алу, бұл сенің правоң,— деп жауап берді Спижевой.

— Әкем үшін, анам үшін, Отаным үшін!— деп Илько дауыстады, Отанға опасыздық жасаған Роман Гердюкке автоматтан оқ атуға ыңғайлана беріп.

Қызыл Армияның шабуылы бүкіл майданда күн сайын өрістеді, оның соққысы үсті-үстіне үдей түсті, ол екпіндей алға ұмтылды, жолындағы жау күштерін, техникасын жаныштап, жапырып отырды.

Кейін шегінген жау уақытша бекінген әрбір позициясына машиналарын, құрал-жабдықтарын тастап кетіп отырды, бұларды олар күні кеше совет әскерлерінің шабуылын жан сала бөгеу үшін алыстағы тылдарынан әкелген болатын.

1943 жылдың сентябрінің екінші жартысында Днепр жағалауының селолары жандармериялар мен полициялардан тазарды.

Днепрдің арғы жағынан ішкері, батысқа қарай темір жолдармен, үлкен қара жолдармен неміс эшелондары, көліктері бірінің соңынан бірі тәртіпсіз, асыға-үсіге легімен ағылып жатты. Майданның Днепрге жақын екендігіне енді көз әбден жетті.

Барлық партизандар, командирлерден бастап жауынгерлерге дейін, сүйікті жеңімпаз Қызыл Армияны тағатсыздана күтті, онын қатарына қосылып, жексұрын жауға лап қойып, оны жер бетінен өшіруге асықты.

Партизандарға күн баяу жүретін секілді көрінді. Олар анасын күткен баладай шыдамсызданды. Жау тылында жүріп онымен үш жыл күрескеннен кейін қазір енді Қызыл Армия бөлімдері таянғанын сезген кезде, оның жауынгерлерінің жарқын жүздерін тезірек көргісі келді.

Құралдарды, киім-кешектерді тазалап, землянкаларды тәртіпке келтірді. Жауынгерлер қырынып, таза киініп,

үлкен мереке қарсаңындағыдай лагерь алдында ерсілі-қарсылы көңілді жүрді. Қызыл Армия жауынгерлерімен кездесу ең қуанышты, ең көңілді мереке болды.

Партизандардың көңілін қуаныш кернеді. Осы бір тойдың ішінде жас жауынгер, батыр партизан Илько да әкесі мен шешесін көретін адамдай қуанышты еді.

Бала мүлде өзгеріп кеткен, балалық мінезі кетіп, ер жетіп марқайған секілді. Бұл оның өңінен де, бойынан да аңғарылатын еді.

Осы күндері Болатов Ильконың оған жиі-жиі қарап, әлденені сұрағысы келіп, бата алмай жүргенін аңғарған еді.

Илько өзі де айтар деп, Болатов оның не екенін сұраған жоқ.

Ақырында, бір күні таңертең Болатовқа келіп:

— Командир жолдас! Жағдайды барлап келу үшін майдан жаққа баруға рұқсат етіңіз. Шыдап отыра алар емеспін,— деді Илько.

— Жарайды, мен өзім де соны ойлаған едім,— деп жауап берді Болатов.— Бірақ бұл жайында маған құрама командирімен ақылдасу қажет.

Құрама командирі шағын бір топ жасақтап, оны барлау жүргізу үшін майдан линиясына жіберуге ризалық берді.

Сол күні Василий Бутенко бастаған төрт адам майдан линиясына қарай бет алды.

Бұл ер жүрек барлаушылар тобы зор қиыншылықпен шығысқа қарай ілгеріледі.

Жолда майданнан масқара боп жылысып қашып бара жатқан неміс әскерін, жалғыз-жарым солдаттарды кездестірді. Бірақ оларға үлкен мақсаттары үшін-ақ тиіскен жоқ.

Екінші күні шағын орманның шетінде тұрып, қарсы келе жатқан танкті барлаушылардың көздері шалып қалды.

— Біздікі! Біздің танк!— деп қуана айқайласты барлаушылар, таянып келе жатқан танкіні нұсқап.

Көп кешікпей-ақ тағы да үш совет танкісі көрінді.

— Ура! Ура!— деп шаттана айқайлады да, партизандар танкілерге жүгірді.

Илько алдыңғы танкіге келді.

Қаһарлы, үнсіз танкілер тұра қалды, бірақ адамдар көрінбеді.

— Танкист жолдастар! Партизан құрамасынан сәлем қабыл алыңдар. Біз — совет партизандарымыз!— деді көтеріңкі дауыспен. Танктің люгі ақырын ғана көтерілді, онан қылтиып танкистің басы көрінді. Оның жас, жайдары өңі күлім қағып тұр.

— Ура! Ура! Ура! Жасасын біздің даңқты Қызыл Армиямыз!— деп барлаушылар танкистерді құттықтады. Өнге танкистер де жүздері жайрандап, көңілдене танкілерінен шықты.

Бауырлар бір-бірімен құшақтасып көрісті. Жауынгерлер бір-бірінің қолын қатты қысып, қуанысты.

Барлаушылар өздерінің үлкен партизан құрамасынан екенін, бұл құрама осы жерден жиырма-отыз шақырымдай жерде екенін әңгімелейді. Танкистер тура партизан лагеріне баруға ұйғарды.

1943 жылдың 17 сентябрь күні таңертең партизан лагері қадірлі, сағынған достарын қарсы алды.

Бас танкіде Илько отыр. Жас партизан өзінің досы Михайлоға және басқа партизандарға мақтана жымиды. Михайло оған үнсіз таңырқай қарады.

— Жасасын біздің даңқты жеңімпаз Қызыл Армиямыз!— деді Илько танк үстінде тұрып бар даусымен.

— Жасасын біздің туысқан коммунистік партия!— деп жалғастырып әкетті Михайло.

Мыңдаған салтанатты «Уралар» бүкіл орманды жаңғырықтырды.

Танкистер, команда бергендей, өздерінің қуатты машиналарын тоқтатты да, сапта тұрған партизандарға қарай жүрді.

Қайтадан күдіретті «Уралар» аспанда көпке дейін қалықтады да тұрды.

Ертеңінде-ақ партизандар лагері үлкен жерде қалды. Майдан линиясы Днепрге кеп тірелді. Партизан құрамасы Қызыл Армия бөлімдеріне қосылды да, Днепрден өтуге ілгері ұмтылды.

Кешегі жауынгер партизандар Илько Витряк пен Михайло Яковленко даңқты Қызыл Армияның ұрыстарда шыныққан солдаттары болды.

Жас болса да, өмірдің талай-талай қиын-қыстау кешулерінен өткен Илько Витряк үлкен өмірге осылайша араласып, өмірдегі алғашқы қадамын осылайша бастап еді.

Әңгімелер

Бұларға жер-ана аямай жемісін берсе,
олар да сол жерге аямай ащы терін төккен-ді.

Ата-бабаларымыз қоныс тепкен Асубұлақ пен Үңгірлі бойы — жан-жағынан заңғар биік орманды таулармен қоршалған, ұзындығы жиырма, көлденеңі төрт-бес шақырымнан аспайтын шағын ғана бір ойпат. Былай қараған көзге ортасынан көлденең кесіп тастаған үлкен сопақ астау сияқты. «Көлденеңінен кесіп тастаған» деп отырғаным: осы Асубұлақ пен Үңгірлі қойнауларын Тайынты атты терең сай көлденеңінен кесіп өтеді. Бұл сайдың табанында тентек толқынымен жағасына ақ көбік шашып буырқанып Тайынты өзені ағып жатыр. Бұл өзен сіңлісі мен кішкентай бауырын жетектеген бой жеткен қыздай оң жағына Асубұлақ, сол жағына Үңгірлі өзендерін ертіп алып, Тарғын өзенімен тоғысады. Сосын бұл екі үлкен өзен қара тасты қақ жарып ағып, Ертістің алып арнасына құяды. Тайынтыдан Асубұлаққа қарай бұрылғанда бірінші ауылда — он шақты үй Айдабол, төрт-бес үй Төртқара деген екі атаның балалары қыстайтын. Онан жоғарырақта Ортадағы ауыл деп аталатын ауылда он-бес үй Байғон атаның тұқымдары тұрады. Ал Жоғарғы ауыл деп аталатын ауылда он-он бес үй Жарылғап атаның балалары мен он шақты үй Айдабол атаның балалары отыратын. Осы Асубұлақ бойын мекендеген төрт-бес атаның балалары ауыр еңбек, табан ет, маңдай терлерімен күнелткен жандар еді. Бұларға жер-ана аямай жемісін берсе, олар да сол жерге аямай ащы терін төккен-ді. Азын-аулақ мал ұстап, күн көріс үшін әр үй шағын ғана егін егетін. Бұл — жаз айларындағы кәсіптері. Ал қыс айларында ауылдан алпыс-жетпіс шақырым жердегі Өскемен қаласына ағаш, көмір, тақтай апарып сатып, киім-кешек тағы басқа керек-жарақтарына жарататын. Демек, жеріміздің сол кездегі байлығы ағаш еді. Осы ағаштан қиып үй салатын, осы ағашты отқа жағатын, осы ағаштан көмір алатын, осы ағаштан тақтай тілетін. Қысқасы, жұрттың ішетіні де, жейтіні де, киетіні де осы ағаш болатын.

ҚЫРАУЛЫ ҚЫС

Қай жылы екені есімде жоқ, бір жылы Асубұлақ бойында қыс қатты болды. Біздің үй Жоғарғы ауылдан төменіректегі екі-үш зәулім биік теректің түбінде оқшау

тұратын. Дағарадай үш бөлмелі ағаш үйде тәтем екеуміз ғанамыз. Тәтем деп отырғаным — өзімнің туған анам — Бижамал. Ол күрк-күрк жөтеліп, пешке от жағып жүр. Мен болсам, бір дорба асықты тордің алдына шашып қойып, ойнап отырмын. Талдықуыстан соққан қатты жел үйді орай ұрып, терезенің қақпақтарын жұлқылап тұр. Терезеге ауық-ауық қараймын, қалың қырау басқан әйнектен неше алуан сурет көремін. Бірі бойлап өскен бұтақты ағашқа ұксаса, енді бірі жалама жартастай, тіпті кейбірі айыр ұстап тұрған адам сияқты. Ойнап отырған асығымды тастай салып, терезеге барамын. Саусағыммен бетін айғыздап сызамын. Әлгі әсем өрнектерді аяусыз бұзамын. Енді терезеден есік алдын көргім келеді. Ормелеп, терезенің алдына шығамын. Қалың қыраудан дала көрінбейді. Демімді ішіме мол жинап, қырауды үрлеймін. Менің ыссы деміме қырау дөңгеленіп, терезенің шынысы көріне бастайды. Енді үсті-үстіне үрлей беремін. Әлгі дөңгеленің қырауы еріп, жылтыр мұзға айналған жерінен сығалап далаға қараймын. Дала анық көрінбейді. Енді әлгі мұзды тіліммен жалаймын. Тұз жалаған қозыдай терезенің сол жерін жалап-жалап, аршып аламын. Енді дала көрінін тұр. Күресінде екі сауысқан бірдемені шоқып жеп жатыр. Оларды садақпен атсам деп ойлаймын. Бірақ етігімнің жоқ екені, сыртқа шыға алмайтыным есіме түсіп, мұңая қаламын. Жаз қашан ғана шығар екен деп армандаймын.

— Тәте, тәте, жаз қашан шығады?— деп сұраймын шешемнен. Ол кісі пештің отын көсеп жатып:

— Ертең шығады,— дейді. Ертеңнің алыс емес екенін білемін, қуанып қаламын. Терезе алдында әлі тұрмын, суық. Тонып кеттім. Майлыаяқ деген күшігім бар еді. Тоңған соң, сол есіме түседі. Ол да тоңған шығар. Ол далада ғой, оны неге үйге енгізбейді екен деймін. Сөйткенше болмай, ол қора жақтан шыға келеді де, күресінде емін-еркін жүрген сауысқанды қуып тастайды.

— Майлыаяқ, Майлыаяқ!— деп айқайлап, оны шақырамын. Сыртта жел қатты, ол естісін бе, өз жайына кетін қалды. Енді ол кеткен жаққа қараймын. Оның құйрығы ғана көрініп тұр. Ол неге тұр деп ойлаймын. Оны көрейін деп әлгі терезенің қырауын тағы үрлей бастадым. Үрлей-үрлей, болмаған соң, тағы жалауға кірістім. Сол сәтті арқама тәтемнің шапалағы шарт ете түсті. Терезеден қарғып түстім де, төрге қарай қаша жөнелдім.

— Терезені сындырасың!— деп төтем, маған зөрлене қарады.

— Сындырғам жоқ қой,— деп аузымды бүртитып, шашылып жатқан асықтың үстіне отыра кеттім.

— Мен келгенше, осы арада қимылдамай отыр. Бірдемені бүлдірсен, жаныңды шығарамын! — деп, маған жұдырығын түйді төтем.

— Сен қайда барасың? — дедім.

— Жоғарғы ауылдан қалбыр әкелемін, қазір келемін,— деп, киінді де, үйден шығып кетті. Үйде жалғыз қалдым. Төтем кеткен соң отырармын ба?! Орнымнан тұрып, терезеге бардым. Әлгі үрлеп далаға қараған жеріме қайта мұз қатып қалыпты. Далаға қарай алмаған соң, не істерімді білмей, үрейлене бастадым. Үлкен балалар кейде мен тентектік жасасам, «әне, Қызыл көз келеді» деп қорқытатын. Әсіресе Иіс, Қабдырөсел деген ағайларым үстіңгі кірпіктерін теріс айналдырып, көздерін қызартып алып, «Қызыл көзбіз» деп шошытатын. Алдыңғы үйде «Қызыл көз» жүрген сияқты. Енді қорғаныс жасауға кірістім. Үйде аласа дөңгелек стол бар еді. Соны сүйретіп, төргі бөлменің бұрышына алып келдім. Столдың аяқтарын сырт қартып, бұрышқа сүйеп қойдым да, асықтарымды жинап алып, әлгінің артына кіріп отырдым. «Қызыл көз» ауыз үйден мен отырған төргі бөлмеге кірген сияқты. «Қызыл көзді» де, ешкімді де көрмеймін деп, көзімді тас жұмып, бетімді алақаныммен басып, ұзақ отырдым. Біраздан соң сыртқа шыққым келді. Столдың артынан ақырын шығып, есікке бардым. Есікті сыртқа қарай итеріп аштым да, қайта жауып, дәлізге шықтым. Үйге жалғаса салған қораның іші қараңғы. Қораның әр бұрышында «Қызыл көз» тұрған сияқты. Үйге қайта кірейін десем, есікті аша алмадым. Есіктің тұтқасына қолым әзер жеткенімен, күш алу қайда! Бір жағынан суық, бір жағынан жылу қысып, ісініп тұрған есік ашылсын ба! Есік, сөйтіп, ашылмады да, суық дәлізде жалаң аяқ, жалаң бас қалып қойдым. Артыма жалт қарасам, бір «Қызыл көз» қораның бұрышында бұғып тұр екен. Қорқып кеттім де, сыртқа ытқып жөнелдім. Сол шыққаннан шаңытып тұрған аязда Жоғарғы ауылға қарай безіп бердім. Біздің үй мен Жоғарғы ауылдың арасы бес-алты жүз метрдей еді. Әр жерге бір сүрініп, дызылдатып жүгіріп келемін. Мені кіші ағаның үйінің терезесінен көрген болуы керек, алдымнан төтем де жүгіріп шықты.

Сүріне-қабына алдымнан шыққан төтем: «Өлдің-ау, өлдің-ау!» — деп, мені құшақтай алды. Мені көтергеннен көтерін, жүгіре басып, үйге келді. Әкемнің түйе жүні күпісіне орады да, пештің үстіне шығарды. Тісім тісіме тимейді. Төтем де шошып кеткен болуы керек, маған ұрыспайды. «Неге ғана үйден шықтың?» — дей береді. Менің жауап қатуға шамам жоқ. Пештің үсті ыстық екен, денем тез жылынды. Бірақ есесіне көресіні көрдім! Аяқ-қолым удай ашып барады. Әсіресе аяғымның ашығанын айтып жеткізу қиын. Пештің үстінде безек қағып жылап отырмын. Төтем байғұс не істерін білмейді. Мені енді жерге түсіріп, алдына алып, уата бастады. Шақпақ кант берді. Басымнан сипап, бетімнен сүйді. Өлден уақытта төсекке апарып жатқызды да, көрпеге орап тастады. Жылап-жылап, ұйықтап кетіппін. Қанша уақыт ұйықтағанымды білмеймін. «Қызыл көз» қорада мені шап берін ұстап алған екен деймін, «тәте, тәте» деп айқайлап, шошып оянып кеттім. Төтем жүгіріп келіп: «Қара құлыным, қара құлыным», — деп құшақтай алды. Өксігімді бастым.

Аяқ-қолым онша ашымайды. Бірақ ақыры екі аяғымның бір қабат терісі тіземе дейін түсіп қалды.

АСУБАЙ АТА

Асубай атам пішініне аты сай адам еді. Асқар асудай биік болатын. Оның ұзын мойнынан жұтқыншағы бұлтиып шығып, жұтынғанында, біресе жоғары, біресе төмен жылжып тұратын. Ажары қайтқан аумақты көзінен үздіксіз жас ағып, селдір сақалын шайып жүретін. Салалы саусақтарымен ұстап тұрған ұзын таяғының өзі бір балаға жүк. Ортадағы ауылда тұратын осы алып адамның жүрегі, сезімі өте нәзік еді. Атамның баспанасы мен Мұқаш, Жөкежан, Бақаш, Батыр деген төрт ұлы бар еді. Онан басқа оның мал-мүлкі болғаны есімде жоқ. Кемпірі ертеректе дүние салып, жалқы қалған осы адамның өле-олгенше ермегі де, қуанышы да өзі аталас екі ауылдың балалары болды. Екі ауылдың балалары болып таласатынымыз — осы кісі. Әрқайсымыз ұзын шапанының етегіне жармасып «Менің атам», «Жоқ, менің атам» деп шуласамыз да жүреміз. Бұл кісі бізді оз аттарымызбен атамайтын, өзі әрқайсымызға әр түрлі кейіп-кескінімізге, мінез-құлқымызға қарай өзінше ат қойып алатын.

Ол кісі түске дейін өзі тұрған ауылдың балаларымен болатын да, түс кезінде біздің Жоғарғы ауыл балаларына келетін. Оны екі ауылдың аралығында аңдып жүріп, қарсы алатын Рақымбек екеуміз едік. Рақымбек менен екі-ақ жас үлкен ағайым. Екеуміз Талдықуыс бұлағының маңында саршұнаққа дұзак құрып жүреміз.

— Қасым, көлеңкеміз қысқарды, түс болды, қазір атам келеді,— дейді маған Рақымбек. Сөйткенше болмай, анадайдан ұп-ұзын болып атам шыға келеді. Біз қуанғанымыздан:

— Ата, ата!— деп айқайлап жібереміз. Ол кісі де:

— Қоқшан! (Рақымбекті солай атайтын)— деп дауыстайды. — Тентек кара! (Мені Тентек кара деуші еді)— деп дауыстайды. Оның жүгірін жанына барамыз. Ол таяғын тастай беріп, ең алдымен Рақымбекті екі қолымен жоғары көтеріп, бетінен сүйеді. Мен кезек күтіп тұрамын. Оған қалтасынан бір шақпақ кір-кір қант береді, дорбасынан алып, кішкентай шабақ балық ұстатады. Мен шыдамсыздана бастаймын. Бірақ Рақымбекпен таласуға болмайды. Ол үлкен. Ол — үлкен апамның (оны үлкен шешеміз Бибіш бауырына салып алған) баласы. Ол маған әкім, мені сабайды. Сонан кейін атам «кел, Қара» деп, мені де жоғары көтеріп, екі бетімнен алма-кезек сүйеді. Жерге түсіріп, бір қолыма бір шақпақ қант, екінші қолыма бір шабақ ұстатады. Қантты дереу аузыма салып жіберемін де, күтірлетіп жей бастаймын. Бұл атамның Ортадағы ауылдың балаларымен бірге балық аулап, олармен келесі таң атқанша қоштасып келе жатқан беті. Осылай біз мауқымызды басқанша, Жоғарғы ауылдың балалары да келіп жетеді. Атамның барлығымызға беретіні бірдей. Оларға да бір-бір шақпақ кір қант пен бір-бір шабақ тиеді.

— Бұл — Ортадағы ауыл суының тобөрігі. Енді осы ауылдың суынан көп балық ұстап беремін,— дейді атамыз.

Ол енді бізді ертіп Асубұлақ өзеніне беттейді. Біз оның біресе алдына, біресе оң жағына, бірде сол жағына шығып келе жатамыз. Атамның қолынан балықты бұрын алуға тырыспасақ, басқадай таласымыз жоқ. Ол кісі өте әділ. Бір баланы екінші баладан алалауды білмейді. Балықты беру кезегі баланың әкесінің үлкен-кішілігіне байланысты. Жасы үлкеннің баласы бұрын алады. Қайсымыз кімнің баласы екенімізді ол жақсы біледі. Ал балық бөлгенде біркелкі балық болмай қалса, онда әкелеріміздің

емес, өзіміздің үлкен-кішілігімізге қарай береді. Жасы үлкен балаға үлкен балық тиеді де, кішкентайларға кішкентай балық тиеді. Бұған барлығымыз үйреніп алғанбыз, ешкімнің реніші болмайды.

Судың жағасына келген соң, үлкен пышағын қынынан суырып алады да, барлығымызға ат қылып мініп жүруге бір-бір тал шабық кесіп береді. Талдың қабығын сыдырып, әрқайсымыздың «атымызға» шылбыр байлап, оны мойнымызға іледі де:

— Ал, сендер атпен жүресіңдер. Баяғы жаяу — Асубай. Қамшыны өздерің талдың бұтағынан сындырып алыңдар, — деп жайланып отырып, шақшасынан насыбай атады. Ол кезде атамыздың жасы жетпістен асып кеткен еді. Өзі айтқандай, ол кісінің атқа мініп жүргенін де ешқайсымыз көрген жоқ шығармыз.

Асекең — асқан балықшы кісі. Балық қармағына бірінен соң бірі ілініп жатады. Судағы томар түбінде қайраңдап тұрған балықты қолымен де ұстап жатқаны. Ол кісінің дорбасы мен шелегі тез толып-ақ қалады.

Бізге бөліп беретін балығын атам дорбасына іріктеп салады. Ал шелектегі, оған сыймаған балықты талдың қабығын есіп желбезегінен тізіп береді. Онан артылғанын бізге пісіріп беретін. Шелек тола бастаса-ақ, үйреніп қалған ересек балалар қу шөпшек теріп, бір жерге үйіп тастайды. Ал ұсақтарымыз атамның маңайынан ұзап кетпейміз. Атамның екі-үш қармағына ілінген балықтарды жинап жүреміз. Ол кейде суда тұрған томардың түбіне оң қолының жеңін түріп, ұзын қолын жайлап сұғады да, әп-сәтте үлкен балықты жағаға бауырын жарқ еткізіп лақтырып жібереді.

Асубай атам суға бетін жуса, өл «балық аулау аяқталды» деген белгі сияқты. Бетін жуып, шапанының етегімен беті-қолын сүртіп, шөпшек жинаған жерге келеді. От жағады. Біз отты айнала жүремізден отырамыз.

Балалардың кейбіреуі қалың шөптің арасына сүрініп жығылып, қолындағы балығын жоғалтып, жылап тұрады. Қарт оны:

— Жылама, осы ұстағанымыз да бүкіл ауылға жетеді, — деп уатады.

Атам балық ұстағанда табанда ішін жарып, ішек-қарнын суға лақтырып жіберетін.

— Ата, ішек-қарнын суға неге тастайсыз?— дейді ересек балалардың бірі.

— Судағы балыққа да тамақ керек емес пе?— дейтін.

От әбден қызып жанған соң, атамыз балықтарға тұз себеді де, қағазға, жапыраққа орап, отқа тастай береді. Пісті ме, піспеді ме, біз білін жатқанымыз жоқ. О кісінің пісіріп берген балығын пышақ үстінде бөліп, аузымыз күйе-күйе болып жеп аламыз. Өзі де жейді. Пісірген балығы біткен соң, атам қалтасынан мүйіз шақшасын алып, жұлым-жұлым етігінің өкшесіне ұрып-ұрып қалып, тығынын алады да, оң қолымен сол алақанына салмақ болып шақшасын қағады. Ішінен ештеңе түспейді.

— Балалар, насыбай бітіпті. Қай жүйрігің Нұғманнан насыбай сұрап әкеліндер,— дейді.

«Мен барам», «Жоқ, мен барам, мен жүйрікпін!»— деп барлығымыз орнымыздан өре тұра келеміз. Атам қолын көтеріп:

— Таласпаңдар, ол Тентек Қараның атасы ғой, Тентек Қара барсын,— деп билік айтады. Мен зырлап жөнелемін.

Мен келгенде Нұғман атам үлкен балтасымен ағаш шауып отырады. Нұғман атам да Асубай атам сияқты аса зор адам еді. Өңі суық. Өз еңбегімен күнін көріп келе жатқан адал жан. Ол кісі — менің әкемнің үлкен ағасы.

— Ата, ата! Асубай атам насыбай сұрайды,— деймін жанына барып.

Нұғман атам табиғатында қатал адам болғанмен, маған жылы ұшырай қарайды. Балтасын жерге қойып, қалтасынан мүйіздеп жасаған, шашақ таққан үлкен қара шақшасын алады да:

— Тентек Қара, ұста алақаныңды,—дейді. Алақанымды тоса қоямын. Атам шақшасын қаққанда, шақшасы ма, қолы ма, әйтеуір, сырт-сырт етеді.

— Ата, шақшаң сыртылдайды ғой?— деймін.

— Ия, менің шақшам сөйлейді де,— дейді жымыып. Сөйтіп тұрғанда Рысалды апам шығады үйден.

— Мына, Тентек Қара не қылып жүр?— дейді. Бұл кезде Нұғман атам алақаныма насыбайды салып болып, добалдай қолымен қапсыра ұстап, жұдырығымды жұмып береді.

— Токташы, Тентек Қара, түтігіп кетіпсін ғой. Бір тостаған көже іш,— деп, Рысалды апам мені ағаштын үстіне отырғызып, өзі тез-тез басып үйге еніп кетеді. Мен күтіп отырамын.

— Балықты көп ұстадыңдар ма?— деп сұрайды Нұғман атам.

— Көп,— деймін. Онан кейін Асубай атамның «Нұғманнан насыбай сұрап алып кел» дегені есіме түсіп:

— Ата, сенің атыңды Асубай атам неге атайды? Неге Нұғман ата демейді,— деп сұраймын. Ол қарқ болып күледі. Рысалды апам келеді. Ағаш аяқпен әкелген көжесін басыма бір-ақ көтеремін. Менің сұрағымды атам кемпіріне айтады, Рысалды апам да күледі.

— Ол мені ата демесе, онда әдепсіз екен. Айта бар, мені бұдан былай ата десін,— дейді Нұғман атам. Апам күліп басымнан сипайды да:

— Ол кісі бұл атаңнан көп үлкен, Ата деп неге айтсын, өзінен кіші адамды,— дейді. Мен су басына қарай жүгіре жөнелемін. Нұғман атам орнынан тұрып, тісін ақсита күліп:

— Айта бар, мені бұдан былай ата десін, Асубай атаң,— деп, соңымнан айқайлап қалады.

Мен келсем, әркімнің қолында — тал қабығына тізген балық. Балықтардың бауырлары жарқ-жүрқ етеді. Асекең маған да бір тізбек балық береді. Күн еңкейіп барады да, орнынан тұрады. Барлығымыз сонынан еріп келеміз. Әдетте қай жерде қарсы алсақ, сол жерге дейін шығарып салатынбыз. Бұл жолы да Талдықуыс бұлағына дейін шығарып салдық. Ол барлығымыздың маңдайымыздан иіскеп, ауылына қарай кете барады. Біз кішкентай қолдарымызды бұлғап қала береміз.

МӘТІШ ШЕШЕЙ

Мәтіш шешей сидиған арық кісі еді: «Р» дыбысына тілі келмейтін. Қыста да, жазда да қызыл асығынан келетін шолақ қара пима киіп жүретін. Садық, Самарқан, Құсман, Оқан деген төрт ұлы болды. Садық деген үлкен ұлы аса шебер, он саусағынан өнер тамған адам еді. Самарқан, Құсман деген балалары қара шаруа, еңбек сүйгіш адал адамдар да, Оқаны «Оқан мұғалім» аталып, бала оқытты. Садықтың алғашқы әйелінен Қабдырөсел, Бүркітбай деген екі бала қалды.

Бүркітбай шешесінен жас қалып, үлкен шешесі Мәтіш апамның камқорлығында болды. Бүркітбай менімен түйдей жасты болатын, тілін шайнап сөйлейтін. Аса қайсар

еді. Асық бояғанда қазандағы бояу суында қайнап жатқан асықтың бірнешеуін алақанына салып берсең, сол ыстық асықты алақанына қысып ұстап тұратын да, алақаны қолдырап күйіп қалатын. Қаншама әділетсіздік жасасам да, жақсы көруші еді. Мәтіш апам ортаншы ұлдарының бірі Құсманның қолында. Құсман ағайды өзінен жасы кішілер «нәнем» деп атайтын. Бұл алып денелі, аса қарулы, көмірдей қара кісі болатын. Нәнем не жұмыс істесе де, орнына келтіріп істейтін. Бірігіп шоп шапқанда, алты қарыс ақ шалғысын құлаштап кең сермеп, алда үздік кетіп бара жататын.

Бір күні Бүркітбаймен ойнауға Нәнемнің үйіне бара қалдым. Бүркітбай асық ұстап отыр екен. Бір дорба асық. Бірнеше түрлі бояумен боялған. Көзім тұнып кетті. Бүркітбайдың қасына барып отыра қалдым да, әдемі асықтарын іріктеп ала бастадым. Ол өте сабырлы еді, алғашында үндемей асықтарын беріп, менімен ойнап отырмақшы болды. Анадаяй жерде Мәтіш апам ұршық иіріп отыр. Анда-санда бізге:

— Қаяқтайым, төбелеспей ойнаңдай,— деп қояды. Бүркітбай екеуміз барлық асықты алып сыртқа шығып кеттік. Біраз ойнаған соң, жақсы асықтарының біразын іріктеп алып кетпек болдым. Ол бермеді. Етегіме таңдап салып алған асығыма жармасты. Екеуміздің асыққа таласқан даусымызды естіп қалған апам үйден де шығып қалған екен. Енді кідіруге уақыт жоқ. Бүркітбайды бастан бір салдым да, етегімдегі асықты алып, қаша жөнелдім.

— Апа, асығымды алып кетті Қатын (Қасым деуге тілі келмей, мені Қатын дейтін),— деп Бүркітбай жылап отыра кетті.

Үйге қарай зытып келемін. Мәтіш апам өкшелеп қуып келеді. Анда-санда «адиа қайғи өйтиейін, Қаяқұйт» деген даусын естимін. Ұстаса, өлтірмесе де, өлімші қылатынын білемін, қашып келемін. Екі қолым бос емес. Асығым шашылып қалады екен деп екі колыммен көйлегімнің етегін қапсыра ұстап келемін. Апам жете алмаған соң, ыза болды-ау деймін, аяғындағы қысқа пимасын сілтеп қалса керек, ол дәл желкеме тиіш, етпетімнен ұшып түстім. Етегімдегі асығым шашылып қалды. Орнымнан атып тұрып, артыма қарасам, Мәтіш апам кимешегін қолына алып, бір аяғында пима, бір аяғы жалаң аяқ ақсаңдай басып жүгірін келеді екен. Асықты жинап алуға мұршам болмады. Қайран әдемі қызыл асықтар қалып барады.

Ыза болып кеттім. Дереу апамның әлгі басыма тиген пимасын ала қаштым.

— Қаяқұйт, пимамды таста, — деп айқай салды. Біздің үй мен Жоғарғы ауыл арасында тоған бар еді. Соны кешіп, үй жаққа өтіп шығып, бір-ақ тоқтадым. Мәтіш апам ақсаңдай басып соңымнан келе жатыр.

— Міне, пимаң, — деп пимасын тоғанның суына бір-ақ қойдым. Апам өмірінде ешкімді дәл бұлай ұрсып көрмеген шығар. Аузы-басымнан сау жер қалдырмай сыбап, суға ағып бара жатқан пимасын ұстамақ болып, тоғанның оң жақ жағасымен төмен қарай кете барды. Бұл кезде Бүркітбай да менің етегімнен шашылып қалған асығын теріп алып жатты.

ҚОЯНСИРАҚ

Біздің үйде аздаған ұсақ мал болды да, соның ішінде бір аппақ ешкі бар еді. Ол ешкіден бір жылы өзі сияқты сүттей ақ ұрғашы лақ туды. Лақ ақ қоянға ұқсас: екі құлағы тіп-тік, алдыңғы аяқтарынан артқы аяқтары көп ұзын. Сондықтан оны Қоянсирақ дейтін үйдің іші.

Бұл кезде әкем үлкен үйден бөлініп отау шыққан. Үлкен шешем Бибіштің қолында әкемнің інісі Иіс қалды... Бұл кісіні ауыл адамдары болып Үлкен апа дейтін. Үлкен апам бауырына салып алған Рақымбек деген ағайым, Сақыпзада деген менен екі жасы кіші қарындасым да үлкен үйде, солардың қолында қалды. Әкем еті тірі кісі еді, үш бөлмелі даңғыраған үйді інісіне тастады да, ағайындардың көмегімен үлкен үйдің төменгі жағынан екі бөлмелі ағаш үй салып алды. Енді бұл үйде балалардың ең үлкені — мен. Менен басқа Шамшия, Күлзапыран деген екі кішкентай қарындастарым бар. Әкем сырттай мал тапқанымен, үйдің отын-су, ұсақ-түйек жұмысына қыры жоқ болатын. Демек, үйдегі аздаған малды бағып-қағу, отын-су менің мойнымда. Біздегі мал: бір қара ат, қара бұзауымен бір қара сиыр және төрт-бес ұсақ мал. Бұған әкемнің аңға ғана мінетін жирен қасқа атын қоспаймын. Өйткені оны көбіне әкем мініп жүреді. Үлкен үйден енші алғанда, менің еншіме атап берілген мал әлгі Қоянсирақ болатын. Қоянсирақты мен өте жақсы көремін. Мұндай сүйкімді әдемі лақ бүкіл ауылда жоқ. Ол да мені жақсы көреді. Мен қайда барсам, сонымнан еріп жүреді. Кейде

көтерін алып, аузынан, көгілдір көзінен сүйемін. Марқа қозыға мініп, оны алдыма өңгеріп аламын. Оған әсіресе осы сыңғысы қызық сияқты. Мен бір марқа қозыға мінсем-ақ, Қоянсирақ екі құлағы тіп-тік болып қасыма секіріп-секіріп жетіп келеді, алдыңғы екі нәзік аяғын көтерін, менің тіземе қояды да, артқы екі аяғымен тұра қалады.

— Сен де мінгің келе ме?— деп онан сұраймын. Ол сол тұрған бойы басын шайқап-шайқап қояды.

— Онда неге келдің?— деймін. Сол кезде оның көзі жасаурап жылағалы тұрған сияқты болады. Жаным ашып кетеді де, алдыңғы екі аяғынан ұстап, алдыма өңгеріп аламын. Ол енді қозының үстінде көлденең түсіп жатқысы келмейді. Тыпырлай береді.

— Ә, мен құсап отырғың келе ме? Ендеше отыра ғой,— деп, алдыңғы екі аяғын екі қолыммен ұстап, артқы екі аяғын қозының екі жағынан жіберіп, ұстап отырамын. Ол біраз жүрген соң, тағы тыпырлай бастайды. Енді ыза боламын да:

— Түс, сен еріккен қоянсың,— деп, қозының үстінен түсіріп жіберемін. Ол басқа лақтарша жай жүрмейтін. Секіріп-секіріп барып тоқтай қалатын. Сол әдетімен секіріп-секіріп кете барады. Ол әсіресе жетім қоңыр қозыға әуес болатын. Қоңыр қозы — қазақы қойдың тұқымы, жүні қалың, құйрығы үлкен тостағандай төңкеріліп тұратын. Қоянсирақ сол қоңыр қозының қасында жүреді. Ол сусап жата қалса болғаны, Қоянсирақ қарғып үстіне шығып алып, жан-жағына мақтана қарап тұратын.

Бір күні қара бұзауды жетектеп келе жатсам, Қоянсирақ жаныма жетіп келді.

— Немене, қара бұзауға мінейік пе?— деп сұрадым. Ол әдеттегісіндей басын шайқап қойды.

— Ә, мұнан қорқасың ба? Қорқақ қоян,— дедім. Ол тағы, алдыңғы аяғын менің тіземе қойып, тұра қалды.

— Ә, қорықпайым деймісін? Онда, мін,— деп, өзім қара бұзауға қарғып міндім де, Қоянсирақты алдыма алғаным мұң екен, қара бұзау ала келіп жөнелді. Қозыға мінгендей емес, аяғым жерге тимейді. Бұзаудың мойын жібінен айрылып қалдым да, бұзаудың үстінен Қоянсирақ екеуіміз жерге топ ете түстік. Басым мең-зең болып ауырып, сол жерде отырып қалдым. Қоянсирақ та түрегеліп, сілкініп маған қарап, басын шайқап-шайқап қойды.

— Сенің де басың ауырып қалды ма?— деп сұрадым онан. Ол басын шайқады тағы да.

— Ия, ауырмағаны, сен түгіл, менің басым сынып қала жаздады,— дедім. Ол мені аяғандай, келіп, құлағымнан иіскеледі. Мен оны да аяп кеттім, құшақтадым. Сонан былай екеуміз қара бұзауға мінбейтін болдық.

Келесі күні төтем Талдықуысқа қозы жайып, қайтарында тезек тере кел деп қолыма қап беріп, екі үйдің қозылары мен лақтарын алдыма салып берді.

Талдықуыс деген екі жағы таумен қоршалған шағын ғана түбек — шабындық. Бұл шабындық жерді суару үшін түбекті айнала тау етегімен Асубұлақ өзенінен тоған тартылған. Екі таудың жоғары барып түйіскен жеріне қалың қара мойыл өседі. Бұл түбектің жазда берері үлкендерге қалың шөбі болса, балаларға берері — ат тұяғы боялатын қып-қызыл жидегі мен қалың қара мойылы. Осы түбектің дәл анғар аузында біз отырамыз. Қозылар сол түбекте емін-еркін жайылып жүр. Мен болсам, қозыларды Қоянсираққа тапсырып, өз бетіммен ойнап жүрмін. Анда-санда «Қоянсирақ» деп айқайлап қоямын. Ол елең қағып, қозыларды айнала, секендеп жүгіреді.

Не заматта төтем тапсырған тезек есіме түсті. Енді тезек терейін деп қолыма қабымды алған кезде, Талдықуыстың төр жағында жайылып жүрген сиырлар өкіріп, азанқазан болды да қалды. Зөрем ұшып кетті. Не істерімді білмей сасып қалдым. Енді әлгі көп сиырлар бір нәрсе-ні ортаға алып қамағандай, бір жерге үйіріліп, мүйіздерін шайқап, бір нәрсеге айбар шеккендей. Мұнан бұрын сиырлардың қоршауынан бір тік құлақ ит сытылып шықты да, тура маған қарай тартты. Аузын арандай ашып алған. Енді қасқыр есіме түсті. Бірақ тірі қасқырды кім көрген. «Қасқыр да — ит. Ит болғанда, үлкен көк ит сияқты болады. Қарақойында Асубай атамды түнде келе жатқанда қуыпты. Кісіге шабады»,— дегенді еститінмін. Сиырлар өкіріп-өкіріп сол жерде қалып қойды да, ит тура маған қарай келе жатыр. Қасқыр деп жорыдым да, қорқып, қаша жөнелдім. Артыма жалтақтап, қозыларға қарай қашып келе жатып, бір кішкентай шұңқырға құлап түстім. Енді тұрып қашуға мұршам келмеді де, қабымды жамылып, қимылдамай жата қалдым. Ақырын қапшықты қалқалап, сығалап қарасам, әлгі көк ит қозыларға қарай тура тартты. Қозыларды дүркіретіп ары қуып, бері қуып, ішінен Қоянсиракты ұстап қалды. Қоянсирақ бір рет сытылып шыққандай болып еді, қайтадан ұстап алды. Қоянсираққа

жаным ашып кетті. Жылап жібердім. Енді «батырлығым» ұстап, орнымнан атып тұрып:

— Айт, айт!— деп айқайладым. Даусым шықпайды. Көзіме жас толып, Қоянсирақты арқасына салып алып кетіп бара жатқан қасқырды кейде көрем, кейде көрмеймін. Көзімді көйлегімнің жеңімен сүртіп жіберіп, қасқырдың соңынан жүгіре жөнелдім. Қасқыр Қоянсирақты арқалап алып, тартып барады. Ол тұсына жеткенде, сиырлар тағы өкіріп-бақырып, қасқырды қоршап алды. Қасқырды жан-жағынан мүйіздеп, Қоянсирақты бірнеше айырып алып еді, болмады. Бір кезде қасқыр лақты іліп алып, сиырдың ара-арасымен сытылып шығып кете барды. Сиырлар өкіріп, мен бақырып жылап, қалып қойдық. Қалған қозыларды қуып үйге келсем, аға бір жақтан келіп атынан түсіп жатыр екен.

— Аға, Қоянсирақты қасқыр алып кетті,— дедім жылап.

— Қалай кетті қасқыр?— деп сұрады.

— Былай кетті, сиырлардың арғы жағына,— деп қолыммен келген жағымды нұсқадым. Аға аттың тізгінін менің қолыма ұстата берді де, тез басып үйге кіріп кетті. Мылтығын асынып, үйден, Сұңқар деген тазы иті бар еді, соны ерте шықты. Атына мінді де, Талдықуысқа карай шаба жөнелді. Сұңқар ағаның соңынан кетті.

Көп ұзамай аға Қоянсирақты өңгеріп қайтып келді.

— Қасқырдың жағы қарысып алып кете алмады ма? Жоқ болмаса, бізден құтыла алмайтынын біліп тастап кетті ме, әйтеуір, жемей, шөп-шалаңмен бетін жасырып, лақты тастап кетіпті,— деп аға лақты жерге тастай берді. Барып қарасам, көзін жұмып тып-тыныш жатыр екен, өліп қалыпты.

АТ ЖАРЫС

Кім той жасағаны есімде жоқ. Әйтеуір, үлкен бір той болды. Біздің есіктің алдындағы Құройнақ деп аталатын төбеге бүкіл төңіректегі ел жиналды. «Той десе, қу бас домалайды» емес пе, жиналған адамда сан жоқ!

— Тойға Мылтықбай келіпті, көрейік, жүр,— деді балалардың бірі. Мен ол кісіні көрген емеспін. Бірақ сол манда ол кісіні білмейтін, оның атын естімеген пенде жоқ шығар. Бұл кісі асқан семіз адам, семіз болған соң, мешкей де болады ғой. Талай аттың белін сындырған, талай арбаның білігін майыстырып, күпшегін жарған адам. Ол

кісі кедейлеу адамның кездейсоқ үйіне қонса, барын ішіп-жеп, шала жұтатып кетеді екен. Бүкіл ауылдың баласы шұбырып арғы жаққа өтіп, жиынға кірдік. Барлығымыз Мылтықбайды іздеп жүрміз. Кісі-кісілердің арасымен дөңнің басына шықсам, дөңнің басына тағы бір дөң орнатып қойғандай бір төбе болып біреу отыр. Жүгірін, алдына жетіп бардым. Әлгі адамда аяқ жоқ сияқты, шалқайып отыр, оң жағына шықсам, қолын жерге тіреп, сол жағына жантайып жатқандай. Сол жағына шығып едім, оң жағына шынтақтап жатқан сияқты. Айналып артына шығып едім, о ғажап-ай, еңкейіп жерге қарап отырған сияқты. Басы бас емес, төңкеріп қойған қазан сияқты бірдеме. Жақындап, окшемді көтеріп төбесін көрейін деп едім, бойым жетпеді. Басының терісі қатпар-қатпар болып тұр.

— Мұның аяғы қайда?— деп сұрадым Бүркітбайдан. Ол әлгі адамның жан-жағына қисайып қарап, аузын толтыра, тілін шайнай сөйлеп:

— Аяғы тынып қалған болу керек,— деді. Оның «тынып» деген сөзі «сынып» дегені.

— Тек, былай тұрындар. Ұят болады. Аяғы астында, малдасын құрып отырған жоқ па! — деді ересек біреу біздің сөзімізді естіп қойып. Сонда да, оның қасынан кетпедік. Малдасын құрып отырғанда, қарны аяғын кең көйлектің етегіндей жауып көрсетер емес. Бүркітбай әлгі адамға таңдана қарап тұрды да:

— Мұны етекке қарай домалатса да, аяғы көрінбес,— деді, аузын томпайтып сөйлеп. Шынында солай еді. Жұрттың «Семіз Мылтықбай» деп атап кеткен кісісі осындай болатын. Бұл тойға қалай, немен келгенін біз білмедік.

«Аттардың қарасы көрініп қалды» десіп, ел шулап, орындарынан тұрып, дүрлігіп кетті. Біздің елде ат жарыс кара жолмен түзу шабады. Үлкен аттарды төмен Тарғын мен Тайынтының күйғанынан жіберіп, осы Құройнақтан тосып алады. Бұл екі ара — он-он бес шақырымдай жер. Ал құнандарды Тайынты мен Асубұлақтың күйғанынан, Қызыл Кордоннан не төменгі Төртқара ауылынан жібереді. Қайсысы болмасын, көмбе — осы Құройнақ. Ат кеткені шай қайнатым уақыт болды. Сонан бері қызу күрес болып жатыр екен. Талай адам жығып, талайы топырақ қауып жығылыпты. Біз Мылтыкекенді қызықтап жүріп, күресті көре алмай қалыппыз. «Аттар келе жатыр» деген дүрмекпен біз де көмбеге, кара жолға қарай жүгірдік.

«Тұрлыбайдың көк аты келе жатыр» деп айқайласты жұрт. Ол көк атқа Рақымбек мініп кеткен болатын. «Ол қалай шауып келеді екен? Көрейін»,— дедім де, жүгіріп, жиынның алдына шықтым. Көк ат Қарамойылдан шығып, жалғыз келеді екен.

— Үздік келеді!

— Жануардың аяқ тастасын-ай!

— Тіпті тың келе жатыр!

— Ой, ағуыңа болайын! Төрт аяғын бауырына жинап алыпты! Ия, аруақ, қолдай көр!— деген сан алуан дауыстар естіледі.

Ат жақындаған сайын, жұрттың айқайынан құлақ тұнады. Көк ат көмбеден ағындап өтіп барып, тоқтады. Бірнеше атты кісілер оны қаумалап әкетті. Онан кейін де жұрт ауық-ауық айқайлап, дүрліге берді.

— Байырқаның кара аты келді!

— Дөңдібайдың торы аты...

— Қайрақбайдың көк қаскасы...

— Ақтастының құла аты...

— Шынтайдың кер аты келді,— десін жатты. Ия, бұл аттар біздің елдің санлақтары. Алдына ат салмас жүйріктері. Еліміздің жанкүйерлері бұл аттардың атын атағанда, ішкен асын жерге қоятын.

Бір кезде жаныма Рақымбек келді. Қолында бәйгеден тиген ақшасы бар.

— Сені аға шақырып жатыр. Жүр, құнанға мінісін,— деді ол бірден. Мен бұрын бәйге атқа мініп көргенім жоқ, аздап жүрексінемін. Бірақ Рақымбек жүр деп тұрған соң, оның үстіне әкем шақыртып жатса, қалай бармайын. Барсам, қаншырдай қатқан, құйрығын, кекілін қызыл лентамен шарта түйген әдемі торы құнанды аға тізгінінен ұстап тұр екен. Ішімнен жүрексініп тұрсам да, мінбеймін дегенге ұялып, құнанға жақындадым. Аға мені көтеріп оған мінгізді де, қолыма өзінің қамшысын берді.

— Қорықпа, барлығынан озып келесін,— деді аға. Құнанның арқасы жұп-жұмыр оқтаудай.

— Әй, Қайса, Өгізбайдың қара байталына мінетін бала жоқ. Рақымбегінді бер,— деп дауыстады біреу, Рақымбек жанып кетті.

— Мінейін,— деп жүгіре жөнелді Мұндай атқа құмар болар ма! Әлгінде ғана шауып келді. Міне, тағы кетті!

Рас, Рақымбек мен сияқты емес, атқа мықты болатын. Мұнан басқа аттың құлағында ойнайтын бір бала

бар. Ол Қосан ақсақалдың Сағидолласы. Оның «аттан жығылды» дегенін ешкім естімеген де болар.

— Сағидолла, сен неге аттан жығылмайсың?— деп сұраса:

— Атка мінудің де дағдысы бар,— дейтін. Ол бүгін жоқ. Жұмыстан бас көтеріп көрмеген бала, жұмысты болар.

Топтан ұзап шықтық. Рақымбек — Өгізбайдың қара байталында, мен әкемнің құрбысы Ноғасбайдың атакты жүйрік торы құнанын мініп келемін. Екеуміз қатар келеміз.

— Қаштай (мені көңілі түскенде осылай атайтын), астындағы торы құнан мал емес, құс. Жығылып қалып, обал жасама! Қорықсаң маған бер,— деді Рақымбек. Бергім келмейді. Менің де оз есебім бар. «Жығылатын болсам, қара байталдан жығылдым не, торы құнаннан жығылдым не, бәрібір емес пе? Жығылсам, осы жүйріктің өзінен жығылайын». Мен «аттан жығыламын» дегенде, «бостан-бос жығыла салады екен» деп ойламаңдар. Мен алаңғасарлығымнан жығыламын. Ересек қу балалар жығады. Кейде өзімше атқа мініп шауып келе жатқанда, ересек балалар қатарласа беріп, аяғын аяғымның астына салып, аудара салған кезі болған. Бірақ дәл мұндай үлкен бәйгеде шапқан емеспін. Бұл жолы қалай болатынын кім білсін?!

Байқаймын, балалардың ішінде мендейлері де, Рақымбектейлері де, онан да үлкендері бар. Айдаушымыз — Кенембай аулынан Уәлтай деген кісі. Ол мені жақсы біледі. Құйрық-жалы ұзын бір торы айғырға мініп алыпты. Маған күліп қарап қояды.

— Сен, Тентек Қара, байқа, үлкен балаларға жақындаушы болма!— деп қояды ол, маған жақындап келіп. Кім білсін, ол қу менің осал жағымды біледі-ау деймін.

Қызыл Кордонның жанына алып келді де, барлығымызды кең қара жолға қатар тізіп қойды. Жүрегім дүрс-дүрс етеді. Торы құнанның козін орамалыммен сүртіп, сол қолыммен жалынан мықтап ұстап алдым. Рақымбектің қасына барып тұрғамын. Ол үлкен. Оны ес көрем. Бір кезде Уәлтай қамшысын жоғары көтеріп, «Ал!» деп айқайлап қалды. Шаба жөнелдік. Ал дегенде, құнанның басын тежеп, топ сейілген кезде, басын қоя бердім. Бір-бірлеп құнандарды қуып жетіп, озып келемін. Озайын деген құнанға онша жақындамай озамын. Байқаймын, торы құнан ешқайсысын қояр емес. Міне, алдымда екі-ақ құнан қалды. Ең алдында Өгізбайдың қара байталы, онан кейін бір көк құнан. Көк құнанның үстіндегі бала

ересек екен. Менің тақымдап келе жатқанымды көріп, маған бұрылып, жұдырығын түйіп: «озып көр, көретіңді көресін» дегендей белгі берді. Онан қорқып, жолдың бір қолайлы жерін күтіп торы құнанның басын тежей бердім. Сөйткенше, әлге көк құнан қара байталды қуып жетті. Енді «бұлар қайтер екен» деп келемін. Өзінен озып бара жатқан көк құнан жанаса бергенде, Рақымбек шылбырына оң аяғын салып жіберді. Көк құнан мойнын алға қарай қисайтып, шаба алмай қалды. Көк құнанның үстіндегі бала Рақымбекті қамшымен салып жіберді. Рақымбек те оған қамшы басты. Енді Рақымбек көк құнанның шылбырынан аяғын шығарып алды. Көк құнан әжептәуір ілгерілеп кетті. Қалып бара жатқан Рақымбек енді көк құнанның құйрығынан ұстай алды да, тақымының астына басты. Бұл жолы екеуі біраз жерге дейін біріп-бірі қамшы серместі. Қысқасы, екеуінікі жарыс емес, қыпқызыл тобелес болды. Көк құнан қалжырап, шабысы бәсеңдей берді, бәсеңдей берді. Қара байтал онан қайта озып шықты. Осы кезде қара жол кеңіп, көк құнанның сол жағынан сып етіп өте шықтым. Енді алдымда Рақымбек қана қалды. Қанша туыс болғанмен, әлгі көк дөненге жасаған қиянатынан кейін онан мен де қорқайын дедім. Жақындап қалып едім, ол маған қамшысын кезеді. Енді көмбеге өзі бірінші болып барғысы келгенін сездім. Жақындасам, әлгі артта келе жатып көргенімнің барлығын өзім көрермін деген қауіпте болдым. Ортадағы ауылдың тұсына келгенде, жолдан шығып, Рақымбекті жанамалай інаптым. Бірақ еркін келе жатқан торы құнанға жетпесін білді де, мені аузымнан бір сыбап қала берді. Көмбеге үздік келдім. Жығылмай келгеніме ағада қуанып қалды. Бұл — бәйге атына алғаш мініп, жығылмай, тұңғыш рет озып келгенім болды.

ТАТТИ ІЗДЕП...

Ақ кезеңнің арғы жағына ертеде келіп орыстар қоныстанған. Онда Толчеевка, Карповка деген селолар бар. Осы екі село да бірінші қоныстанған адамның атымен аталған. Толчеевті көргенім жоқ. Ана екінші селоның аты аталған адамды көрдім. Оны қазақтар Көрпей деп атайды. Ол кісінің балалары көп еді. Сол бүкіл село Көрпейдің тұқымы болатын. Өзі жүздің ар жақ-бер жағында, бертін, Ұлы Отан соғысынан кейін қайтыс болды. Бұл орыстар қазақ-

тармен қатты араласатын. Ол селоларда әркімнің өз дос-жараны бар. Сөйтсе де, менің үлкен шешемнің дос-жараны қай селода болса да, көп-ақ еді. Бұл кісінің аты — Бибіш. Жұрттың барлығы «үлкен апа» деп атайды. Үлкен десе, үлкен-ақ болатын. Семіздігі Мылтықбайдай болмағанмен, бүкіл Асубұлақ бойында ондай семіз адам болған жоқ. Үлкен әкеміз Мажыра деген кісі өте айбынды, елге қадірлі адам болған екен. Сондықтан ба, ағайындардың барлығы ол кісінің осы кемпірін құрмет тұтып, тіпті басқа ауылдың үлкендері де санасатын. Үлкен апамның тамырларымен алыс-берісі мол. Тамырларына тері илеп, қой терісінен қолғап тігіп береді. Тоғайдан қап-қап шырмауық (хмель) жинап апарады. Кейде қозы, лақ та сыйлайды. Тамырлары да қарыздар болып қалмайтын. Үлкен апам оларға қонаққа барады. Әрине, өзі бір ауыз орыстың тілін де білмейді. Бірақ олардан көп олжамен, ауыр жүкпен қайтады.

Апамның алдынан бүкіл ауылдың балалары болып жамырай шығамыз. «Үлкен апа, үлкен апа» деп ол кісіні қоршап аламыз. Әрқайсымыздың қолымызға бір-бір нәрсе ұстатады. Бізге ұнайтыны іші қызыл, сырты көк ала доп сияқты домалақ жемісі болатын. Онан да бізге бір-бір тілім тіліп беретін. Біз ішінің тәтті қызыл жерін жеген соң, көк ала сыртқы қабығын да қылғытатынбыз. Сонда да құмамымыз қанбай қалатын.

— Үлкен апа, мұны қайдан алдыңыз?— деп сұраймыз.

— Көрпейден алдым. Никонор берді,— дейді.

— Мұны не дейді?

— Дарбыз емес пе!— дейді. Енді біз «дарбыз» деген сөзді ұмытармыз ба!

Бір күні төрт-бес бала ақылдасып, селоға дарбызға бармақшы болдық. Үйді-үйімізден ұрланып, ауылдан шығып кеттік. Ақ кезеңнің үстінен бір-ақ шықтық. Қай село қайда екенін, қай жерге бақша егетінін білеміз. Өйткені осы Сасыққарағайда егін салғанда, барлығымыз да кішкентай болсақ та, соқаның атына мінетінбіз. Біз егін салғанда, олар да егінге шығатын. Көршілес жұмыс істейтінбіз. Көрпей селосы алыс болғандықтан, жақындау Толчеевка селосына қарай тарттық. Бақшалары селодан алыс болушы еді.

Бәріміз жалаң аякпыз. Қатқан тықыр тері шалбарымыз бар. Кенеп көйлегімізді шалбарланып алғанбыз. Бақшаға кіргенде, көзіміз тұнып кетті. Теңкиіп-теңкиін үл-

кен дарбыздар жерде жатыр. Апам әкеліп жүретін дәмсіз жұдырықтай жұмсақ қызылдар, сопақ көктер шөпке ілініп, тұтасып тұр. Анадай жерде пияз өсіп тұр. Оны танымыз, ол біздің жақтың тауында өседі. Біздің көздеп барғанымыз — дарбыз. Дарбызға қырғидай тидік. Бірінен-бірі үлкен. Қанша қызыққанымызбен, кішкентай құшағымызға бір дарбыздан артық сыймайды. Иесі көріп қоя ма деп, жалтақтап, қорқып та жүрміз. Асығып-үсігіп, бір-бір дарбыз алдық та, бақшадан шыға қаштық. Бір жерге келіп жиналдық. «Менің дарбызым үлкен, менің дарбызым жақсы»,— деп бірімізге-біріміз мақтанысып жатырмыз. Енді кесіп жейік десек, пышағымыз жоқ. Дарбызымыз қатты-ақ. Бүркітбай қолындағы дарбызын тасқа қойып қалып еді, екіге бөлініп жарылып қалды. Іші қызыл емес, тарамыс-тарамыс, сап-сары. Кеміріп жеп көрсек, дәм жоқ, тату жоқ бірдеме. Дарбызымыздың барлығын тасқа ұрып, жарып көрдік. Бірінен-бірінің айырмасы болмай шықты. Енді дарбыз әлі піскен жоқ екен деп жорамалдадық. Дәмі тәтті болмаса да, дарбыздан басқа піскендерін алайық деп ойладық.

— Олардың піскенін қалай білеміз?— деді балалардың бірі. Оған ешкім жауап бере алмай тұр еді:

— Қызарғаны піскені болады,— деді Бүркітбай.

— Е, онда қызарғандары көп болатын, деп балалар шулап кетті. Бақшаға қайта кеттік. Бір тұтам, екі тұтам сырты көктеріне тиіскен жоқпыз. Жұдырықтай-жұдырықтай жұмсақ қызылдарын отап жатырмыз. Асып-сасып, жеп те жүрміз, көйлегіміздің ішіне салып та жатырмыз. Кейбіреуіміз жартысын тістеп жеп, жартысын көйлек ішіне қойып қаламыз. Бір кезде қарасақ, Никонор шал келе жатыр екен. Зәреміз ұшып кетті. Бақшадан шыға қаштық. Никонор ұзын сирақ жүйрік шал болатын, бізді қойсын ба, барлығымызды қойша қайырып, ұстап алды. Барлығымыз жылап тұрмыз. «Никонор ата, Никонор ата, бұдан былай үрламаймыз» дейміз. Барлығымыз бір ауыз да орыстың тілін білмейміз. Ешқайсымызды үрған жоқ. Сол қалпымызда селоға бізді айдап келді. Никонор атайдың үйі ең бергі шетте болатын. Үйінің алдына келдік. Қойнымыз толған — помидор. Қашамыз деп қанша жүгіргенбіз, оның үстіне, міне, екі шақырымдай жол жүріп келдік, помидор езіліп кетінті. Қарнымызда езіліп тұрған помидордың суы шалбарымыздың балағынан ағып тұр. Үйінен кемпірін шақырып алды да, қазақша:

— Мына ұрылардың сиқын көрдің бе?— деді. Кемпір бізді танып, барлығымыздың әкеміздің атын атап, басын шайқады. Біз төмен қарап тұрмыз. Бірімізге-біріміз ақырын ұрлана қараймыз.

Қорасының алдына ертіп барды да, қойнымыздағы помидорды бір науаға төккізді. Қораның есігін ашып:

— Мына қораға сендерді қамаймын. Өздерің бақшадан әкелген осы помидорларыннан басқа тамақ бермеймін. Үнемдеп жеңдер. Жарты айда бақшаны жинап аламын. Сонда сендерді бір-ақ босатамын. Әйтпесе, сендер тағы ұрлайсындар!— деді бізге шал. Біз жарты ай дегеннің қанша уақыт екенін білмейміз. Әйтеуір, ұзақ уақыт екенін ғана білеміз. Барлығымыз шу етіп, жылап жібердік. Қораға қараймыз, іші тастай қаранғы. Көзіміз жасқа толып, түк көрмей кетті. Кемпір бізді аяп кетті ғой деймін:

— Енді ұрламайды. Үйлеріне қоя бер балаларды,— деді, шалына қолын сермеп. Бұл сәтте бізге осы кішкене кемпірден жақсы адам дүниеде жоқтай болып көрінді. Біраздан соң шал:

— Жарайды. Ендеше «Бұдан былай ұрлық қылмаймыз. Осы істегендерімізді әкелерімізге айтып барамыз»,— деңдер. Сонда ғана босатамын,— деді.

Біз оның сөзіп қайталап, шу ете түстік.

КӨК АТ КӨПІРДЕН ҚҰЛАДЫ

Үлкен үй мен біздің үйдің арасында, тасығанда су орып кеткен, терең жыра бар. Оған сол жыраны айналып жүрмес үшін аға екі салманы қатар салып, көпір жасап қойған. Онан жаяу кісінің өзі әзер өтетін. Үлкен апамды бұл көпір көтере алмайтын еді де, біздің үйге ол кісі жыраның ең жоғарғы, не төменгі жағынан айналып келетін. Бұл көпір қыста да тұратын. Бір қыста біздің үйге Рақым нағашымның көк атын мініп, Рақымбай нағашым келді.

Бұл кісі көзі күлімдеген шағын денелі, қара адам еді. Өмір бойы маңдайының тері құрғамаған еңбекқор болатын. Мені «ку кара» деп еркелететін. Мен де оны жақсы көретін едім. Содырлығым ұстап кетті де, осы кісіні атымен осы көпірден бір құлатайын деп ойлады. Ол келгеннен кейін, біраздан соң, атын үлкен үйдің қорасына апаратынын білемін. Біздің үйдің малы да сол үйдің қорасында тұратын. Әлгі ойымды іске асыру үшін әзірлік жа-

сай бастадым. Қар қалың болатын. Көпірдің үстін қурай төсеп кеңіттім де, үстіне қар күреп салдым. Өзім ары-бері жүріп көрдім. Әрине, ол мені көтереді. Ал нағашымды бұл көпірден мал жүретініне, ат өтетініне қалай сендіремін деп ойлады. Оған да амал таптым. Үлкен үй соғым сойған. Сол соғымға сойған жылқының тұяғы үлкен үйдің күресінінде жататын. Соның екі тұяғын алып келдім де, екі тұяқты екі қолыма ұстап, көпірге аттың ізін түсірдім. Әр жеріне жылқының қиын шашып тастадым. Енді талай жылқы өткен көпір болды да қалды. Шайын ішіп болған соң, нағашым сыртқа шықты. Көк аттың қасына барып:

— Қу қара, мына атты ана үйге апарып шөпке қой,— деді.

— Нағашы, атыңыз асау. Мені жығып кетеді. Өзіңіз апарыңыз, шөп салып қойдым,— дедім, көпірдің үлкен үй жағында тұрып.

— Өй, қорқақ,— деді де, көк атқа қарғып мінді.— Қай жақтан жүрем?

— Мына көпірден өтесіз,— дедім шімірікпестен. Көк ат батыл жүретін жалақтап тұрған ат еді. Нағашым көпірге жақындап келіп:

— Өзінен ат өте ме?— деп қалды, көпірге үңіліп қарап.

— Өтпесе, ана аттың ізі қайдан келеді,— дедім тағы.

Рақымбай нағашым қулықты білмейтін адал, аңқау адам болатын, маған сене қалды. Тақымын қысып қалып еді, көк ат іркілместен көпірге қойып кетті. Мен көк аттың бұлаң еткен ұзын құйрығын ғана көріп қалдым. Нағашым ат-матымен көпірдің астындағы қалың қарға көміліп кетті. Мұны үйден жаңа ғана шыққан аға да көріп қалды. Ол кісі жүгіріп көпірге келгенде, мен үлкен үйді айналып, Жоғарғы ауылға қарай зытып отырдым. Кешке үйге келсем, Рақымбай нағашым төсекте жатыр. Аға төсектің алдында ішек-сілесі қатып, күліп отыр екен. Бауырын құлатқан бұл сөтқарлығым үшін мені тәтем бір сабап алды.

ҮЙДІ САҒЫНДЫМ

Бір жылы мені ағайым нағашыларыма апарып тастады. Нағашым — Қаршыға, оның ішінде — Итбақбасы. Туған нағашым — Ешкі ақсақалдың менің шешемнен бас-

қа Рақымбай, Рақым деген екі ұлы бар. Рақым нағашым — сол кездегі оқыған адамдардың бірі, бала оқытады. Кейіннен ол кісіден мен де оқыдым. Рақымбайы қара жұмыс істейді. Қазақтың ескі әдеті бойынша өз нағашымның үйінде емес, олардың «Үлкен үй» деп атайтын Иса деген інісінің үйінде жүрмін. Иса әлді шаруа еді. Үлкен бір қора қойы, бір үйір жылқысы бар. Бірақ ішім-жемге қуаң үй еді. Қарным ашып жүреді. Анда-санда Ажар апам (өзімнің туған нағашы апам) мені көріп, ана үйдің ішінен жасырып үйіне ертіп келеді де, бетімнен сүйіп, «тентек қарғам-ай» деп тамаққа тойғызып жібереді. Мен өзімнің туған нағашыларымды біліп қалған кезім, олардың бірін көрсем, жайнап кетемін. Ал мына үйдің іші маған бөтен сияқты. Өзімнің Ешкі нағашым қандай жақсы. Ол кісі орта бойлы, сақал-мұрты аппақ. Көзі бүркіттің көзіндей от шашып тұратын, бетінен нұры тамған ажарлы адам болатын. Өте күйгелек кісі еді. Оның кемірі Ажар апам да өңді кісі. Екеуі де мені көргенде айналып-толғанып, аймалап сүйетін.

Нағашыларым киім-кешегімді бүтіндеп берген. Ол кезде қанша уақыт ол үйде жүргенімді білмеймін. Жер қарада барып едім, міне, қыс түсті. Қар қалын. Малтығып, екі арасында ойнап жүремін. Екі үйде де мен ойнайтын бала жоқ, барлығы ересек. Сәл менен үлкен Кәмал деген Иса нағашымның қызы бар. Бірақ онымен ойнаудың сәні жоқ. Оны түмсықтан бір-ақ сүйкеп, жылатып қоямын.

Енді үйімді сағындым. Ауылдың балаларын сағындым. Үйге қайтқым келеді. Кім мені үйге апарады? «Үйге қайтамын», — деп бір-екі рет қыңқылдап едім, ешкім тыңдамады. Енді ел жақтан біреулердің келгенін күттім. Ауық-ауық ел жақтан келетін жолға көзім талғанша қараймын. Бір күні Кенже аға (Мұса — әкемнің інілерінің бірі) келе қалды. Қуанып кеттім. Жүгіріп барып, құшақтай алып жылап жібердім. Ол басымнан сипап:

— Неге жылайсың? Үйіңді сағындың ба? — деп сұрады.

— Иә, мені жібермейді. Қайтсең де, мені ала кет, — деп, оның алдынан нағашылар шыққанша, Кенже ағаға айтып үлгердім.

Құдаларына «Мені алып кетемін» деп ашық айтуға бата алмады ғой деймін, ол кезде Кенже аға жас жігіт еді.

— Ендеше мен шай ішіп бола берген кезде, киіміңді ки де, ел жаққа шығатын жолмен көрінбей, біраз жерге жаяу кетіп қал, — деп ақыл үйретті. Онымен бірге өз наға-

шымның үйіне кірдім. Онан енді айрылғым келмейд. Ол үй ішімен амандасып, төрге шығып отырды. Мен де оны тізерлей отырдым.

— Ана Қу қараны қарашы, туысынан айрылар емес,— деді Ажар апам күліп.

— Енді туысын, ағасын танымайтын бұған не болыпты. Қу қара біледі кімнің жақын екенін,— деп қойды Кенже аға, басымнан сипап. Біраздан соң шай келді. Жұрт шай іше бастаған кезде сытылып сыртқа шығып кеттім. Ел жаққа баратын жолмен ауылдан алыстап кетіп барамын, кетіп барамын. Қуанышым қойныма сыймайды. Қуанғаннан алға қарай жүгіріп келемін. Не заматта ол кісі де мені қуып жетті-ау!

— Кел, Қу қара, отыр,— деп, шана-сының алдына бетімді өзіне қаратып отырғызды да, жүріп кетті. Көк ала ат алып ұшып келеді. Мұса сол кезде жаңа үйленген, орта бойлы, талдырмаш қана сары жігіт еді. Әнші болатын. Аттың божысын қағып қойып, кең далада асқақтата ән салып келеді. Шанада теріс қарап отырмын. Жол жиегіндегі бұта-қарағандар бірін-бірі қуып артта қалып жатыр. Кейде шана ауып қала жаздайды. Кейде жолдың оқабына кездесіп, ыршып-ыршып түседі. Бірақ Кенже ағаның әдемі әні бір тынбайды.

ЖАЯУ ЖАРЫС

Ортадағы ауылда бізбен аталас Құнапия деген кісінің екі ұлы болды. Үлкені — Нұрсұлтан да, кішісі — Байсұлтан. Байсұлтаны оқыған, сауатты, зерек жігіт еді. «Алыста, бір жерде оқиды, орысша оқиды» деседі ауыл адамдары. Жасы жиырмаларға келген, орта бойлы, дембелше, қызыл шырайлы жігіт. Ол да Асубай атам сияқты балаларға үйір еді. Балаларға Байсұлтанның көрсетер қызығы да көп болатын. Оның үйінде әр түрлі қағаз, қарындаш көп-ақ. Біз — балалар әліпті таяқ деп білмесек те, қағаз, қарындашқа құмар-ақпыз. Онда шеті қызыл, көк сызықтармен сызылған әдемі қағаздар да болады. Таңертең көзімізді тырнап ашқан соң, Байсұлтанның қағаз алсақ деп ойлаймыз. Бірақ онан қағаз, қарындаш алу оңай емес. Күн көтеріле бергенде, Құнапия атамның есігінің алдына үш ауылдың баласы жиналады.

— Әй, Байсұлтан, мына жүгірмектеріңді топырлатпай әкет манайдан,— дейді Құнапия атам есік алдына шығып. Сол кезде:

— О, келіп қалған екенсіңдер ғой,— деп күліп, үйден Байсұлтан шығады.

— Аға, бүгін бізге қағаз бересің бе?— деп ұсақ балалар шу ете түседі. Ересектері үндемей тұрады. Өйткені қағазды жай бере салмайтынын олар әбден біледі.

— Беремін,— деп Байсұлтан үйге қайта кіріп, әр түрлі әдемі қағаз, ортасынан екіге бөлген торт-бес қарындаш алып шығады. Сонан кейін барлығымызды ертіп, қара жолға алып келеді де:

— Міне, осы арада көмбе. Қазір ат жарысы, онан құнан, сонан соң тай жарысы болады,— деп, балалардың үлкен-кішілігіне қарай үшке бөледі. Ол қай баланың қашан туғанына дейін біледі. Оның бөлгеніне ешкім таласа алмайды. Бөлген балаларын біріне-бірін араластырмай, бір тобын жолдың оң жағына, екінші тобын жолдың сол жағына отырғызып қояды. Ал үшінші топ жарысқа кетеді. Байсұлтанның әрбір топты басқаратын көмекшісі болады. Жарысатындарға ертіп жіберетін айдаушы да бар. Мені екінші — құнандар тобына шығарады. Бірақ мен барлығынан жүйрікпін. Алда келемін. Маған бірінші бәйге — шеті қызыл сызықты қалың қағаз, жарты қарындаш береді. Екінші келгенге көк сызығы, үшінші келгенге жай қағаз береді. Менің қағазым, әрине, барлығынан жақсы, шеті қызыл сызықты әдемі болады. Оның үстіне Байсұлтан менің жүгіргенімді басқаларына үлгі етіп мадақтап, «ең жүйрік бала» деген белгі деп, оң аяғыма қызыл жіп байлап береді. Бұл кезде мен, тіпті жосып кетемін. Енді бәйге ала алмай қалған балалар қыңқылдай бастайды. Кейбіреуі аузын бүртитып окпелеп, кетпек болып, топтан оқшаулана бастайды. Оны Байсұлтан байқап тұрады да:

— Сен тұра тұр, бәйге аласың, әлі күрес басталады,— дейді. Өкпелеген балалар қайта топқа кіреді. Күрескенде де жасына қарай күрестіреді.

Ең алдымен ересектерін күрестіреді. Олардың бірінші шыққан екеуін «түйе балуандар» дейді. Мені екінші топта әркашан да Омарбайдың Рамазан деген баласымен күрестіреді. Ол менімен түйдей жасты. Бірақ ол менен денелі. Әкесі Омарбай еңгезердей адам болатын. Бұл екеуміз күрескенде, Байсұлтанның көңіл күйі ерекше болады.

Оның менен күші артық, бірақ озі ыңғайсыз, әдісі жоқ. Ол мені тымақша үйіреді. Мен жығыла қоймаймын. Ол үйіріп жүргенде, мен аяғынан қағып қаламын. Ол құлап түседі. Үстіне міне түсемін. Ол мені оп-оңай аударып тастайды. Кейде екеуміз жерге қатар құлаймыз. Онда «Ит жығыс түсті, ит жығыс түсті» деп, Байсұлтан айқай салады. Екеуміз бір-бірімізден ұстай-мұстай тұра келеміз. Қайта күресеміз. Ол менің мойнымнан күшәқтап алады да, бойымен басып алып соғады, бірақ мен сынапша сыпсып астынан шығып кетемін. Енді Рамазан ыза болып, менің кез келген жерімнен ұстап, қолын батырып жібереді. Мен де ыза болып, оның үлкен құлағынан ұстай аламын. Ол да менің құлағыма жармасады. Енді екеуміз сүзіскен қошқарша басымыз бен басымызды тіреп, табандап тұрып аламыз. Төреші — Байсұлтанның өзі. Ол қашан «бәлен жықты» дегенше, күресе береміз. Бұл кезде әбден шаршап саудамыз бітеді. Әбден терлеп қызарып кетеміз. Сонда барып:

— Балуандар жығыса алмады. Тең түсті. Бүгінгі бас бәйгені екеуіне тең бөліп береміз,— деп, Байсұлтан екеумізді айырып жібереді.— Рамазан екеуміз екінші топтың бас балуандары болғандықтан, бірінші бәйге — қызыл сызығы бар қағазды екеумізге ортасынан бөліп береді. Жарыста, күресте жүлдеге ілінбей қалған балаларға шетінің сызығы жоқ қағаздан бір-бір парак қағаз беріп, Байсұлтан сол күні бізбен келер күнге дейін қоштасады. Біз де үйді-үйімізге тараймыз.

КӨШ

Түр, қарақұрт! Ел көшіп кетті, сен жұртта жалғыз қалдың!— деген Нәсиха төтемнің даусынан оянып кеттім. Сыртқа шықсам, бүкіл ауыл азан-қазан. Жылқы кісінеп, сиыр мөңіреп, қой маңырап, ауылды қалың мал басып кеткен сияқты. Біздің үй жүгін арбаға тиеп қойыпты. Жоғарғы ауылдың көші тізіліп, қара жолмен төмен қарай келе жатыр. «Шынында, Нәсиха төтем болмаса жұртта қалып қояды екенмін» деп ойлаймын. Ішімнен сол кезде «маған жаны ашитын осы Нәсиха төтем» деп түйемін. Нәсиха — әкемнің Иіс деген інісінің әйелі. Бетінің секпілі бар, нәзік қана сары келіншек. Менің ең кіші жеңгем. Ол мені «кішкене үл» деп атайды. Ол кісінің атымды атағанын естіген емеспін. Ол үйден бір аяқ айран алып шықты да:

— Мынаны ішіп ал. Жолда қарның ашады,— деді. Мен «көштен қалып қоямын» деп асығып тұрмын. Төтемнің қолындағы айранын алып, басыма бір-ақ көтердім де, арбаға қарай жүгіре жөнелдім. Арбада Шамшия, Күлзапыран деген кішкентай қарындастарым отыр. Мен де солардың қастарына барып, орналасып отырып алдым. Үлкен үй жақтан әкем келіп, аттың басын ұстады.

— Аға, аттың басынан мен ұстайын,— деймін.

— Жоқ, сен арбаны аударып аласың. Бері, менімен қатар отыр. Мен божыны ұстаймын. Сен мына бишікпен атты айдап отырасың,— деп, қолыма бишік ұстатты. Ол маған — үлкен дәреже. Енді арбаның жүру-жүрмеуі менің қолымда сияқты. Көштің алдына шыққым келеді. Бірақ аға асығар емес. Бір кезде аға жирен аттың божысын қағып қалды. Жүріп кеттік. Енді көңілдене бастадым. Қара жолға келіп тағы тоқтадық. Біздің тұсымызға келіп, Жоғарғы ауылдың көші де тоқтады. Сол кезде:

— Ал, Қайса, жүр алға,— деген дауыстар шықты. Мен енді, тіпті жосып кеттім. Жирен атты бишікпен салып қалдым. Көштің алдына түстік. Біздің соңымыздан бүкіл ауылдың көші ерді. Сандық-сақбыт, киіз-текемет, көрпе-жастық тиелген арбалар. Арбаның канатына салбыратып ағаш шелек, торсық байлап қойыпты. Жүк артқан түйелер. Түйенің екі өркешіне айнала артқан жүктің үстіне тоңкеріп шаңырақ байлап қойыпты. Біздің ауылдың көшінде басы артық салт атқа мінгендер аз. Жылқы атаулының барлығын арбаға жегіпті. Міне, көшті жанамалап салт аттылар келеді. Мен оларға қызыға қараймын. Өне, Иіс ағам, Нәсиха төтем бір-бір атқа мініп алыпты. Әсіресе Иіс ағаның көмірдей қара аты жал-құйрығы төгіліп теңселіп жорғалап келеді. Жалқұйрығын сүзіп тастапты. Қолында қурайдан істеп алған сыбызғысы бар. Иіс — әкемнің кенже інісі. Орта бойлы, қызыл шырайлы әдемі жігіт. Үйленгеніне бір жылға да толған жоқ. Ол өте қатал адам. Бүкіл ауылдың балалары «Иіс келе жатыр» десе, жылағанын қоя қоятын. Онан жылқы екеш жылқы да қорқатын. Оның даусын естисе, қорада жайына шөп жеп тұрған аттар біріне-бірі тығылатын. Өз әкем балаға жайлы адам еді. Бүкіл ауылға «тентек» атанған мен екеш мені де маңайдан шертіп көрген емес. Мен сотқарлық жасасам:

— Әй, Қара, өне Иіс келе жатыр,— дейтін. Өзінің қаталдығымен бүкіл ауылдың өзінен кіші жастарын тәртіпке салып, ауыр жұмысқа, таза еңбекке үйретті ол кісі.

Міне, сол қатал аға бүгін жайдары. Сыбызғысын тартып, жайына келе жатыр. Аяғында қисық табан хром ірбіт етік, үстіндегі бүрмелі қара тон, басындағы түлкі тымақ өзіне жарасып тұр. Осылай киіндіріп, оны алақанына салып әлпештеп өсірген әкем қазір оған сүйсіне қарап отыр. Өз еңбегінің, өз жақсылығының жемісі көз алдында келе жатыр.

Ұзақ жүрдік, бірнеше судан өттік. Әсіресе Тайынты өзенінен өзер өттік. Сол күні Үнгірлі өзенінің бойына ат шалдырып алдық та, Қарақойынды асып, Қосқұлақтың түбіне жетіп тоқтадық.

Жұрт арбаларын қатар-қатар қойып, аттарын доғара бастады. Біреуді біреу іздеп, айқай салады. Балалар жерге түсіп, арбаларды айналып жүгіріп жүр. Әйелдер от жағып, кешкі тамақтың қамына кірісті. Бұл жерге арбадан жүк түсірмеді. Арбадан жеңіл-желпі төсеніш алып, кешкі тамақ ішкен соң, жұрт жатып қалды. Шамшия, Күлзапыран үшеумізді арбаның үстіне көрпеге орап тастады. Шамшия деген қарындасым – домалақ қара қыз. Тез сөйлейді, бірақ бір сөзді анық сөйлемейді. Күлзапыран онан үш-төрт жас кіші. Көзі көк, сары қыз. Бұл кішкентай болса да, әр сөзді анық сөйлейді. Мен аспандағы жапырлаған жұлдыздарға қарап, шалқамнан жатырмын. Шамшияның аузына дамыл жоқ, сөйлей береді. Әр нәрсені сұрай береді. Оны мен-ақ түсінемін. Сөйлеуге ерініп жатырмын. Ұйықтап та кеттім.

Ертеңінде елең-алаңнан тұрып, артынып-тартынып, ауыл тағы көшті. Екі таудың арасымен келе жатырмыз. Салт аттылар тұс-тұсқа қарай шауып кетті. Біз ілгері қарай жолмен кетіп барамыз. Біз ұзап кеткен кезде, әлгі кеткен салт аттылар сонымыздан қуып жетті. Олар құшақ-құшақ рауғаш, жуа алып келіп, әр арбаның үстіндегі балаларға бөліп беріп жүр. Бізге де жарты құшағын әкеліп тастады. Рауғашын аға сындырып, қабығын аршып, бізге береді, біз жеп жатырмыз. Дәмі қышқыл, ашырқанып-ашырқанып жейміз. Жуасын жеп көреміз. Ол пияз сияқты аузымызды ашытып кетеді. Сонау Шыбынды жайлауына жеткенше, ермегіміз даланың жабайы жемісі болды...

ЖАЙЛАУДА

Асубұлақ бойын мекендеген үш ауыл бұл жайлауда да үш ауыл болып шаңырақ көтерді. Қыстақта бізбен бірге

отыратын бес-алты үй Айдабол балалары өз тұқымдарына кетіп қалды. Біздің атаның балалары он шақты үй болып жеке қонды. Осы біздің шағын ауылда бір қора қой бар. Оны әр үй кезектесіп бағады. Біздің екі үйдің кезегі менің мойнымда. Өйткені Иіс аға қой жаймайды, ал Рақымбек болса, үлкендермен бірге қыстауға барып, шөп шабады, егін орады, жұмыс істейді. Бірақ бұл ауылда қойдың кезегіне баратын ешкім жоқ десе де болады. Сондықтан, анда-санда болмаса, бұл ауылдың байырғы қойшысы — мен. Біздің сол жағымыздағы үй — Иса атаның үйі. Ол кісінің Зәпен деген біздің Шамшиядай қызы бар. Мұхамметтұрар деген жалғыз кішкентай ұлы бар. Иса атамның өзі жарымжан адам. Одан арғы үй Ахмер ағайдың үйі, оның бір сиырдан басқа айыр тұяқ малы болып көрген емес. Сонан кейінгі — Оқан мұғалімнің үйі, онда ер бала жоқ. Құсман ағаның үлкен ұлы — Мұхамметсапар әлі кішкене. Самарқан атамның үйіне бір ешкіден басқа мал бітіп көрген жоқ, онда бала да болмады. Нұғман атамның ұсақ малы болғанымен, ер баласы жоқ болатын. Ағайынның үлкендерінің бірі деген — Садық ақсақалдың үйінде ғана қойдың кезегіне баратын бала болды. Қалғандары жаңа ғана отау шыққандар.

Бір күні Иса атаның кезегі екен. Қой жаятын адамы жоқ. Қания шешеміз мені сұрай келіпті.

— Қара, түр! Мына кіші ағаның үйінің қой кезегіне барып кел,— деп, төтем мені оятады. Мен тұрғым келмейді. Басымды көтеріп, отырғызып қояды. Көзімді уқалап отырамын да:

— Күнде-күнде қой бағамын...— деймін.

— Енді бүгін барып кел. Әлі Тоян (Мұхамметтұрарды әке-шешесі, бүкіл ауыл еркелетіп солай атайтын) үлкен болған соң, сенің де қой кезегіне барады,— деп, Қания шешем жалына бастайды. Орнымнан тұрып, Қания шешемнің үйіне барамын. Бұл уақытта қой далаға өріп бара жатады. Есіктерінің алдында өмірі шыр бітпеген арық, көк аттарын маған мінгізбек болып байлап қояды. Үйге кіргізіп, маған қаймақ пен қатырма береді. «Қарның ашқанда жейсің» деп, қойныма қатырма салып береді. Бұл кезде Иса атам Тоянын кеудесіне отырғызып:

— Тояны, тоймасы, — деп баласын қызықтап жатады. Менің көңілімді қайтсем табамын деп, Қания шешем жүреді.

— Сендердің Тояндарың неге қой жаймайды?— деймін, тамақ жеп отырып.

— Ой, әкем, Тоян, міне, көрмейсің бе, әлі кішкене, өскен соң, сенің орныңа қой кезегіне жіберемін,— дейді Иса атам.

Әйтпесе, менімен бірге Тоян жүрсін,— деймін.

— Ой, жығып аласың. Бұл жаман кішкентай немені қайтесің,— дейді шешесі. Сонымен қой жаюға жарамайтын Тоянды ішімнен жек көріп, қой соңынан кете барамын.

Қойды қуғаннан қуып, кезең асырып кетемін. Қой енді ауылдан алыстап, жайылып кетіп бара жатады. Күн көтерілін қыза бастаған кезде, осы тұстан жолмен біреу отетін. Астындағы ауыздығымен алысқан кер атын сипай қамшылап, осы арадан күнде өтетін адамды бүгін көргім келіп, жол үстінде жүрдім. Көп кешікпей әлгі адам атын жайдақ қақтырып, дөннен шыға келді. Жақындап қарасам, біздің ауылға келіп жүретін Алдаберген деген кісі. Ол біздің ауылға неге келетінін, бізге қандай жақындығы бар екенін білмейтінмін.

— Ассалаумағалайкүм,— дедім, ол кісі тұсыма келе бергенде. Атының басын маған қарай бұрды да, сәлеміме жауап қатпастан:

— Мынау қай ауылдың қойы?— деді, аяғын үзеңгісіне шіреніп, сары ала қамшысының сабын аяғының басына тіреп тұрып.

— Біздің ауылдың,— деп күнк ете түстім. Бұл кісіні бұрын алыстан көріп байқамайды екенмін. Қап-қара мұрты бар, көзі уытты, түсі суық, енгезердей кісі екен. Басына түлкі тымақ, беліне күмістеген белбеу буынып, аяғына саптама етік киіп алыпты. Қорқып кеттім.

— Кімнің баласысың?— деді ақырып.

Мажыраның Қайсасының баласымын,— дедім сасқалақтап. Сол екен, сарала қамшы жауырынымды осып-осып өтті. Шыр ете түстім.

— Ағатай, ағатай, ұрмаңыз!— деуге тілім әзер келді. Тағы да салып-салып жіберді. Мен көк аттың жалын құшып, қала бердім. Өл өз жайына кете барды. Өне бойым удай ашып барады. Өксіп-өксіп қоямын. Оның мені неге ұрғанын да білмеймін. Бар жазығым — жолын тосып тұрып сәлем бергенім. Кешке үйге келген соң, Алдабергеннің ісін үйге айта келдім. Білеуленіп тұрған арқамды көріп, әкемнің де, шешемнің де жаны ашып аяп

кетті. Сөйтсем, Алдаберген бізге күйеу екен де, мені балдызсынып «ойнағаны» екен.

Бір күн өткеннен кейін кезек Нәнемнің (Құсыман ағаның) үйіне келді. Қойдың кезегіне барып келуге тағы мені жұмсады.

— Нәнемнің көк атын берсендер, барамын,— деп бұлдандым. Көк ат қоян сияқты артқы аяғынан алдыңғы аяғы қысқа, әсіресе өрге қарай шапқанда, алдына жан салмайтын жүйрік ат еді. Ондағы ойым — Алдабергеннен өш алмақпын.

— Жарайды, міне ғой. Бірақ қойды жамыратып жібермей, жақсылып жайып кел,— деді Қайша жеңгем.

Қуанып кеттім де, дереу көк атқа мініп, қойды өрістетіп шықтым. Күндегі жерге қойды иірін тастадым. Көк аттың ауыздығын салып, жолға келдім. Нәнемнің тобылғы сабы бар жуан қамшысын Қайша тәтемнен сұрап алып шыққамын. Ойым — оны беттен бір салып, қаша жөнелмекпін. Басқа жерінен ұрғанмен, ондай үлкен адамға қамшым өтпес деп түйдім. Көк аттың жеткізбейтінін білемін. Сөйткенше болған жоқ, Алдаберген тағы жалғыз өзі келе жатыр екен. Жол бойында еш нәрсе ойламағандай болып, моп-момақан тұрмын. Ол тағы жаныма жетіп келді де:

— Сен тағы жолымда жүрмісің,— деп, маған қарай бергенде, беттен жуан қамшымен салып жібердім де, қаша жөнелдім. Қамшының ұшы көзіне тиді-ау деймін, «ек» деп көзін қолымен басып тұра қалды. Сәл кідірін барып, мені қуа жөнелді. Қашып келемін, ол қуып келеді. Аты ұшқыр екен, ө дегенде, жақындап қалды. Қуып жете ме деп сасып келем. Көк атқа қамшы үстіне қамшы баса түсемін. Әбден ыза болған болуы керек, соңымнан қалар емес. Енді жетуге айналса, көктің басын өрге бұрамын, ол зымырап кетеді де, Алдаберген алыстап қалып қояды. Қойшы, әйтеуір, шай қайнатым қуды, жете алмады. Семіз кер ат көк атқа ұқсап үстін ақ көбік жауып кетті. Ал қоян-көктің құлағының түбі ғана терледі. Алдабергеннің аты шоқырақтап шабудан қалды. Ол мені тілімен аяп жүрген жоқ. Қуып жетіп, ұстаса, маған не істейтініне дейін айтады. Мұндай бейпіл ауыз адамды көрсемші! Мен оған енді қайта оралдым. Ауылдың балалары жездесі болған соң, айта ма, жоқ, шыны солай ма, ол ауылға келгенде «таз келді» деп, шу ете түсетін. Енді бұл жуан жұдырық Алдабергенді мен де тілдей бастадым. Оның таздығына да

жеттім. Ол қуайын десе, жете алмайтынын біледі. Оның мысы әбден құрыды. Қоянкөк шаршар емес, лыпып тұр. Тұсап қойған атты айдап келе жатқан сияқтымын, оның алдына да, артына да шығамын. Осылай біраз жерге дейін шығардым да, қойыма қайтып кеттім.

ҚОЙ КҮЗЕТ

Ауылдың жұмысқа жарайтындарының барлығы пішен шабуға қыстауға түсіп кетті. Жайлауда кемпір-шал, бала-шаға ғана қалды. Иса атам қолы ауырып, бізбен бірге қалып қойды. Иса — әкемнің үш-төрт жас үлкен ағасы еді. Бұл кісі шағын денелі, ашаң жүзді, қызыл шырайлы адам. Алды-артын аңламай сөйлей салатын ақ көңіл, адал жан болатын. Бір ат, бір сиыр, екі-үш ұсақ малы бар. Жас кезінде оң қолының шынтағынан сүйек туберкулезі болып, қолы жазылмайтын. Ол сол қолымен ағаш шабатын. Екі кісі артына қатар отыратын жеңіл шана жасайтын. Оны біздің елде кашевка дейді. Ол шананы қара сырмен бояйды. Ол кісінің бояуы — пеш мойнының ысы. Сол ысқа бірдемелер қосып бояғанда, қазіргі қара бояулардан кем соқпайтын. Қысқа қарай ол кісіге басқа ауылдардан жеңіл шана жасатуға кісілер көп келетін. Жұрт шанасын мақтаса, Иса атам «мен жасаған шаналар атсыз-ақ жүреді» деп, бөсіп кететін. Айқай-қиқушыл даңғой еді. Бір жылы жұрттың біразы қазынадан шөп таситын үлкен арба сатып алды. Солардың бірі болып Иса атам да бір арба алды. Оны бричке дейтін. Сол бричкесінің астына үлкен қоңырау тағып қойыпты.

— Аға, мұны неге тақтың?— деп сұрағандарға:

— Жүргенде жұрттың арбасындай емес, өзгеше дауысы шығып жүрсін,— дейтін. Бұл кісінің сылдыраған дауысы әдемі болатын. Иса атам ұйықтап жатып, түнде ән салатын. Егер бір нәрседен оянып кетіп, қайта ұйықтап кетсе, алғашқы салған әнінен жаңылмай, ары қарай жалғай беретін.

Міне, бүкіл ауылда қалған бас көтерер — осы Иса атам. Қасқыр да қу ғой, ауылдан ересек адамдар кеткен соң, ауылды торып алды. Күнде қораға шабады. Бірнеше қойдың құйрығын тартып кетті. Иса атамның түнде даусы сенбей шығады. Бір күні қыстаудан Садық атам келді.

Бұл кісі орта бойлы, ақ құба, қыр мұрынды, кең маңдайлы әдемі адам еді. Айыбы аздап мұрнынан сөйлейтін. Он саусағынан өнер тамған шебер адам болатын.

— Бүйтіп аз малды қырып аласыңдар ғой,— деп, інісіне ұрысты да, ауылдың бар арқан-жібін жинатты. Бір үйдің белдеуінен екінші үйдің белдеуіне арқан керіп, бүкіл ауылды арқанмен белдеулеп тастады.

— Қасқыр арқаннан аттамайды. Енді қотанға қасқыр кірмейді,— деді Садық атам. Сонан кейін ауылдың бар бақанын жинатып, ауылға қасқыр келеді-ау деген жағына балаларға алтыбақан құрып берді. Енді балалар алтыбақан теуіп, түн ортасына дейін ұйықтамайтын болды. Түн ортасынан кейін Иса атамның ащы даусы мен керілген арқан қасқырды қотанға жібермейтін болды.Н

ҚАНЫЛТЫР ҚҰПИЯСЫ

Самарқан атам мығым денелі, табиғат қырнап, мінемей-ақ, долбарлап жарата салған адам еді. Оның күс-күс жуан саусақтары, жырым-жырым болып жарылып кеткен қалың еріндері өмір бойы бейнет көріп келе жатқанын аңғартатын. Ол кісі көсе еді. Сирек сары мұрты мен сақалына өмір бойы ұстара тимей кетті. Салиха апам да «Апама жездем сай» дегендей әйелден ғөрі еркекке ұқсас добалдай қара кемпір болатын. Оның, тіпті, даусы да әйел даусына ұқсамайтын. Осы екеуі бірігіп түтін түтеткелі не заман! Жоғары ауыл ортасындағы төбешіктің дәл үстінде ағаштан қиып салған бір бөлмелі аласа үйі тұратын. Екеуі бір перзентке зар еді. Балалары болмағандықтан ба, әйтеуір, екеуі де өте балажан болатын. Үйлерінің маңайына барған балаларға «айналайын», «қарақтарым» деп, маңдайларынан иіскемей, үйлерінен дәм татырмай жібермейтін. Балалар да оларды жақсы көретін. Сол атамыз бір күні өріске мал шығарып бара жатты. Біз де шашыраған малдарын жинасып, өріске бірге шықтық. Ауылдан ұзап кеттік. Өскемен қаласының жоғары жағындағы кен шығатын жерлерге біздің ауылдың үстін үлкен күре жол басып өтетін. Сол жолды кесіп өткенімізде Бүркітбай жолға жақын бір топ қарағанның арасында тұрған-ды. Бүркітбай — осы Самарқан атамның ағасы — Садық ақсақалдың баласы.

— Ой, бері келіндер,— деп ол қолын бұлғап, айқай салды. Біз «не болып қалды» дегендей, барлығымыз соған қарай жүгірдік. Бүркітбайдың жанына келсек, қарағанның түбінде төрт-бес дөңгелек қаңылтыр жатыр екен. Біз таңырқап әлгі дөңгелек қаңылтырды ағашпен түртіп, аударыстыра бастадық.

— Атылып кететін бірдеме болмасын, байқандар,— деді балалардың бірі. Сөйтіп, жабырласып тұрғанымызда, жанымызға таяғын ұстап, Самарқан атам да келді.

— Немене, балалар,— деп, атам қаңылтырға үніліп қарады.

— Міне, осы жерде жатыр екен,— деді Бүркітбай.

— Қолымызбен алып көруге қорқып тұрмыз.— Ұзақ қарап тұрды да, Самарқан атам:

— Сендер арырақ тұрындар,— деп бізге әлгі жерден кетіндер дегендей қолын сермеді. Біз алысырақ барып тұрған соң, ол бір қаңылтырды қолына алып, жан-жағына қарай бастады. Жуан саусақтарымен қысып та, шертіп те көрді. Сосын шайқап, құлағына апарып, тындап көрді де:

— Балалар, бері келіндер. Қорқатын ештеңесі де жоқ. Бірақ ішінде су бар ғой деймін,— деп тағы құлағына жақындатып, қаңылтырды шайқады. Енді біздің де етіміз үйреніп, әрқайсымыз қолымызға бір-бірден алып көре бастадық. Қаңылтырдың сыртына жапсырылған қағаздары жыртылып, сарғайып кетіпті. Қағаздағы жазулары да өшіп қалыпты.

Бұл не? Ішінде не бар? Бұл жерге кім әкеліп тастады? Осыған біз түгіл, Самарқан атам да жауап таба алмай тұр.

— Жазуы өшіп қалмағанда Оқан мұғалім оқып, не екенін айтар еді, жазуының өшіп қалғаны-ай,— деп өкінді атам. Оқан мұғалім деп тұрғаны — өзінің туған інісі еді. Бала оқытқан кезінен бастап оның Оқан деген атына мұғалім дегенді жалғап, үлкен-кішінің барлығы Оқан мұғалім дейтін. Бірақ оның арабша ғана сауаты бар.

Қаңылтыр сыртындағы жазу қай тілде жазылғанында шаруамыз жоқ, әйтеуір, жазу атаулының барлығын да Оқан мұғалім оқи алады деп ойлайтынбыз. Сол күні жерден жеті қоян тапқандай әлгі арадан тауып алған дөңгелек қаңылтырлардың барлығын Оқан мұғалімнің үйіне алып келдік. Ол ары қарап, бері қарап, кей дыбыстарының жыртылған жерлерін құрастырып көріп: «Бұл қазақша жазу емес, сірә, орыс жазуы болар»,— деп жорамалда-

ды. Бірақ бұл үш-төрт ауылда орысша сауаты бар Құнапия ақсақалдың Байсолтаны да үйінде жоқ, оқуда еді.

— Не болса да, ашайық,— деді Оқан мұғалім. Сөйтті де, үлкен пышақты қаңылтырдың тегіс жағына қадап, балғамен пышақ сабына ұрып қалып еді, қаңылтыр ішінен қою сары су шықты. Барлығымыз жапырлап қарап тұрмыз. Енді мұғалім құмыраны мұрнына жақындатып иіскеді де:

— Иісі бір түрлі,— деп, Самарқан атама қарады. Еш нәрседен жиіркене білмейтін ол кісі саусағын қаңылтырдан шыққан сары суға батырды да, мұрнына апарып иіскеп:

— Осы іушімді жарып кетер деймісің, у болса да, дәмін татып көрейін,— деді.

— Тек, Самайқан, у бойса, қайтесің?— деді Мәтіш апам. Мәтіш апам Самарқан атамның туған шешесі. «Р» мен «Л» дыбыстарына тілі келмейтін шолжың адам еді. Сойткенше болмай, Самарқан атам дәмін татып:

— Ой, дәмі тәтті екен,— деп тамсанып, қаңылтырдың бетіндегі қалғанын сұқ саусағымен сыпырып жей бастады. Мәтіш апам қорыққанынан көзі аларып, екі қолын кеудесіне басып, алласына сыйынып отыр. Оқан мұғалім де дәмін татып көрді. Сонан кейін қаңылтырдың бетін кеңірек ашып, ішіндегісін үлкен ағаш аяққа төңкеріп салды. Белінен бір бөліп салған ұсақ балық. Балалар жан-жақтан жамырап, сұрай бастады. Балалар «мыналар жеді ғой, енді қайтер екен» дегендей Самарқан атам мен Оқан мұғалімге алма-кезек қарайды. Олар қалған құмыраларды бір-бірлеп аша бастады. Осылай әбігер болып жатқанымызда, Нұғман атам келді. Бұл кісі қара сұр, еңгезердей адам еді. Алып күшінің арқасында әлді орыстарға жалға жүріп күнелтетін. Бертін інілері іздеп барып, елге алып келіп, бұл кезде ағайын-туғандарының арасында болатын. Ол кісі пышақпен тілгілеп ашып жатқан қаңылтырларға үніліп қарады да:

— Мұны қайдан алдыңдар?— деп сұрады.

— Бұл не екенін білмейміз, ана Мұздыбұлақтың ауызында қара жолдың астыңғы жағында бұтаның арасынан тауып алдық,— деді Самарқан атам.

— Ол консерві ғой, орыстар қаладан әкелетін. Кіршілерден түсіп қалған ғой. Арба ауып, сонан түсіп қалды ма екен, әйтеуір, қаладан қайтқан орыстардан түсіп қалған шығар. Ет, балықтан жасалған тамақ қой. Орыста

жүргенімде талай жегемін,— деді Нұғман ақсақал. Енді оны тіліміз келмесе де «кәнсерп» деп, тамақ екенін біліп, дәмін татып тамсанып, аз тауып алғанымызға өкіндік.

ВЕЛОСИПЕД

Бір күні есік алдына шықсам, Жоғарғы ауылдың балалары қойға қасқыр шапқандай шуласып, біздің үйге қарай жүгіріп келеді. Кейбіреулері Қарамойыл жақты нұсқап айқайлайды. Қарамойыл жаққа қараймын, еш нәрсе көрінбейді.

— Шайтан арба, шайтан арба,— дейді біреулері. Сөйткенше болмай, Қарамойылдан бір нәрсе қараң етіп шыға келді. Енді біз шуласып, қораның төбесіне шығып кеттік. Анықтап қарасақ, астына бір нәрсе мінген адам. Біз қол бұлғап айқайлап тұрмыз. Әлгі адам үлкен қара жолмен Құройнаққа қарай тарты. Енді көлденеңінен анық көріп тұрмыз, екі дөңгелекті арбаның үстінде отырған адамның аяғы бірде төмен, бірде жоғары көтеріліп, екі дөңгелекті арба зырлап барады. Үстіндегі адамның құлап қалмай кетіп бара жатқанына таң қалып тұрмыз. Тіпті үлкен адамдар да бастарын шайқап, тандайларын қағып таңырқап тұр. Әлгі екі дөңгелекті арбаға мінген адам қара жолмен барып-барып, Жоғарғы ауылға қарай бұрылды. Енді біз қораның төбесінен түсіп, солай қарай жүгірдік. Барсақ, Нұғман атамның үйінің алдында тұр. Арбасын қашаға сүйеп қойыпты. Маңдайының терін сүртіп, Нұғман атаммен сөйлесіп тұр екен. Атам орыс тілін аздап білетін еді, ол ұзын қолын оның басынан асыра, Шалшы жақты нұсқап, бірдемелерді айтып жатты. Біз олардың сөздерін түсінбегенмен, жолаушының жол сұрап, оған атамның жол көрсетіп тұрғанын түсіндік. Олар сөйлесіп тұрғанда, біз жолаушының көлігін айнала қоршап, таңырқап тұрмыз.

— Мынау жай темір ғой, жаны жоқ, қалай жүреді?

— Жоқ, төмен қарай өзінен-өзі дөңгелеп кететін болу керек!

Төмен қарай емес, әлгінде Құройнаққа қарай — өрге қарай да зырлап кеткенін көріп едік қой!

— Жоқ, мына дөңгелегі арбаның дөңгелегі сияқты емес, жұмсақ бір нәрсе ғой, ол әлде жоғары қарай да дөңгелей

алатын шығар,— деп шуласып тұрмыз. Біраздан соң жолаушы жол жүрмекші болды ма, әйтеуір, арбасының қасына келді. Біз «Бұл қалай жүреді?», «Өрге қарсы қалай жүреді?»— десіп, оған сұрақты жан-жақтан жаудырып жатырмыз. Ол біздің сұрағымызға түсінбеді-ау деймін, атама қарап бірдемелерді айтып, күлді.

— Былай тұрыңдар, ұят болады. Қазір қалай жүретінін көресіндер,— деді атам. Бірақ біз жолаушыны қоршап алып, шулап, әр нәрсені сұрай бердік. Ол, ақыры, арбасын ұстап тұрып, бірдемелерді түсіндіре бастады. Оның әр сөзін ұқпағанмен, аяқпен басып жүргізетінін түсіндік. Ол сөз арасында «белесепед» деген сөзді қайта-қайта айтты. Атам оның сөзін тыңдап тұрды да:

— Бұл арба емес, мұны белесепед дейді екен,— деді бізге. Енді біз арба дегенді қойып «белесепед» деп әрқайсысымыз қайталап айтып, онан бетер шулап кеттік.

— Судан өте ала ма?— деп сұрады балалардың бірі, Атам оған біздің сөзімізді жеткізіп еді, ол бірдемелерді айтты да, оң қолын тамағына апарып, көлденең тартып қалды.

— Ойбой, кеудеден асатын судан да өтіп кетеді деп тұр,— деп қалды балалардың тағы бірі.

— Жоқ, таяз судан өтеді, ал кеудеден келетін терең судан өте алмайды деп тұр,— деп түсіндірді атам оның сөзін. Күн еңкейіп қалған кез болатын, жолаушы асықты ғой деймін, белесепедін жолға қарай бұрды да, сол аяғын белесепедінің бір жеріне салып, атқа мінгендей, тез арбасының үстіне отырып, күре жолға қарай жүріп кетті. Біз сонынан біраз жерге дейін еріп барып, шуласып қалып қойдық. Сонан кейінгі күндері барлығымыздың ауызымыздан «белесепед» деген сөз түспеді.

Біздің балалық арманымыздың ағынын үдете берді.

Повестер

Жау тылындағы бала	6
Жас партизандар	99

Әңгімелер

Атамскен	170
Қыраулы қыс	—
Асубай ата	173
Мәтіш шешей	177
Қоянсирак	179
Ат жарыс	183
Тәтті іздеп	186
Көк ат көпірден құлады	189
Үйді сағындым	190
Жаяу жарыс	192
Көш	194
Жайлауда	196
Қой күзет	200
Қаңылтыр құпиясы	201

**«Атамұра кітапханасы» сериясымен биыл мына
кітаптар жарық көреді:**

Ахмет Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш.
Міржақып Дулатов. Оян, қазақ!
Жүсіпбек Аймауытов. Құлагер.
Бейімбет Майлин. Шұғаның белгісі.
Ғабит Мүсірепов. Ұлпан.
Қасым Аманжолов. Дариға, сол қыз.
Ілияс Есенберлин. Қаһар.
Тахауи Ахтанов. Қаһарлы күндер.
Ғафу Қайырбеков. Көнсадақ.
Мұхтар Шаханов. Эверестке шығу.
Төлеген Айбергенов. Аруана — бауыр дүние.
Бауыржан Момышұлы. Ұшқан ұя.
Әбіш Кекілбай. Ханша — Дария хикаясы.
Жүмекен Нәжімеденов. Жанғырық.
Бердібек Соқпақбаев. Менің атым — Қожа.
Баубек Бұлқышев. Заман — біздікі.
Саттар Ерубаяев. Менің құрдастарым.
Сағи Жиенбаев. Алтын қалам.
Оралхан Бөкей. Кербұғы.
Қадыр Мырза Әли. Менің мұңым — махаббат.
Кәкімбек Салықов. Жезкиік.
Тұрсынбек Кәкішев. Сәкен сүйген сұлулар.
Оспанхан Әубәкіров. Мың мінездеме.
Мархабат Байғұтов. Қозапая.
Қойшығара Салғараұлы. Сол бір күндер.